

Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?

Kohakeelte seisundiuuring
Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal

Küllli Eichenbaum
Kadri Koreinik

Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?

Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal,
Saaremaal ja Võrumaal

Võro 2007

Keelekorrektuur: Kaile Kabun
Tõlge inglise keelde: Kadri Koreinik

Makett: Jan Rahman
Kaanepilt: Tuuli Tubin

Trükk: OÜ Bookmill

Täname kõiki, kes aitasid kaasa uuringute õnnestumisele ja raamatu valmimisele.

Raamatut on retsenseerinud Tartu Ülikooli keele ajaloo ja murrete professor Karl Pajusalu, Tallinna Ülikooli eesti keele professor Jüri Viikberg ning üld- ja rakenduslingvistika professor Martin Ehala.

ISBN 978-9985-9640-4-0
ISSN 1406-2534

Sisukord

Sissejuhatus	7
1. Uuringu taust <i>Kadri Koreinik</i>	9
2. Sotsiaalmajanduslikud ja keelelised muutused <i>Külli Eichenbaum</i>	21
3. Uuringute tulemused <i>Külli Eichenbaum</i>	43
4. Keelehinnangute võrdlus Mulgi-, Saare- ja Võrumaal <i>Kadri Koreinik</i>	92
5. Paiksus ja kohalik identiteet Mulgi-, Saare- ja Võrumaal <i>Kadri Koreinik</i>	116
6. Järeldused ja kokkuvõte <i>Kadri Koreinik</i>	126
Kokkuvõtõq	132
Summary	134
Kasutatud allikad	136
Lisad	145

Sissejuhatuseks

Keeled ei ole kunagi püsivad, invariantset, vaid pidevas muutumises ja mitmekesised. Ka eesti keel võib olla Eesti eri kantides üsna eripärane. Eesti kirjakeele kujunemise ja kujundamise kõrval on piirkondlikud (kihelkondlikud) keelekujud justkui oma aktuaalsust kaotamas. Kui veel sajand tagasi oli kohakeel või -murre tihtipeale ainus keel, mida inimesed kasutasid, siis aja jooksul on ühiskondlike muutuste mõjul ning riigi ja rahvuse ehitamise käigus tulnud kohaliku kõnepruugi kõrvale eesti ühiskeel. Kirjaliku kultuuri, koolihariduse ja eestikeelse meedia mõjul on kohakeelte kasutusvaldkonnad järjest ahenenud ning ka keeled ise on suuremal või vähemal määral erijooni kaotanud. Ometi on tänapäevalgi hiidlastel raske võrukeelsest jutust aru saada, kihnu keel kõlab harjumata kõrvale võõralt, saarlaste kõnepruugi nüansid võivad lõunaestlasele mõistetamatuks jääda.

Kas kohakeeled siis elavad või mitte? Üks võimalus seda välja selgitada on uurida, kas eri paikkondade elanikud ise tajuvad kohaliku keele eripära ja mida nad ise oma keeleoskusest arvavad. 1997. aastal uuris Võru Instituut Setomaa sotsiaalmajandusliku uuringu raames samalt lähtekohalt seto keele olukorda. Aasta hiljem, 1998. aastal, oli võimalik Setomaal saadud kogemusi kasutada keeleolukorra ja -hoiakute uurimiseks võru keelealal. Seoses Kagu-Eesti regionaalse arengu riikliku programmi (KERA) käivitumisega oli vaja koguda andmeid regiooni kohta ja Võru Instituudil avanes võimalus uurida keele ning kultuuri hetkeseisu: kohaliku keele kasutuse ulatust, paikkonna rahvakombestiku püsimist, lokaalse identiteedi levikut ja sisu. Uuringut oli vaja võru keele ja kultuuri edendamise pikemaajalise tegevuskava väljatöötamiseks. Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010 koostamisel korraldati Eesti keelenõukogu juhtimisel mitu eesti keele allkeelte seisundiuringut, sealhulgas tellis haridusministeerium Võru Instituudilt piirkondlike allkeelte uuringu kahes piirkonnas: ajaloolisel Mulgimaal ja Saare maakonnas. Uuringute tulemustele toetudes saab hinnata kohakeelte praegust seisundit kolmes keele- ja kultuuripiirkonnas. Peale selle on uuringute tulemused heaks aluseks keele- ja (pärimus)kultuuripoliitikale, mille eesmärk on parandada kohalike keelte prestiiži ja staatust ning nõnda kaudselt aidata hoida Eesti keelelist mitmekesisust.

Käesoleva raamatu esimeseks ülesandeks on anda uuritud keelekogukondadele tagasi nende käest kogutud informatsioon, st esitada kolme keelesotsioloogilise valikuuringu tulemused. Need tulemused kajastavad inimeste keelehoiakuid ja hinnanguid keele nimetamise, kasutamise, kompetentsi, domeenide ja suhtlusringide kohta. Teiseks võrreldakse raamatus võru keeleala inimeste hinnanguid lõunaestikeelse Mulgimaa ja põhjaestikeelse Saaremaa

elanike hinnangutega. Mulgimaa, Saaremaa ja Võrumaa tulemuste võrdlemine on asjakohane mitmel põhjusel. Lõuna-Eesti murretest on tänapäeval kõige paremini säilinud just Võru murre (vt Pajusalu *et al.* 1999). Mulgimaad võib pidada siirdealaks, kus kasutati lõunaeesti keelt koos tallinnakeelse trükisõnaga. Siiski pole eri aegade poliitika ja praktika ning nendest lähtuvad rahvastikuprotsessid mulkide keelekeskkonnale just soosivalt mõjunud. Saaremaa isoleeritus koos tugeva saare identiteediga on suure tõenäosusega aidanud põhjajaeestilist saarte kõnepruuki paremini säilitada kui mandril. Kuna kõik kolm uuringut kavandati empiiriliste rakendusuringutena kas KERA programmi planeerimiseks või eesti keele arendamise strateegia koostamiseks, siis kolmanda eesmärgina üritatakse põgusalt interpreteerida uuringute tulemusi keelevahetuse kontekstis.

Raamatu esimene osa annab lühikese ülevaate keele säilimisest ja keelevahetuse uurimisest ning uuringute metoodikast. Metoodikaosale järgnevas teises peatükis kirjeldatakse kuni 20. sajandini ja 20. sajandil kõnealustes piirkondades toimunud sotsiaalmajanduslikke muutusi, sh rahvastiku- ja haldussüsteemi muutusi, mis on avaldanud mõju keelekeskkonnale ja -kogukonnale. Kolmandas peatükis kajastatakse ja neljandas võrreldakse tulemusi piirkonniti. Viendas peatükis käsitletakse identiteeti ja põlisust. Kuues peatükk on kokkuvõtte.

Suur tänu sõpradele, kolleegidele ja nõuandjatele ning abilistele, kes on nüüdseks peaaegu kümme aastat aidanud meil keelesotsioloogilisi uuringuid korraldada, tulemusi mõtestada ja ideid levitada. Täname retsensente profesoreid Martin Ehalat, Karl Pajusalu ja Jüri Viikbergi ning Sulev Iva ja Kaido Kama.

Head lugemist!

Küllli Eichenbaum
Kadri Koreinik

Võrus septembris 2007

1. Uuringu taust

1.1. Keelest ühiskonnas, selle uurimisest, keelehoiust ja -vahetusest

Keele, keelekasutuse ja sellega seonduva uurimine pole praegusel interdistsiplinaarsel ajastul enam üksnes keeleteadlaste pärusmaa. Puhtlingvistilise ja strukturalistliku lähenemise kõrvale on tulnud funktsionaalne ja sotsiolingvistiline lähenemine. Alates 20. sajandi teisest poolest on populaarsuse saavutanud keele varieeruvuse ja muutuste (keelekontaktide, keelevahetuse) ning neid põhjustavate sotsiaalsete faktorite uurimine. Sotsiaalteaduste roll keelekasutuse ja keelekogukondade uurimises üha kasvab. Keele leviku, säilimise ja vahetuse seisukohalt on olulised majandusteadlaste küsimused inimeste eelistuste kohta, näiteks, miks valitakse ühe keele asemel teine ja miks õpitakse just teatud keeli (Grin 1999: 16).

Lingvistiliselt on loomulikud keeled võrdsed, aga sotsiaalselt pole nad seda kunagi. Nagu paljud keeleuurijad, väidavad Pajusalu ja Hennoste (2002: 20), et murdel ja keelidel pole keelelisest aspektist vahet, “rangelt võttes võib öelda, et keel pole üldse lingvistiline mõiste” ja koosneb kohamurrete kontiinuumist¹. Sulkala (2004) rõhutab, viidates Põhjamaade rahvuskeeltele, et kõik need on enam-vähem kultuurilised artefaktid, poliitiliste otsuste, teadliku keelekorralduse ja institutsionaliseeritud keelekasutuse toode, Klossi mõistes *Ausbausprache*. Trükikapitalismi toel assimileerusid paljud Euroopa dialektid, sest neil puudus oma kirjakeel või jäi kirjakeele kehtestamine poolikuks (Anderson 1991: 45). Ometi ei päästa keelevahetusest ka kirjakeele olemasolu. Täies elujõus tartu keel oli määratud hääbuma juba 17. sajandi lõpul, ennekõike kasutajaskonna vähesuse tõttu, ent ka keelepoliitiliste otsuste ja valikute tõttu (vt Laanekask 2004, Ross 2005). Tartu kirjakeele saatus on viinud lõunaestikeelse elanikkonna algul diglossiani, seejärel 20. sajandi lõpuveerandil intensiivse keelevahetuseni. Nii on lõunaesteti kohamurded tublisti tasandunud ja keele põlvkondlik jätkusuutlikkus nõrgenenud kuni sinnamaani, et alles on mõningane põlvkondadevaheline keelekasutus või mõistavad keelt koguni üksnes lastekasvatamisest väljunud täiskasvanud (Ehala 2004: 22, vt ka Fishman 1991).

Diglossia kui teatud stabiilse sotsiaalse korralduse² korral võib püsida nii vähemusse jäänud põlisrahva kui ka väiksemaarvulise sisserändajate kogu-

¹ Kloss peab siiski võimalikuks eristada keeli ka keeleteaduslikult. Tema *Abstandsprache* viitab ennekõike keelte sisemisele, mitte geograafilisele kaugusele ja selle puhul on tegemist lingvistilise ühikuga, mida keeleteadlane peaks keeleks ka siis, kui selles pole kirja pandud mitte ainsatki sõna (Kloss 1967:29).

² I. k. *social compartmentalization*. Autori märkus.

konna keel, sest keeled hoitakse funktsionaalselt lahus tervete põlvkondade jooksul (vt Fishman 1980). Diglossias määrab keelekasutuse kontekst, mitte klassi- või mõni teine grupikuuluvus (Hudson 2002: 6). Nii näiteks ei räägi saksakeelse Šveitsi elanikud mitteametlikus olukorras üksteisega kunagi standardiseeritud saksa keelt (*Hochdeutsch*) vaid šveitsisaksa keelt (*Scwyzertüütsch*). Arvatakse, et diglossia erineb teistest suhtlussituatsioonist sõltuva koodivahelduse näidetest oma koodide jaotumise funktsionaalsuse poolest ja seetõttu aitab diglossia keelt (keeli) säilitada. Kakskeelses range keele ja murde piiridega ühiskonnas (kirjakeele ja kohamurde puhul osaline diglossia) on ka keelekasutus vertikaalne. Parbus (1966) on ühena esimestest vaadelnud Lõuna-Eestit diglossia seisukohast³. Nii Sute küla kaasus kui ka Kagu-Eesti etnosotsioloogilise uuringu tulemused viitavad sellele, et XXI sajandi alguses on Võrumaa osaline diglossia kiirelt taandumas individuaalse kakskeelsuse⁴ ees (vt Org *et al.* 1994; Pajusalu *et al.* 2000). Sute küla keelejuhtide kõnet analüüsidest võib võru keele kõnelejaid jagada kolme rühma: enne 1935. aastat sündinud, sündinud vahemikus 1935–1960 ning 1960. aastal sündinud ja nooremad. Esimest gruppi iseloomustas kohamurde eelistamine eesti (ühis)keelele. Enne Esimest maailmasõda sündinud informantidel esines üsna palju arhailisi keelejooni. Keskmine grupp erines radikaalselt vanimatest keelejuhtidest: esines interferentsi, keelekasutus oli tasandunud, pöördumisel vastati enamasti eesti ühiskeeles, ehkki eesti keel oli omandatud alles koolipingis. Kõige noorematel olid kõige suuremad grupisisesed keelelised erinevused, valdavalt piiratud register ja omavahel kasutati eesti (ühis)keelt. On ilmne, et ka Sute küla tulemused viitavad keelevahetusele. Võru keelele omistatakse üha enam funktsionaalset halvemust (*functional inferiority*), mis isetäitva ennustusena võibki pikemas perspektiivis keele registreid piirata, sest kui pole kasutajaid, siis keelt edasi ei looda ega arendata.

Keelevahetus või keelehoid oleneb keele ja keelekogukonna elujõulisusest. Etnolingvistilise vitaalsuse mõiste pakkus välja Giles *et al.* (1977) ja see kujutab endast erinevate tunnuste sotsiokultuurilist analüüsiraamistikku gruppidevahelistes suhetes, kultuuridevahelises kommunikatsioonis, teise keele õppimisel ja emakeele hoidmisel ning keelevahetuse tingimustes. Struktuursed näitajad, mis võivad mõjutada etnolingvistilist vitaalsust, on

³ Parbus (1966) kasutab mõistet diglotism.

⁴ Inimene on mitmekeelne, kui ta on enamikes suhtlusolukordades võimeline kasutama kaht või enam keelt (dialekti) ning suudab vajaduse korral ühelt keelelt teisele üle minna. Nende keelte kasutamises on kvantitatiivseid, kvalitatiivseid ja funktsionaalseid erisusi *.../..*” (Oksaar 1998: 72). Oksaar kasutab terminit mitmekeelsus, arvates sinna alla ka kakskeelsuse (bilingualism), kuna kakskeelsuse puhul ei ole tegu ainult kahe keelega, esimese ja teise keelega (K1 ja K2), vaid vähemalt kolmega, kusjuures kolmas on variantidega liitkeel (KX) *.../..*” (Oksaar 1998: 72).

staatuse näitajad (majanduslik ja sotsiaalne staatus, sotsiaalajalooline ja keelestaatus), demograafilised näitajad (grupi liikmete arv ja jaotumine territooriumil) ja institutsionaalne tugi (keelerühma formaalne ning mitteformaalne representatsioon meedias, hariduses, avalikes teenustes, tootmises, religioonis ja kultuuris). Etnolingvistilise vitaalsuse mõõtmiseks on välja pakutud mitmesuguseid meetodeid, sh subjektiivse vitaalsuse küsimustik (*Subjective Vitality Questionnaire*) (vt Allard ja Landry 1994). Harris Russell (2001) on esitanud etnolingvistilise vitaalsuse prognoosimise teoreetilise mudeli. Tema mudel seob keelekogukonna välise keskkonnaga ja võimaldab ka abstraktselt arutleda, kuidas kogukond mõjutab indiviidi keelekasutusvalikuid. Mudeli järgi määravad etnolingvistilise vitaalsuse kogukonnas valitsev solidaarsus ja kogukonda mõjutav võim. Viimane mõjutab indiviidi juurdepääsu sotsiaalse väärtusega ressurssidele, mille hulka kuuluvad muu hulgas haridus ja prestiiž. Kuna kirjakeelt toodab ja korraldab ühiskonna võimu- ja prestiižikeskus – riik, siis on kirjakeelel enamasti suulisest keelest (kõnekeelest, kohamurdest) suurem prestiiž. Ent ka väikesel kirjakeelel võib olla suure keele või *lingua franca* kõrval madalam prestiiž, kui keelekogukonnal on oodata väliskeskkonnast rohkem ressursse. Kui prestiižikeskus asub väljaspool keelekogukonda, võib suure tõenäosusega toimuda keelevahetus (vt ka Ehala 2004).

Ühiskondadele ja nende keelekogukondadele on omane ka teatud sisemine sotsiaalne diferentseerumine, mis väljendub populatsiooni liikmete jaotumises prestiiži, võimu ja ressursside alusel soo, vanuse, rahvuse, rassi vms kaasasündinud või omandatud (haridus) tunnuse tõttu. Erinevatel sotsiaalsetel kihtidel ja klassidel on oma keelekasutus, mis tuleneb kasvukeskkonnast, haridusest, sotsialiseerumisest, meediatarbimisest ja paljudest muudest teguritest. Edukamana näivate ja kõrgemate sotsiaalsete kihtide keelekasutus on kahtlemata prestiižsem kui madalamate sotsiaalsete kihtide kõnepruuk, sest see seotub parema juurdepääsuga ühiskonna ressurssidele. Sestap, üleneva sotsiaalse mobiilsuse tõttu, ei kontsentreeru keelemuutuste, sh häälikumuutuste liidrid sugugi ühiskonna kõrgematesse, vaid keskmistesse sotsiaalsetesse kihtidesse (Labov 2001: 360). Olenevalt oma sotsiaalsest staatusest ja mobiilsusest võivad naised olla nii meestest suuremad innovaatorid, st keelevahetuses umbes põlvkonna võrra ees, kui ka keele säilitajad, st traditsioonilisema keelelise käitumisega kui mehed (Labov 2001: 501; Aikio 1994: 43). Ka vanus on oluline keelekasutuse diferentseerija. Chambers (2003: 203) võtab mitme uuringu põhjal kokku, et normaalingimustes püsib täiskasvanuea alguses kujunenud sotsiolekt kogu elu. Lisaks nendib ta, et vananemisega kaasneb teatav keeleline konservatism, mis ilmselt on seotud ka keele omandamise võime alaneemisega. Siiski säilivad üle keskea inimeste kõnes varjatamad või eenduvad keelemarkerid (lapsepõlve murre, noorukiea släng, küpse ea kohastumised),

mis näitavad, millises keelekeskkonnas on inimesed viibinud.

Keelekasutuse ja subjektiivse vitaalsuse uurimisel on enamasti piirdutud sotsioloogiliste meetoditega: järeldusi on tehtud valdavalt valik-, harva kõiksete uuringute abil saadud arvamuste ja keelehoiakute põhjal (vt ka Ehala 2006). Katzi (1960) funktsionalistliku teooria järgi on indiviidi hoiakutel neli funktsiooni: utilitaarne e instrumentaalne, indiviidi ego kaitsev, väärtusekspressiivne ja kognitiivne funktsioon. Keelehoiakud olenevad esimesel puhul tasustusest (näiteks *lingua franca* väikese keele või ühiskeel kohamurde asemel võimaldab ülenevat sotsiaalset mobiilsust), teisel puhul on tähtis indiviidi psühholoogiline tervis ja tasakaal (enamuskeele kõnelejad kaitsevad oma ego, halvustades vähemuskeele kõnelejaid), kolmandal puhul on tähtis, et hoiakud oleksid kooskõlas isiklike väärtuste ja minakontseptsiooniga (näiteks tugev mulgi identiteet koos mulgi keele oskusega), ja viimase puhul on oluline omada vastavaid teadmisi (ka oskusi, kogemusi), et saavutada grupis teatud staatus või olla konformne grupi normidega (näiteks võru keele peiteprestiiž⁵ meesostööliste seas). Hoiakuid madalama prestiižiga keelte või vähemuskeelte (ka kohamurrete) suhtes ning sellest tuleneva individuaalse keelekasutuse määravad paljuski kogukond, perekond, kool, töökoht, eakaaslased, institutsioonid ja meedia. Kui näiteks koolis on keelel madal prestiiž, siis on keelehoiakute muutumise ja keele säilimise seisukohast oluline, et elutee järgmisel etapil, näiteks töökohal, oleks tugev motivatsioon madalama prestiižiga keelt (kohamurret vms) kasutada. Keelehoiu seisukohalt on olulised ka sisserändajate hulk ja jaotus. Paljudes vähemuskeelsetes kogukondades on selle keele mittekasutajatel (sisserändajatel) keelekasutajatega (paiksetega) võrreledes arvuline ülekaal, mistõttu pole selge, kes keda mõjutab. Kui sisserändajad ei integreeru kogukonda, siis ei muuda nad ka oma hoiakuid vähemuskeele suhtes (vrd Tajfel 1981). Mitmekeelses kogukonnas on asjad veelgi keerulisemad. Muutused keelehoiakutes saavad tekkida ainult vabatahtlikult, siis, kui kontaktid ükskeelsete ja kakskeelsete vahel on soojad ja sõbralikud, kui sotsiaalne, majanduslik, poliitiline ja kultuuriline keskkond⁶ toetab vähemuskeeli ja mitmekeelsust (Baker 1992: 107–108).

Valik- ja kõiksetest uuringutest keelehoiakute kohta saadud andmete kõrval tehakse keele elujõulisuse ja -kasutuse kohta järeldusi ka n-ö objektiivselt, riiklikule statistikale või näiteks rahvaloenduse tulemustele toetudes. Selliste empiiriliste andmete kasutamine eeldab muidugi, et keelekuju tunnustatakse ametlikult või on seda traditsiooniliselt iseseisvaks keeleks peetud. Mõiste “murre” omandas tähenduse alles siis, kui rahvusriikides alustati ametlike

⁵ Vt peiteprestiiži kohta ka Trudgill (1972); Chambers (2003).

⁶ Ka lingvistiline kultuur. *Autori märkus.*

kõne- ja kirjaviiside sätestamist-juurutamist (Billig 2006: 32). Nii näiteks tähendab eesti (ühis)keeles murre dialekti, Võrumaal on *kiil* nii eesti keel kui ka Võru murre ning *murre* tähendab hoopis aktsenti, kirjakeel (*kiräkiil*) on aga tingimusteta eesti keel. Ehkki kogukonnale oluline – kategooriad, mudelid, narratiivid, metafoorid, kollektiivne mälu, teisisõnu kultuur – on kodeeritud keelde, pole küsimus siiski lingvistiline, vaid kuulub võimu valdkonda ning on seega poliitiline. Seadusandlike taksonoomiate tootmine toimub kultuuri- või ideoloogialoome väljal, kus vaieldakse selle üle, kes on õiguspärane otsustama, kas kõnealune varieteed on keel või murre (vt Bourdieu 1991: 243). Tänapäeval toimuvad paljud etniliste ja kultuuriliste liikumiste konfliktid just nimetamise⁷ pärast (vt Meluzzi 1996).

Keelele ja keelekeskkonnale rakendatavat võimu võib nimetada keelepoliitiks ja -korralduseks (vt ka Rannut *et al* 2003). Ricento (2000) järgi on keelepoliitika raskuskese kandumas keelepoliitika ja võimuideoloogia komplekssetesse suhetesse. Ideoloogia mängib keelekogukonna etnolingvistilise vitaalsuse juures üsna suurt rolli, toetades kas keele säilimist ja keelehoidu või keelevahetust (vt Harris Russell 2001). Ideoloogia üks põhilisi sotsiaalseid funktsioone on legitimeerimine või delegitimeerimine (van Dijk 2005: 299). Keeleideoloogias kajastuvad teatud sotsiaalse või kultuurilise grupi huve teenivad keele ja diskursuse tajumise viisid (Kroskrity 2000: 8). Ideoloogiaid saab uurida avaliku või individuaalse diskursuse kaudu näiteks kriitilise diskursuseanalüüsi meetodite abil, ja need tulemused võivad täiendada keelehoiakute uurimisest saadud teadmisi (vt Fairclough 1992; 2001). Keeleantropoloogid omakorda peavad keeleideoloogiate uurimisel oluliseks konteksti, uurides kultuuri ja individuaalseid diskursusi peamiselt etnograafiliste meetoditega. Kõige üldisemas plaanis võimaldavad erinevad keele ja keelekogukonna uuringud teha järeldusi selle kohta, mis on teatud ühiskonnas või kogukonnas sünnis ja ootuspärane, normaalne ja legitiimne. Ühiskonnas, kus mitmekesisus, mitmekeelsus ja -kultuurilisus on väärtuseks, püütakse toetada erinevate keelte, ka murrete säilimist ja püsimist. Keelekorralduse meetmete abil on võimalik toetada ka väikeste keelte ja kohamurrete püsimist. Paraku on väikeste keelte ja murrete puhul keelekorralduse otstarbekus alati löögi all, sest etnopolitiilistes küsimustes toimib piiratud ressursi eeldus, mille järgi jääb ühte keelt (kogukonda, vähemust, rahvust) toetades teisele (kogukonnale, vähemusele, rahvusele) automaatselt vähem võimalusi, sh ressursse (vt näiteks McGarry ja O'Leary 1994; Kymlicka 2002). Spetsialiseerunud maailmas näib keele säilimine sõltuvat ennekõike globaalsest ressursijaotusest – nii individuaalselt kui ka kollektiivselt eelistatakse suuri keeli, mille kasutamisega kaasnevad

⁷ Kagu-Eesti kohakeelte nimetamispraktikate kohta vt Koreinik, Pajusalu (2007). *Autori märkus.*

vähimad võimalikud kulud – ja mõnel määral ka keelekorraldusest, vähem identiteedi tugevusest, isiklikust tahtest ja pingutusest.

Väikese kasutajaskonnaga eesti keele sees elab hulk allkeeli, kohamurdeid ja teisi kõnepruuke. Moderniseerimine, riigi ja rahvuse rajamisega kaasnenud standardiseerimine ning teatav euroopalik homogenismi-ideoloogia pole siiski suutnud eesti keele piirkondlikke kujusid täielikult ühtlustada. Eespool nimetatud uuringute eesmärgiks oli kaudselt, keelekasutajate subjektiivsete hinnangute põhjal näidata, kuivõrd on Eesti keeleline mitmekesisus säilinud. Võru keelekogukonda on erinevatest sotsiolingvistilistest vaatenurkadest mitmeti uuritud (vt näiteks Org *et al.* 1994; Ehala ja Niglas *ilmumas*; Mets ja Praakli 2007), aga teiste Eesti kohakeelte ulatuse kohta pole üldistavaid järeldusi tehtud. Seda lünka on püütud käesoleva raamatuga täita.

1.2. Meetod ja valim

Etnosotsioloogilise vitaalsuse, seega ka keele säilitamise ja keelehoiu alates uuringutes on vaadeldud nii objektiivseid (keelekogukonna geograafiline paiknemine ja institutsionaalne tugi, aga ka aktivistide, liidrite ja nn protoliidi olemasolu) kui ka subjektiivseid (tajumisega seotud) tahke (vt Ehala 2006). Keelehoiakute uurimine on kaudselt ka subjektiivsete representatsioonide uurimine. Representatsioon on (kollektiivne) teadmise vorm, mille abil luuakse ja interpreteeritakse reaalsust (objekte, protseduure, mõisteid) ning mis on hoiakute kaudu käitumisega seotud. Hoiak võib käitumist otseselt mõjutada, representatsioonile pääseb ligi seda formuleeriva diskursuse kaudu. Keelehoiakuid mõõtvad küsimustikud sisaldavad teatud keelelisi representatioone (Gueunier 2003: 42–46).

Allard ja Landry (1986) peavad vitaalsuse mõõtmisel üldiste, suhtelist vitaalsust näitavate uskumuste (*beliefs*) kõrval oluliseks ka normatiivseid, enesekohaseid ja eesmärgilisi uskumusi (vt ka Ehala 2006). Nii Võru-, Saare- kui ka Mulgimaa uuringud olid oma olemuselt arvamusküsitlused, st keele/murde kasutamise ja oskuse ning teiste nähtuste üle tehakse järeldusi indiviidide subjektiivsete hinnangute, arvamuste ja uskumuste põhjal. Kohakeelte ulatust kirjeldavates seisundiuuringutes pole otseselt vaadeldud suhtelist tõekspidamist, küll on püütud mõõta erinevaid tõekspidamisi, nii normatiivseid (*kas ... keelt/murret peaks kasutama KOOLIS; kas te peate õigeks järgmisi väiteid... on tarvis teha eraldi seadus...keele/murde kaitseks*), enesekohaseid (*kuidas nimetate eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelt või murret; kui sageli räägite OMA KÜLAS/NAABRUSKONNAS...keelt/murret*) kui ka eesmärgilisi (*kas*

õpetaksite oma lastele/lastelastele ... keelt/murret). Keeleküsimusi puudutava metoodika väljatöötamiseks loodi 1998. aastal töörühm, kus osales peale instiituudi teadurite (Sulev Iva, Evar Saar, Külli Eichenbaum) ka Tartu Ülikooli professor Karl Pajusalu. Koostöös teiste teemade (siirderiitused, oskused ja tavad, meediatarbimine jms) uurijatega valmis suures osas valikvastustega küsimustik, kus kohaliku keele kasutamise, oskuse ja kasutusvaldkondade kohta oli üle viiekümne küsimuse. Üksnes väikese osa moodustasid nn lah-tised küsimused, mis hilisema andmetöötluse käigus kodeeriti. Küsimustiku koostamisel lähtuti ka 1997. aastal Setomaal korraldatud uuringu kogemustest (vt Eichenbaum 1998; Eichenbaum ja Pajusalu 2001). **Uuring “Kagueestlase kombat, keel, identiteet aastal 1998”** korraldati KERA programmi eesmärkidest ja puhttehnilistest põhjustest lähtuvalt Põlva, Valga ja Võru maakonna piires (Koreinik ja Rahman 2000: 8–9). Küsitlemise käiku ja teisi välitöid puudutavaid asjaolusid kirjeldavad samuti Koreinik ja Rahman (2000). Uuringu tulemusi on kajastatud ja vastavasisulisi artikleid on avaldatud mitmel pool (vt *ibid.*; Koreinik 2001; Eichenbaum ja Koreinik 2002; Koreinik 2004).

2001. aasta suvel korraldati **allkeelte seisundiuringud** Saare maakonnas ja 2002. aasta suvel Mulgimaal. Seal uuriti samuti elanike hinnanguid kohaliku keele oskuse ja kasutuse ning keele kasutamiseks sobilike domeenide, teema-de, olukordade kohta. Peale selle uuriti enesemääratlust (identiteeti) ja põli-sust ning keelelistest nähtustest fikseeriti kaks saarte aktsendile kõige iseloo-mulikumat tunnust: *õ*-hääliku esinemine *õ* asemel ja hilisem põhitooni tõus, st nn laulva intonatsiooni olemasolu. Mulgimaal võeti vaatluse alla veel pühade, kommete ja traditsiooniliste oskustega seonduv, et võrrelda kogutud andmeid Lõuna-Eesti teise kultuuripiirkonna, Võrumaa andmetega. Nii Saare kui ka Mulgi uuringu tarbeks kohandati etnosotsioloogilise uuringu küsimustik, kus-juures läbivaks metoodiliseks põhimõtteks sai uuringutulemuste omavaheline võrreldavus.

Välitööde ettevalmistused ja käik olid mõlema seisundiuringu puhul sar-nased. Telliti rahvastikuandmed, moodustati valim, leiti ja koolitati küsitlajad. Küsitlajateks olid valdavalt Tartu Ülikooli, Tallinna (Pedagoogilise) Ülikooli ja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia (Kultuurikolledži) tudengid. Välitööd, st küsitlemine, toimusid Saaremaal 26. juunist kuni 5. juulini 2001 ja Mulgimaal 25. juunist kuni 5. juulini 2002. Välitööde baas asus Saaremaal Kuressaares ja Mulgimaal Karksi vallas Pöögle külas. Uuringute aruanded esitati tööde tellijale haridus- ja teadusministeeriumile. Kõigi uuringute küsi-mustikke ja andmestikke säilitatakse Võru Instituudis.

Võrumaa kogum ja valim

Kagu-Eestis 1998. aastal toimunud etnosotsioloogiline uuring (ja selle raames ka kohaliku keele seisundi uuring) haaras praegust Põlva, Valga ja Võru maakonda. Seega oli hõlmatud peaaegu kogu ajalooline võru keele ja kultuuri regioon, kuhu arvatakse *Urvastõ, Karula, Harglõ, Rõugõ, Vahtsõliina, Rāpinā, Põlva ja Kanepi* kihelkond (vt joonis 4). Vaid *Rāpinā* kihelkonna põhjaosa jääb praeguse Tartu maakonna piiresse. Kogumiks oli nimetatud Kanepi, Kõlleste, Valgjärve, Mooste, Rāpina, Orava, Veriora, Põlva, Laheda, Urvaste, Sõmerpalu, Antsla, Lasva, Rõuge, Haanja, Vastseliina, Varstu, Mõniste, Karula, Taheva valla elanikkond vanuses 25 kuni 64 eluaastat. Juhuvaimi suurus oli 600 indiviidi ning sellest jäi ajaloolise Võrumaa piiresse 375 indiviidi. Valim on esinduslik soo osas, nooremad vanuserühmad on alaesindatud.

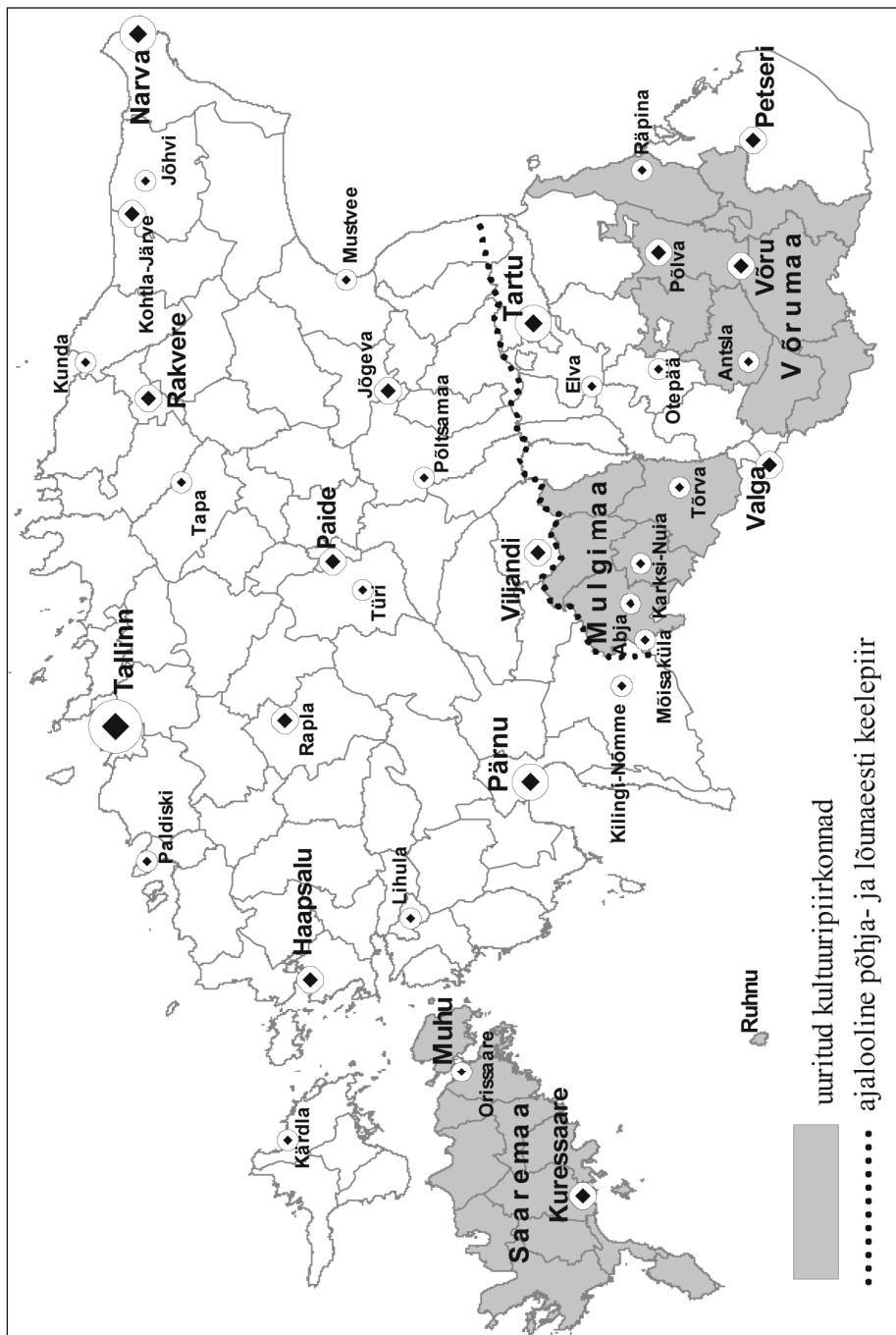
Saaremaa kogum ja valim

Kogumiks oli kogu Saare maakonna elanikkond vanuses 25 kuni 64 eluaastat. Kuigi kohaliku murde kasutajaskonda esindab faktiline elanikkond, valiti kogumiks alaline elanikkond, sest rahvastikuregister on ainuke andmestik, mis võimaldab Saare maakonna elanikkonda kirjeldada ja sellest juhuvalimit moodustada. Kogumi kirjeldus, valim ning lisavalimid saadi Saare maavalitsuse rahvastikuregistrist. Valimi suurus oli 378 indiviidi ning see moodustati juhuvaliku ja kvootide kombineerimise teel. Valim oli esinduslik nii vanuse kui ka soo lõikes. Samas oli linnarahvas üle esindatud, sest mitmel põhjusel (haridusega seotud ränne, tööränne, pendelränne jms) jaotub faktiline elanikkond alalisest pisut erinevalt.

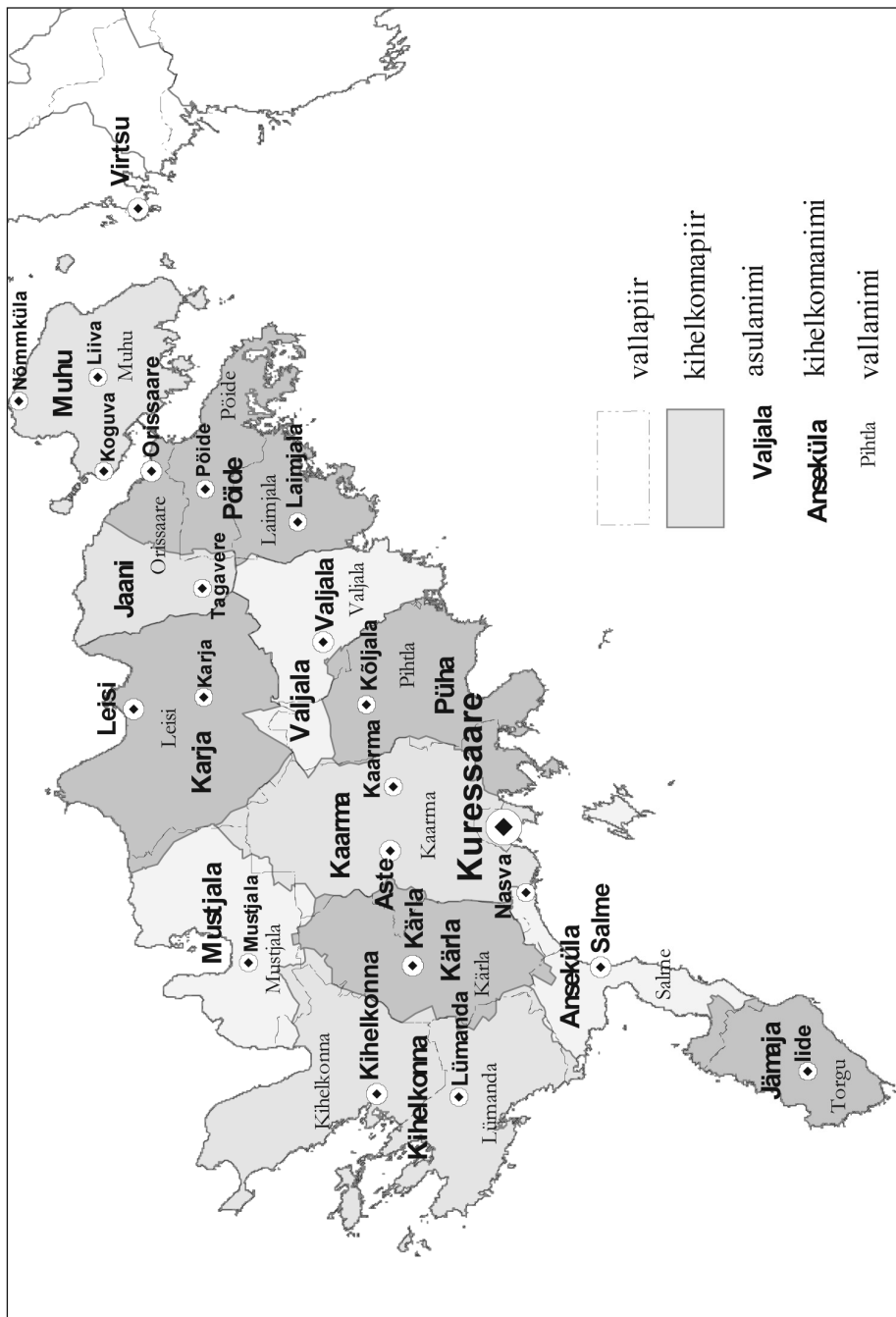
Mulgimaa kogum ja valim

Mulgimaa on kultuuri- ja keelepiirkond, mis asub tänapäeva Viljandi maakonna lõuna- ja tänapäeva Valga maakonna loodeosas Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu kihelkonna alal (vt joonis 2). Mulgimaa hõlmab Valga ja Viljandi maakonna Mõisaküla ja Tõrva linna, Halliste, Helme, Karksi, Paistu, Põdrala ja Tarvastu valda ning osalt Abja, Pärsti ja Hummuli valda. 25–64aastaste mulgimaalaste populatsiooni ehk kogumi kirjeldamine on keeruline, sest rahvastikustatistikas kajastub üksnes praegune administratiivjaotus. Sellest tulenevalt valiti tegelikuks kogumiks Valga maakonna Helme ja Põdrala valla ning Tõrva linna ja Viljandi maakonna Abja, Halliste, Karksi, Paistu ja Tarvastu valla ning Mõisküla linna 25–64aastane elanikkond. Seega jäid uuritavast piirkonnast välja mitmed Pärsti ja Hummuli valla külad ning uuritava piirkonna sisse mõned Saarde kihelkonna alad.

Planeeritud valimi suurus oli 299 indiviidi ning see moodustati juhuvaliku ja kvootide kombineerimise teel. Valim oli esinduslik nii soo kui ka vanuse lõikes.

Joonis 1. Eesti piirkonnad, kus uuriti 1998–2002 kohakeelte olukorda.

Joonis 3. Saare maakonna ajaloolised kihelkonnad ja tänapäeva vallad (2007).

Joonis 4. Võrumaa ajaloolised kihelkonnad ja vallad tänapäeval (2007).

2. Sotsiaalmajanduslikud ja keelelised muutused

Käesolev peatükk annab lühikese ülevaate kolmest uuringusse haaratud kultuuripiirkonnast (vt joonis 1) tänapäeval, nende paikkondade vanemast ajaloost ja viimase saja aasta sündmustest, mis on kujundanud kohapealset eluolu.

Mulgi- ja Võrumaa on looduslike olude, majanduslike võimaluste ja ka ühise lõunaeestilise kultuuriruumi poolest mõneti sarnased. Saare maakond eristub neist nii teistsuguste loodusolude kui ka kultuuritaustaga. Kõigis kolmes kultuuripiirkonnas on oma keelepruuk ja omad tavad, mis on varasemal ajal inimesi kogukondadeks sidunud ja ühendavad neid ka tänapäeval.

Olles küll viimased neli-viis inimpõlve kuulunud ühise ajalooga Eesti kultuuri- ja majandusruumi, on igas piirkonnas säilinud eripärad, milles on oma osa nn kohalikul ajalool. Piirkondade ülevaadetes on esile toodud just need ajaloo- ja majanduslikud sündmused, mis on ilmselt mõjutanud paikkonna arengut⁸. Rahvastikuprotsessid on üldjoontes sarnased kõigis piirkondades. Rohkem on rahvastiku muutusi ja nende põhjusi kirjeldatud Saare maakonna puhul: selle kohta on olemas põhjalik uurimus⁹. Sündimuse langus, maarahvastiku kahanemine ning väljaränne on iseloomulikud kõigile kolmele piirkonnale. Siiski on need protsessid toimunud paikkonniti eri aegadel ja erineva kiirusega, sellele viitavad erinevused põlisrahvastiku osakaalus.

Mulgimaa ja Võrumaa kogukonna identiteeti ja suhtlusvõrgustikke on mõjutanud haldusreformid, millega on eri aegadel loodud uusi maakondi või rajoonid ning tükeldatud nii mulkide kui ka võrokeste asuala.

Majanduslik toimetulek ja mure järeltulijate heaolu pärast seab inimesed valikute ette. Valikuvõimalused määravad omakorda kehtiv riigikord ning kohalik halduskord. Samas on inimesele oluline kogukond, mille seas elatakse ja millega jagatakse ühist keelt ning kultuuri.

2.1. Mulgimaa

Mulgimaa on ajalooline kultuuri- ja keelepiirkond tänapäeva Viljandi maakonna lõuna- ja Valga maakonna loodeosas. Ajaloolise Mulgimaa moodustasid Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu kihelkond (vt joonis 2). Praeguse haldusjaotuse järgi võib Mulgimaa piiresse arvata Valga maakonnast Tõrva linna, Helme ja Põdrala valla ning enamiku Hummuli valda, Viljandi maakonnast aga Mõisaküla linna, Halliste, Karksi, Paistu ja Tarvastu valla, suurema

⁸ käesolevas uurimises ei ole nende küsimustega süvitsi tegeldud. *Autori märkus.*

⁹ vt Ann Marksoo "Rahvastik ja asustus" koguteoses "Saaremaa I" 2002.

osa Abja vallast ja osa Pärsti vallast. Nimetatud piirkond on ühtlasi mulgi keele kõnelejate ajalooline asuala. Tänapäeval samastatakse Mulgimaad tihti-peale nüüdse Viljandi maakonnaga ning Viljandit peetakse Mulgimaa pealinaks. Mulgimaa nimetuse laienemine Viljandimaa põhjapoolsematele aladele toimus ilmselt juba 20. sajandi alguses (Reiman 1910:15; Pärdi 2000; Raudla 2004).

Sakala kõrgustikul asuva Mulgimaa looduslikeks piirideks on idas Võrtsjärv koos Väikese Emajõe, läänes suured soo- ja metsamassiivid, põhja pool Tännasilma–Viljandi–Raudna org. Lõuna pool võib piiriks pidada Õhne jõge ja selle orgu. Abja valla lõunaosas selget looduslikku piiri pole. Hõime eraldanud looduslikud piirid on enamasti olnud ka keelepiirideks. Läänemeresoome ja balti hõimude ning keelte piir on varem ulatunud praegusest keelepiirist tunduvalt kaugemale lõunasse (Vaba 1997a). Mulgimaa lõunapiir kulgeb praegu mööda Eesti-Läti riigipiiri, mis määrati kindlaks 1919.-1920. aastal. Seejuures püüti võimalikult täpselt arvestada, et see ühtiks eesti-läti keelepiiriga (Vaba 1997b). Mulgimaa pindala on ligikaudu 2000 km². 2000. aasta rahvaloenduse andmetel elas seal alaliselt umbes 25 000 elaniku¹⁰.

Enamik Mulgimaa külasid on hajakülad, väikelinnad – Abja-Paluoja, Karksi-Nuia, Mõisaküla, Tõrva – asuvad Valga-Pärnu maantee ääres. Avalikke ja äriteenuseid pakkuvad maakonnakeskused Valga ja Viljandi jäävad aga Mulgimaalt välja.

Nimetus “mulk” arvatakse olevat tekkinud 19. sajandi teisel poolel, kui koos kapitalistliku tootmise arenguga toimus ka Eestis suur sotsiaalmajanduslik murrang. Üha laienev majanduslik läbikäimine ning suhtlemine kaugemate paikkondade inimestega tõi esile eri kantide asukate eripärad. Sakala kõrgustiku lõunapoolse osa elanikud eristusid naabritest teistmoodi keele ja kultuuriga. Hiljem, kui mulgid rikastusid, seostati mulke ennekõike jõukuse ja (enese)uhkusega (Pärdi 2000). 1930. aastatel asuti hoogsalt mulgi identiteeti ja ideoloogiat arendama ja propageerima. Tallinnas asutati 1934. aastal Mulkide Selts, mille põhikirjas oli muu hulgas täpselt määratletud mulgiks olemise või saamise kriteeriumid (näiteks Eesti kodakondsus, isa liinis mulgi päritolu, Mulgimaal kinnisvara omamine). Nõukogude võimu ajal oli rahvuseluse ideedest kantud seltsielu muidugi keelatud. Küll aga jätkus entusiasm koos käia välismaale lahkunud mulkidel. 1970. aastatel tuli Torontos kokku Välis-Eesti Mulkide Selts, mis tegutseb tänini. Pärast Eesti taasiseseisvumist alustas taas tegevust ka Eesti Mulkide Selts. Seltsil on Tallinna, Viljandi, Tartu ja Pärnu osakond.

¹⁰ Endiste kihelkondade pindalasad (1922.a andmed) liites tuleb 1970 km², praeguste valdade pindalasad arvestades 2026 km². *Autori märkus.*

Mulgimaa ajaloost ja eluolust kuni 20. sajandini

Mulgi alad kuulusid enne 13. sajandit Sakala muinasmaakonda. Vana-Liivimaa aegadel kuulus Tarvastu ala Viljandi komtuurkonda ja ülejäänud Mulgi alad allusid Karksi foogtkonnale. Poola võimu ajal liideti Mulgi alad staarostkondadena Pärnu vojevoodkonnaga. Karksi, Helme ja Tarvastu staarostkonna kõrval oli osa Halliste ja Paistu kihelkonna alasid Viljandi staarostkonna koosseisus. Rootsi ajal asuti taas haldusüksusi uuendama. Loodi Eestimaa ja Liivimaa kubermang, staarostkondadest moodustati maakonnad. Mulkide asuala jäi tervenisti Pärnu maakonda ning jagati omakorda kolmeks: Tarvastu, Helme ja Karksi-Halliste lossilääniks. See haldusjaotus püsis ligi paarsada aastat. Võimuvahetus pärast Põhjasõda Mulgi alade piirides esialgu muudatusi kaasa ei toonud. Mulgimaad jagati taas 19. sajandi teisel poolel, kui tsaar Aleksander III reformidega loodi kreisid ning Pärnu maakonnast moodustati Viljandi ja Pärnu kreis. Mulgi aladest võeti Viljandi kreisi piiresse Paistu, Tarvastu ja Helme kihelkond, Pärnu kreisi piiresse aga Halliste ja Karksi kihelkond. Selline haldusjaotus jäi püsima kuni Eesti Vabariigi esimeste aastateni.

Mulgimaa oli naaberladest looduslikult eraldatud ning selle eraldatuse tõttu säilitasid mulgid sagedastest halduspiiride muutmisest hoolimata oma keele, kombed, elulaadi ja muinasusundi (Vääri 2000). Muu Eestiga võrreldes püsisid Mulgimaal kauem vanapärased traditsioonilised rõivad, toidud, kombed, tööriistad (Pärdi 2000). Samas pole päris selge, kuidas muutusid konservatiivsed mulgid uuendusmeelsetele ideedele ja ettevõtmistele nõnda avatuks, et said edu ja jõukuse sümbolina tuntuks üle kogu Eesti. Mulgimaa oli esimesi piirkondi, kus 19. sajandi teisel poolel toimunud ühiskondlike muutustega kohe kaasa mindi. Mulkide heale majanduslikule järjele pani aluse linakasvatus. Tänu soodsale turukonjunktuurile saadi linamüügist suuri tulusid, osteti talusid päriseks nii oma kandis kui ka kaugemal. Paljud rikkad talupojad ostsid mitu talukohta, mõned ostsid või rentisid lausa mõisaid. 19. sajandi teisel poolel hakkasid suuremate teede ristumiskohtadesse, kõrtside ja kirikute ligidusse tekkima alevikud, esimesena Nuia ja Tõrva, seejärel Mõisaküla ja Abja-Paluoja seoses Pärnu-Valga ja Viljandi-Mõisaküla kitsarööpmelise raudtee ehitusega. Algul oli nendes maakeskustes paarkümmend maja ja mõnisada elanikku, kuid koos üldise majanduskasvuga suurenesid kiiresti ka rahvaarv ning asulate elanikkond. Seoses talude päriseksostmisega vabanenud teosulased leidsid palgalistena tööd jõudsasti arenevates asulates. Talurahva sotsiaalne kihistumine tõi talupojakultuuri kõrvale "linnakultuuri". Jõukam pererahvas hakkas järgima linlikku eluviisi, sisustades oma eluruumi ja rõivastudes linlike tavade eeskujul. Teenijaskond elas vanade traditsioonide järgi, võimaluste piires püüti uuema moega (näiteks rõivastuses) kaasa minna.

Mulgimaa majanduslik areng, haldusreformid ja rahvastik 20. sajandil

20. sajandi algusaastate ülemaailmne majanduskriis andis end tunda ka Mulgimaa majandustegevuses. Linakasvatuse kõrval otsiti alternatiivseid tegevusi. Maaostuvõlad krediidasutustele ei lubanud taludel suuri investee-ringuid teha. Väljapääs leiti ühistegevuses, loodi ühistuid ja põllutööseltse. Tööstuses algas uus tõus 1909. aastal. Mulgimaal tähendas see uute toorlinavabrikute ehitamist Mõisakülla, Hallistesse ja Apja.

1920. aasta maareformiga võõrandati endised aadli- ja riigimõisate maad ning jagati uusasunikele, seega kasvas talumajapidamiste arv. Eesti riigi loomine tõi kaasa ka halduspiiride muutmise. 1919–20. aastal kerkis päevakorda Valga maakonna loomine Valga linna tagamaana. 1921. aastal läks suurem osa Helme kihelkonna alasid (v.a Kärstna ja Riidaja vald) Valga maakonna koosseisu. Karksi ja Halliste kihelkond jäid Pärnumaale, Tarvastu ja Paistu Viljandimaale (Uuet 2002: 32–44). 1925. aastal võeti haldusjaotuse põhiüksuse nimetusena kihelkonna asemel kasutusele vald, kihelkond jäi käibele kirikukoguduse üksuse nimetusena.

Seoses 1930. aastate ülemaailmse majanduskriisiga pankrotistusid Mulgimaal paljud kohaliku tähtsusega põllumajandussaadusi töötlevad ettevõtted, kuid kümnendi teisel poolel majanduse olukord stabiliseerus.

1939. aasta vallareformi käigus muutusid Mulgimaa halduspiirid jälle. Karksi kihelkond liideti Viljandimaaga, kuid endise Riidaja valla alad läksid Valgamaa koosseisu. Mulgi alad olid endiselt jagatud kolme maakonna vahel.

Teine maailmasõda ning sellega kaasnenud Nõukogude okupatsioon hävitasid Eesti toimiva majanduse. 1940. aastate maareformidega jagati maa ümber, tegelikult tähendas see suurtalude tükeldamist. Pärast sõda kehtestas Nõukogude võim talumajapidamistele üle jõu käivad kohustused ning asus põllumajandust kollektiviseerima. Põliselanike küüditamine Venemaale (Siberisse) katkestas paljudes paikades kultuurilise järjepidevuse. Arvatakse, et jõukat Mulgimaad tabas küüditamine valusamini kui nii mõndagi teist paikonda (vt Pärdi 2000).

Järjekordne administratiivpiiride muutmine toimus 1950. aastal. Rajoneerimise tulemusel jagati endised maakonnad väikerajoonideks. Seni Viljandi- ja Pärnumaa koosseisu kuulunud Abja, Rajangu, Rimmu ja Karksi vald ning osa Tuhalaane valda muudeti külanõukogudeks ning liideti Abja rajooniks. Tarvastu kihelkonna aladest eraldati Mustlast lõuna poole jääv osa ning liideti koos Kärstna ümbrusega ajaloolise Helme kihelkonnaga – sellest sai Tõrva rajoon (Uuet 2002: 137–150). Väikese Viljandi rajooni alla läksid Paistu ja osalt Tarvastu kihelkond. Järgnenud oblastite aeg (1952–1953) ra-

joonipiirides muudatusi kaasa ei toonud. Väikerajoonid kaotati järk-järgult 1959–1962 ning Eesti administratiivkaart nägi üldjoontes välja nagu tänasel päeval¹¹. Lõuna-Eesti kui traditsiooniliselt põllumajanduslik piirkond jäi majanduse arengus tööstusliku suunitlusega Põhja-Eestist maha. Paljud inimesed, eeskätt nooremad, lahkusid 1950. aastatel maalt linna, kus arendati tööstust ja vajati palgatöajõudu. Kuigi 1960. aastatel ühismajandite olukord paranes ja majandustulemused võimaldasid töötajatele paremat palka maksta, jätkus maaperede ümberasumine taludest keskustesse ja linnadesse. Põllumajanduse natsionaliseerimise järelmõju, linnade arendamine, perspektiivitute maapiirkondade poliitika ja sellega kaasnenud väiksemate koolide sulgemine soodustasid maalt väljarännet (Ainsaar 2004: 39–40).

1990. aastate alguses, kui Nõukogude Liit lagunes ja taasloodi Eesti Vabariik, lagunesid ka kolhoosid-sovhoosid. Paljud maainimesed kaotasid töö ja sissetuleku. Jätkus ränne maalt linna. Koos varade ja talude tagastamisega alustasid paljud linna kolinud pered uuesti maal talupidamist. Kuid majandusolud ei soosinud väiketalusid. Ühistegevus, mis oleks ehk väiketalud konkrentsis hoidnud, ei käivitunud. Arvestatava tootmise suutsid saavutada üksikud talud. Et oma kodukohas edasi elada, tuli maainimestel jälle alternatiivseid tegevusi otsida. Mulgimaa väikelinnades ei leidunud elanikele enam piisavalt tööd.

Majanduse areng on mõjutanud rahvastikuprotsesse. Ränne maalt linna on kestnud 20. sajandi algusest praeguseni. Seda on põhjustanud nii spetsialiseerumine kui ka tööstuse ja transpordi areng (Ainsaar 2004: 38). Mulgimaa ei erine oluliselt teistest Eesti maapiirkondadest. Paraku saab Mulgimaa rahvaarvu muutusi kirjeldada vaid hinnanguliselt, sest haldusüksuste suurused ning piirid on ajaloo jooksul muutunud ja võrreldavate rahvastikuandmete leidmine pole lihtne. Selleks tuleb liita vastavate kihelkondade või valdade elanike arv.

¹¹ V.a rajoonide ja külanõukogude nimetamine maakondadeks ja valdadeks ning nende omavalitsusliku staatuse taastamine. *Autori märkus.*

Tabel 1. Mulgimaa kihelkondade suurus ja rahvaarv 1922. aasta rahvaloenduse andmetel.

KIHELKOND	KIHELKONNA SUURUS KM ²	RAHVA-ARV	RAHVASTIKU TIHEDUS INIMEST/KM ²
Halliste sh Paluoja alevik	515	8998 u 500	17,5
Helme sh Tõrva alev	545	9343 1810	17,1
Karksi sh Nuia alevik	276	4894 u 600	17,7
Paistu	356	7918	22,2
Tarvastu	275	7092	25,8
Mõisaküla alev	4,5	1909	424,2
KOKKU	1971,5	40154	20,3

1922. aasta rahvaloenduse järgi oli Mulgimaal üle 40 000 elaniku.

Rahvaarvu vähenemise tendentsid maapiirkondades ilmsid 1920. aastate lõpus kogu Eestis (ESA 1997: 44). Esile on toodud just Viljandimaad, kus sündimus oli ajavahemikul 1927–1931 teiste Eesti maakondadega võrreldes kõige madalam (Madisson 1935: 22). Lisaks sellele, et laste arv peredes vähenes, kasvas vallaliste inimeste osakaal. Näiteks on toodud Uue-Kariste kant, kus 120 talu kohta tuli 90 peremeest-vanapoissi (Mulkide almanak 1936 [1992]: 50). Eesti rahvaarvu vähenemise ühe põhjusena on mainitud rahva haridustaseme ning heaolu kasvu ja sündimuse langemise vahelist seost, see on ilmnunud mujalgi arenenud riikides.

Tabel 2. Rahvaarvu muutumine rahvaloenduste andmetel mõnes Mulgimaa külanõukogus (vallas) 1959–2000. (Viljandi maakonna aasta-raamat 2000; ESA 2000).

HALDUS- ÜKSUS	ELANIKE ARV AASTAALGUSE SEISUGA				RAHVA- LOENDUS
	1959	1970	1979	1989	
	1959	1970	1979	1989	2000
Abja kn/vald	3436	2868	2042	1635	1471
Halliste kn/ vald	3795	3056	2698	2349	1926
Karksi kn/ vald	3528	3128	2969	2810	2201
Paistu kn/vald	1988	1969	1880	1746	1644
Tarvastu kn/ vald	6292	6121	5274	4942	4400
KOKKU	20998	19112	16842	15471	13642

Tabel 3. Mulgimaa linnade (alevike) elanike arvu muutumine 1959–2000. (ESA 1995 ja ESA 2000).

LINN / ALEV	ELANIKE ARV RAHVALOENDUSTE ANDMETEL				
	1959	1970	1979	1989	2000
Mõisaküla linn	2137	1937	1618	1349	1165
Abja-Paluoja alev/linn	1623	1760	1772	1737	1417
Karksi-Nuia alev/linn	1056	1496	2107	2361	1997
Tõrva linn	2570	2727	3157	3546	3201
KOKKU	7386	7920	8654	8993	7780

Kui varasematel aastatel alevike ja linnade elanikkond mõningal määral kasvasi, siis viimase rahvaloenduse andmed näitavad elanikkonna kahanemist igas linnas. Põhjusteks on nii negatiivne loomulik iive kui ka negatiivne rändeiive.

2.2. Saaremaa

Saare maakond on haldusüksus, mis hõlmab Saaremaa, Muhu saare, nende läheduses paiknevad väiksemad saared ning Liivi lahe keskosas asuva Ruhnu. Saare maakonna keskus on Kuressaare. Ajalooliselt jagunes Saaremaa 12 kihelkonnaks (vt joonis 3): Mustjala, Karja, Jaani, Muhu, Põide, Valjala, Püha, Kaarma, Kärla, Kihelkonna, Anseküla, Jämaja. Praegusaegse haldusjaotuse järgi on Saare maakonna piires 15 valda (Kaarma, Kihelkonna, Kärla, Laimjala, Leisi, Lümanda, Muhu, Mustjala, Orissaare, Pihtla, Põide, Ruhnu, Salme, Torgu, Valjala) ja Kuressaare linn.

Saare maakond, v.a Ruhnu saar¹², on osa saarte murde kõnelejate asualast. Regiooni elanikke nimetatakse üldiselt saarlasteks, kuid saarlased ise määratlevad end tihtipeale ka lokaalsema identiteedi kaudu (nt *muhulane*, *sõrulane*). Saarlaseks olemine tähendab eluviisi, keelt, hoiakuid ja kombeid. Saarlaseks sünnitakse, aga saarlaseks võib ka saada, kui kohapeal on elatud aastaid ning arvestatakse kogukonna tavadega (Assmuth 1998). Geograafiliselt asub Saare maakond Eesti lääneosas Läänemeres. Mandri-Eestist eraldab Muhu saart 6 km laiune Suur väin. Saaremaa ja põhja pool asuva Hiiumaa vahel on ligikaudu sama lai Soela väin. Lõuna- ja läänenaabrid jäävad kaugemale mere taha. Ruhnu saar on maakonna teistest saartest 50 km kaugusel lõunas. Saaremaad ja Muhumaad ühendab 1896. aastal rajatud Väinatamm.

Saare maakonna alalise elanikkonna moodustab 2000. aasta rahvaloenduse andmetel 35 951 inimest. Maarahvastiku osakaal on 58%.

Tihedam asustus on Kuressaare lähivaldades (Kaarma, Kärla, Salme), Kuressaarest mandri poole viivate teede ümbruses ning maakonna idaosas (Orissaare, Muhu, Põide). Asustus on hõredam Saaremaa loode- ja lääneosas. Saarlaste mandrile liikumise võimalused on üsna piiratud. Teiste piirkondadega on ühendust peetud peamiselt veeteed (talvel jääteed) pidi. 20. sajandil on lisandunud lennuliiklus.

Saaremaa ajaloost ja eluolust 20. sajandini

Arheoloogiliste leidude põhjal on praeguseks teada, et Saaremaa esimesed inimasulad pärinevad ajast 5800 eKr (Kriiska 2002). II aastatuhande algusajanditel oli Saaremaa soodsa kliima ja geograafilise eraldatuse tõttu üks Muinas-Eesti tihedamini asustatud piirkondi. Alates 13. sajandist kuulusid

¹² Ruhnu saarel elas kuni 1944. aastani etniliste rootslaste kogukond. Pärast seda on sinna rännanud kihnlasi, kes kõnelevad Kihnu murrakut (Pajusalu *et al.* 2002: 128).

Eesti läänesaared valdavalt Saare-Lääne piiskopi võimkonda. Muhu saar ning osa idapoolsest Saaremaast (hilisemad Jaani ja Põide kihelkond) jäid Liivi ordule. Alles kolm sajandit hiljem ostis Taani kuningas ordule kuuluvad alad ja ühendas seega Saare- ning Muhumaa halduslikult. Seda pikka aega toimunud halduspiiri seostatakse mõningaste erinevuste kujunemisega saarlaste kõnepruugis. Näiteks õ-hääliku puudumine Saare-Lääne piiskopkonna alal ja pikade madalate vokaalide diftongistumine, mida ei esine ordu alade piiridest lääne pool (Hennoste ja Pajusalu 2002: 68). Pärast Liivi sõda jäid Saaremaa ja Muhu saar Rootsi Kuningriigi võimkonda, pärast Põhjasõda allus Saaremaa mõnda aega Riia kindralkubernerile.

Kuressaare (saksa Arensburg) linn tekkis XIV sajandil ehitatud piiskopilinnuse juurde. 1563. aastal sai Kuressaare linna õigused. Põhjasõja ajal sai linn tulekahjus kannatada ja taastati väga aeglaselt. Alles XIX sajandi algul hakkas Kuressaare elanikkond kasvama ning linn laienema. XIX sajandi keskel avastatud suured tervisemuda varud võimaldasid muuta Kuressaare õdusaks kuurortlinnakeseks. XX sajandi algusaastatel oli see populaarne suvituskoht.

Erinevalt mandrist on Saaremaa asustuspildile iseloomulikud suured sumbja tänavkülad. Saaremaa rannikualad olid tihedamini asustatud kui sisemaa. See näitab, kui tähtis oli meri saarlaste elus nii elatusallikana kui ka välismaailmaga ühenduse pidamiseks. Ka Saaremaa-ainelises kultuuris kajastuvad saarlaste tihedad kontaktid lääne- ja põhjapoolsete ülemeremaadega. Samas säilis traditsiooniline elulaad Saaremaal palju kauem kui Mandri-Eestis: nii uued põllutööriistad kui ka 19. sajandi ühiskondlike uuendustega seotud muutused jõudsid Saaremaale hiljem ja tagasihoidlikumalt. 1867. aastal alanud talude päriseksostmine edenes aeglaselt. Saaremaa mõisnikud hakkasid talumaid massilisemalt kruntima ja müüma alles 19. sajandi viimasel ja 20. sajandi esimesel kümnendil, seega tunduvalt hiljem kui mujal Eestis. Ligi pooltes Saaremaa külades ei jõutud üldse maad kruntida, sest puhkes Esimene maailmasõda (Saaremaa 1 2002: 551).

Saaremaa majanduslik areng, haldusreformid ja rahvastik 20. sajandil

Saaremaa maarahva arv püsis 55 000 inimese ümber alates 1881. aastast kuni 1920. aastateni. Lisaks Kuressaarele oli Saaremaal välja kujunenud kolm suuremat keskust: Kihelkonna, Leisi ja Orissaare (saja kuni paarsaja elanikuga). Leisi ja Orissaare alevik kasvasid kiiremini, sest jäid Triigi ja Orissaare sadamasse viiva tee lähedale. Asulates lisandusid põllumajandusele teenindus ja tööstus.

Alates 1920. aastatest hakkas Saaremaa rahvaarv kahanema (vt tabel 4),

peamiselt väljarände tõttu. Maarahvastiku iive oli küll positiivne, kuid see ei suutnud korvata väljarändest tekkinud kadu (Saaremaa 1 2002: 381). Lahkujad olid peamiselt mehed, kes arvatavasti otsisid paremat teenistust (Saaremaa 1 2002: 382–384).

1922. aasta rahvaloenduse andmetel oli Saaremaa maarahvas paikne: 4/5 inimestest elas sünnikohajärgses vallas, väljastpoolt Saaremaad oli pärit üldse 3% maarahvast. Kuressaares oli põliseid elanikke vaid kolmandik, 44% linnaelanikest pärines Saaremaa maapiirkondadest ning ligikaudu viiendik väljastpoolt Saaremaad. Rändesidemed olid tihedamad Tallinna, Pärnu ja Riia linnaga, maapiirkondadest Läänemaaga.

Tabel 4. Saaremaa rahvaarv rahvaloenduste andmetel (Saaremaa 1 2002: 380).

ELANIKKOND	RAHVAARV		
	1922	1934	1940*
Saaremaa maarahvastik	53793	51373	48902
Kuressaare elanikud	3364	4514	4474
KOKKU	57157	55887	53376

**1940. aasta 1. septembri rahvaloenduse andmetes ei kajastu Nõukogude sõjaväelased ja nende pereliikmed, kes olid selleks ajaks juba Saaremaale elama asunud.*

1939. aastal alustati Saaremaale NSV Liidu sõjaväebaaside rajamist, pikemas perspektiivis mõjutas see saarlaste eluolu tugevasti. 1940. aasta juunis okupeerisid Nõukogude väed Eesti ning augustis oli Eesti juba Nõukogude Liidu koosseisus. Sõja- ning sõjajärgsed aastad olid majanduslikult väga rasked kõikjal Eestis, lisaks toimusid okupatsioonivõimude repressioonid. Sel perioodil vähenes Saaremaa rahvaarv Marksoo (2002) andmetel viiendiku võrra (Saaremaa 1 2002: 401). Saaremaa muudeti Nõukogude Liidu piiritsooniks ja suletud alaks ning kõik peale kohalike elanike pidid saartele pääsuks eriluba taotlema. Kohalikele elanikele seati rannaaladel liikumise ning isiklike paa-tide kasutamise piirangud, see tegi traditsioonilise merelt elatise hankimise rannarahva jaoks keeruliseks. Nõukogude ajal oli Saaremaa valdavalt põllu-majanduspiirkond, vaid Kuressaarest kujundati tööstuskeskust.

1950. aastal muudeti kogu Eestis halduspiire, sellest ei jäänud puutumata ka läänesaared. Saare maakond jagati kaheks rajooniks. Saaremaa idaosast moodustati Orissaare rajoon, kuhu kuulusid Leisi, Valjala, Laimjala, Põide, Orissaare külanõukogu ja Muhu saar. Läänepoolsest osast sai Kuressaare rajoon. Ruhnu saar liideti Pärnu rajooniga. Üheksa aastat hiljem ühendati mõ-

lemad väikerajoonid ning loodi Kuressaare rajoon (Uuet 2002). 1952. aastal toimus veel üks muutus: Saaremaa pealinn Kuressaare nimetati ümber Kingissepaks ja sellise nime sai ka rajoon.

Aastatel 1950–2000 kahanes Saaremaa maarahvastik 42%, samas kasvas Kuressaare linna elanike arv üle kahe korra (vt tabel 5). Rahvaarvu vähenemise peamiseks põhjuseks on olnud inimeste maakonnast lahkumine, seda on osalt korvanud positiivne iive. Asjaolu, et iive on olnud positiivne Kuressaare linnas, aga negatiivne maapiirkonnas, viitab maarahvastiku vananemisele. Siin saab paralleelele tõmmata teiste Eesti maapiirkondadega, kust paljud inimesed on keeruliste majandusolude tõttu linna läinud. Kõige suurem on rahvastiku äravool olnud Lääne-Saaremaa valdadest ja Mustjalast, liigutud on peamiselt Saaremaa keskossa ja Kuressaare linna. Muhu saare ja Saaremaa idaosa rahvas on läinud rohkem mandrile kui Kuressaarde.

Tabel 5. Saaremaa alaline rahvastik aastatel 1950–2000 (Saaremaa 1 2002).

RAHVASTIK	RAHVAARV AASTA ALGUSES					
	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Saaremaa maarahvastik	36091	30355	26733	24060	23586	21026
Kuressaare elanikud	6860	10056	12132	14517	16469	14925
KOKKU	42951	40412	38865	38577	40055	35951

1960.-1970. aastatele oli iseloomulik, et Saaremaalt mindi mandrile, kuid mandrilt saartele tulijaid oli tunduvalt vähem. Nõukogude ajal oli noormeeste üheks peamiseks maapiirkonnast lahkumise põhjuseks sõjaväkke minek. Paljud ei pöördunud pärast sõjaväeteenistust kodukülla tagasi, nad leidsid töökoha või jätkasid õpinguid mujal, sealhulgas Kuressaares. Teine oluline elukoha muutmise põhjus oli mujal õppima asumine.

Muudatusi tõi Saaremaa külaellu 1977. aastal kogu Eestit hõlmanud haldusreform, mille eesmärgiks oli koondada maarahvas suurematesse asulatesse, et parandada põllumajanduslike suurmajandite toimimist. Reformi käigus liideti väiksemaid külasid ja ühendati neid suurematega ning Saaremaale jäi varasema 500 küla asemele poole vähem külasid. Avalikkusele serveeriti seda linna- ja maarahva elutingimuste lähendamisenä ning erinevuste kaotamisena maa ja linna vahel. 1990. aastate alguses kujunes Saaremaast üks Eesti külgetõmbavamaid piirkondi. Paranenud töö- ja olmetingimused kajastusid ka rahvaarvu

kasvus. Lisaks sündimuse kasvule oli Saaremaale elama tulijaid rohkem kui lahkujaid. Riigipiiriäärne eritsoon kadus ja see lihtsustas Saaremaale siserändamist. Pärast Eesti riigi taasiseseisvumist hakkas Saaremaa rahvastik taas vähenema (vt tabel 5). Võõrsõjaväelasi ja nende perekonnaliikmeid lahus Saaremaalt 1992–1995 kokku tuhatkond. 1990. aastate keskpaiku muutus rahvastiku loomulik iive negatiivseks ja maakonnast lahkus rohkem inimesi, kui sinna saabus. Taasiseseisvumise ajal on maaelu korraldanud kohalikud omavalitsused. Saarlased ise peavad suurimateks probleemideks tööpuudust ja maakohtade tühjaks jäämist, need on omavahel seotud. Koos suurmajandite kadumisega kadus ka hulk töökohti. Talud kui töökohad ja elatusallikad ei ole saaavutanud tööhõives oodatud kaalu. Tööd pakuvad vaid ühistud, väikefirmad ja avalik sektor. Mõnel puhul on tööhõive hooajaline (põllumajandus, kalandus, metsandus, turism). Tööl käiakse ka maakonnakeskuses. 1990. aastate lõpul oli Saaremaa inimeste elatustase ja heaolu võrreldav Eesti keskmisega. Ka registreeritud töötute arv oli Eesti keskmisel tasemel. Saarlased kompenseerivad oma väikesi palgatulusid abimajapidamisest, aga ka kalandusest saadavate sissetulekutega rohkem kui teiste maakondade elanikud. Suuri lootusi on pandud turismi arendamisele, kuid ka see ei ole suutnud pidurdada maakohtade tühjenemist (Eelma ja Pank 1998). Kuigi pikka aega on Saaremaalt rohkem välja rännatud, kui sinna tulnud, on saarlased siiski väga paiksed, eriti maal. Konservatiivsus, ettevaatlikkus ja vastuseis muutustele on läbi aegade aidanud saarlastel oma kultuuri hoida (Assmuth 1998).

2.3. Võrumaa

Võrumaa on kultuuriipiirkond Kagu-Eestis ja hõlmab praeguse Võru, Põlva, Valga ja Tartu maakonna alasid (vt joonis 4). See kultuuriiregioon on olnud terviklik haldusüksus perioodil 1783–1920. Tolleaegse Võru maakonna koosseisus oli kaheksa kihelkonda: Karula, Hargla, Urvaste, Rõuge, Kanepi, Põlva, Räpina ja Vastseliina. Nendes kihelkondades on inimesed kõnelnud lõunaestsi keelt, igas pisut erinevat, kuid üldjoontes siiski ühesugust varianti, mis erineb lõunaestsi keele Tartumaa ja Mulgimaa variantidest ning mida juba 19. sajandi lõpul hakati nimetama võru keeleks (vt Hurt 1885). Tänapäeva haldusjaotuse taustal seostatakse võru keelt enamasti praeguse Võru maakonnaga, kuid võrukeelne on ka suurem jagu Põlva maakonda, võrukeelsed on Taheva ja Karula vald Valga ning Meeksi vald Tartu maakonna alalt. Eristamaks ajaloolist kaheksa kihelkonnaga maakonda hilisematest sellenimelistest haldusüksustest ning praegusest Võru maakonnast, kasutame ajaloolisest maakonnast (ja ka keelealast) kõneldes mõistet Võrumaa.

Võrokeste omanimetus on üsna selgelt seotud samanimelise maakonna ja selle keskuse elanikega, seda pruugitakse ka Võrumaa elanike ja võru keele kõnelejate koondnimetusena, kuid Võrumaa eri kantides on lisaks käibel kohalikud identiteedid (nt *mehkaq*, *haanimeheq*, Kaika kandi rahvas).

Geograafiliselt asub Võrumaa Eesti kaguosas, hõlmates Karula ja Haanja kõrgustikku, Otepää kõrgustiku kaguosa ja Ugandi lavamaad, mis küünib kirdes Peipsi järveni. Selge looduslik piir on vaid idanaabritega: Peipsi- ja Lämmijärv Venemaaga, Piusa jõgi ja *Mädäjõgi* (koos Võhandu alamjooksuga) setodega. Võrumaa lõunapiir ühtib praeguse Eesti-Läti riigipiiriga. Lääne- ja põhja-loodepoolne piir ajaloolise Tartumaaga langeb kokku kihelkonnapiiridega ning on suures osas ka Võru ja Tartu murde vaheliseks piiriks.

Võrumaa hõlmab ligikaudu 4200 km². Sellel alal elas 2000. aasta rahvaloenduse andmetel umbes 70 600 inimest. Võrumaa linnades – Antslas, Põlvas, Rāpinas, Võrus – elab 37% keeleala rahvastikust. Suurematest liiklusteedest läbivad Võrumaad Tallinna-Luhamaa maantee ning Valga-Petseri ja Tartu-Petseri raudtee. Ühendusteel valdade ja maakondade keskuste vahel on head, aga avalike teenuste koondumine Tartusse ja maakonnalinnadesse ei soosi keelealasisest läbikäimist.

Võrumaa ajaloo ja eluolust 20. sajandini

Võrumaa muistse asustusajaloo kohta annavad teavet peamiselt arheoloogilised leiud. Arvatavasti on praegune võru keele ala olnud muinasajal osa muistsest Ugandi maakonnast. Vanimad kirjalikud ülestähendused on 13. sajandi esimese poole kohta, mil Ugandi läänistati Tartu piiskopile ja kuulus Liivimaa koosseisu (Laul 1999). Liivi sõja ajal 16. sajandi lõpukümnenditel jäi Tartu piiskopkond (endine Ugandi) paarikümneks aastaks Venemaa mõju sfääri. Sellele järgnes peaaegu 50 aastat kestnud Poola aeg, halduskorralduses tähendas see Eesti kaguosas Vastseliina ja Kirumpää staarostkonna loomist. Rootsi ajal aastatel 1629–1700 oli Lõuna-Eesti Liivimaa kubermangu koosseisus. Põhjasõja järel valitses kogu Mandri-Eestit Vene keisririik. Oluline muutus toimus 1783. aastal, mil Vene keisrinna Katariina II käsul muudeti valitsemise hõlbustamiseks halduskorraldust ning muu hulgas suurendati Liivimaa kreiside (maakondade) arvu neljalt kaheksale (Võrumaa 1926: 99). Üks uutest asutatud maakondadest oli Võru kreis, mis moodustati kaheksast kihelkonnast. Selle uue maakonna piir ühtis üsna täpselt võru keeleala piiridega. Uue haldusüksuse baasil on tasapisi kujunenud võrokese identiteet, millele viitavad näiteks Võrumaal Siberisse väljarännanud (Korb 1999: 26, 59). Kohaliku keele üldnimetusena on võru keel või murre (*Werroestnische*

dialekt) (vt Wiedemann 1864). Võrumaa oma algsetes piirides eksisteeris administratiivselt 1920. aastani.

Asustuspildi kujunemist mõjutasid enim looduslikud olud. Mägine ja metsade-soode rohke maastik soodustas hajaasustuse tekkimist. Tihedama asustusega aladele olid iseloomulikud sumbkülad. Rahvas tegeles peamiselt põllumajandusega, Peipsi ääres oli oluline ka kalapüük. Võrumaa rahvastik oli nagu mujalgi Eestis valdavalt paikne. Suurem väljaränne toimus 19. sajandi keskel, mil vaesuse ja maapuuduse sunnil vahetati usku ja mindi perede viisi Pihkvamaale ja Siberissegi, lootes seal maad saada.

1861. aasta vallareform vabastas talupojad mõisa eestkoste alt. Ehkki ärkamisaegne liikumine polnud Võrumaal nii aktiivne kui Tartumaal ja Viljandi kandis, arenes seltsitegevus hoogsalt ka siin. Maarahva majanduslik olukord paranes, sest linakasvatus tõi tulu, mis võimaldas talusid päriks osta. Oluline sündmus oli Riia-Valga-Pihkva raudtee ehitus, see andis tööd ja teenistust hulgale inimestele. 1889. aastal raudtee avati ja raudteeäärne asustus hakkas kasvama. Näiteks on Antsla linn välja kasvanud raudteejaama juurde tekkinud kauplemiskohast. Asulad tekkisid enamasti kihelkonnakirikute lähisteles. (Võrumaa 1926).

Rahvaloenduste andmetel suurenes maakonna rahvaarv 19. sajandi lõpukümnel: 1881. aastal loendati 90 479 ja 1897. aastal juba 97 185 inimest. Ka Võru linna rahvaarv on sel perioodil suurenenud 2700 elanikult 4100 elanikuni. Rahvastiku juurdekasv oli sel ajal iseloomulik kogu Eestile, sealjuures kasvas nii linna- kui ka maarahvastik (Allikas: ESA).

Võrumaa majanduslik areng, haldusreformid ja elanikkond 20. sajandil

Võrumaa elanikkonna peamisteks elatusallikateks olid 20. sajandi alguskümnetel põllupidamine ja karjakasvatus. Tähtsuselt järgmine oli metsandus. Alla kümnendiku rahvast oli seotud tööstusega. Ainuke suurtööstus oli Räpina paberivabrik, väiketööstused tegelesid toiduainete, puidu, tekstiili, naha, kivi, savi ja metalli töötlemisega (Võrumaa 1926). Tõsiseid katsumusi tõi Võrumaa majanduselule ja elanikkonnale Vabadussõda: lahingud olid Võrumaal rasked ja kestsid pikka aega (Eesti ajalugu VI 2005; Raudvassar 1997).

Üheks oluliseks sõjajärgseks muutuseks maarahva elukorralduses oli mõisamaade jagamine rahvale. Võrumaale tekkis mitu tuhat asunikutalu, mis olid parasjagu nii suured, et oma pere ära toita.

Pärast Eesti iseseisvumist algas Võrumaa piiride ümberkujundamine. Erinevate regionaal- ja halduspoliitiliste sammudena eri riigikordade ajal on see jätkunud praeguseni. 1920. aastal anti Valga maakonna koosseisu suurem

osa Karula kihelkonnast ja Hargla kihelkonna läänepoolne osa. Samal aastal said Antsla (u 1 000 el) ja Võõpsu (u 500 el) alevi õigused. Seoses Petseri maakonna loomisega 1922. aastal liideti Võru maakonnaga Luhamaa *nulk*, mis oli ajalooliselt setode asuala. (Uuet 2002: 34–36)

1922. aasta rahvaloenduse andmetel oli maakonna vanades piirides 89 640 elaniku¹³. Võrreldes eelmise rahvaloenduse andmetega (1897) on rahvaarv vähenenud, ilmselt sõja, mobilisatsiooni ja linnastumise tõttu. Eestis tervikuna on rahvaarv samal perioodil kasvanud (ESA 1997).

1925. aastal liideti Tartumaaga Meeksi vald Räpina kihelkonna põhjaosast. Väiksemaid muudatusi tehti maakonnapiirides ka Otepää kihelkonna piirilal. 1938. aasta haldusreform mõjutas taas kihelkonnasiseseid põliseid sidemeid, sest liideti eri kihelkondade valdu ja kujundati ümber piire, nii et tekisid uued keskused (Uuet 2002: 72–74). Järgmine piirimuutus toimus pärast sõda, 1945. aastal, kui Eesti NSVle jäetud osa Petserimaast liideti Võrumaaga. Nõukogude võimu läbi viidud küüditamise tõttu jäi Võrumaal palju talusid tühjaks. Sõjajärgne elu Võrumaal sarnanes kõikjal Eesti maapiirkondades valitsenud olukorraga: kollektiviseerimine, talupidamiste suured koormised, repressioonide oht.

Nõukogude administratiivreformiga 1950. aastal jagati Võrumaa Antsla, Põlva, Räpina Vastseliina ja Võru rajoonideks, osa maakonna äärealasid läks Valga ja Otepää rajooni koosseisu. Räpina rajooni arvati Meeksi vald, Põlva rajooniga liideti Kiidjärve ja Ahja vald. Setomaa vallad (praeguste nimedega Mikitamäe, Väraska ja Meremäe) liideti Räpina ja Vastseliina rajooniga. (Uuet 2002: 140-144)

Väikerajoon asuti taas liitma 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses. Nii moodustusid Võru ja Põlva rajoon, kusjuures Põlva rajooniga liideti endise Tartumaa alasid, aga Meeksi külanõukogu läks uuesti Tartu rajooni koosseisu. Hiljem liideti Valga rajooniga osa endisest Antsla vallast, mis oli varem Võru maakonda kuulunud.

Võrreldavaid andmeid rahvastikum muutuste kohta on taas alates 1970. aasta rahvaloendusest.

¹³ Arvestatud on ka Valgamaaga liidetud Karula ja Hargla kihelkonna osade rahvastiku arvuga. *Autori märkus.*

Tabel 6. Võrumaa faktiline rahvastik aastatel 1970-2000 (ESA: 1995 ja ESA 2000).

HALDUSJAOTUS	RAHVAARV			
	1970	1979	1989	2000
Võrumaa maarahvastik	58503	51600	47302	44886
Võrumaa linnarahvastik	23065	26783	29710	25860
KOKKU	81568	78383	77012	70746

Maarahvastiku arv on aastate jooksul pidevalt kahanenud (vt tabel 6). Linnarahvastik on kasvanud kuni 1990. aastani, sellest peale on ka linnarahvastiku arv vähenenud. Erandiks on Antsla linn: sealne elanikkond on pidevalt kahanenud (vt tabel 7).

Tabel 7. Võrumaa linnade faktiline rahvastik aastatel 1970-2000 (ESA 1995 ja ESA 2000).

LINNAD	RAHVAARV			
	1970	1979	1989	2000
Antsla linn	2236	1952	1688	1547
Põlva linn	2993	4817	7038	6467
Räpina linn	2672	3247	3488	2967
Võru linn	15164	16767	17496	14879

Rahvaarvu muutumist on ilmselt enim mõjutanud ränne maalt maakonnalinnadesse ja sealt omakorda Tartusse ning Tallinna. Linnade kasv sai hoo sisse juba 1950. aastatel, mil alustati tööstusettevõtete rajamist maakonnakeskustesse. Linnades tekkinud töökohad käivitasid massilise rände maalt linna. Samas ei vajatud põllumajanduses enam nõnda palju töökäsi kui varasematel aegadel, sest majandites toimus töö järjest rohkem mehhaniseeritult. Aasta-aastalt on põllumajanduse osakaal majanduselusel vähenenud. Et linnastumine jätkub, väheneb kogu aeg ka traditsioonilise elulaadi edasikandjate hulk. Rahvastikuproгноos ütleb, et piirkonnad väljaspool kasvuregioone¹⁴ tühjene-

¹⁴ Võru kasvupiirkonna moodustavad Lasva, Rõuge, Võru vald ja Võru linn, Valgas Valga linna tagamaa umbes 15 km raadiuses. *Autori märkus.*

vad seoses negatiivse loomuliku iibe ning jätkuva ühesuunalise siserändega (vt Regionaalarengu strateegia).

Eesti taasiseseisvumine 1990. aastatel muutis eluolu kogu riigis. Halduskorralduses taastati maakonnad ja vallad, kuid nende piirid ühtivad nõukogudeaegsete rajoonide ning külanõukogude piiridega (Uuet 2002: 235–238). Ajaloolisi maakondi ei taastatud ja nii on võru keele ja kultuuri regioon jagatud nelja maakonna vahel. Võru keele alal on Võru maakonna valdadest Antsla, Haanja, Lasva, Misso (valla kirdeosa on põline setode asuala), Mõniste, Rõuge, Sõmerpalu, Urvaste, Varstu, Vastseliina, Võru; Põlva maakonna valdadest Kanepi, Kõlleste, Laheda, Mooste, Orava, Põlva, Räpina, Valgjärve, Veriora; Valga maakonnast Karula ja Taheva vald; Tartu maakonnast Meeksi vald.

Inimeste igapäevaelu mõjutas kõige rohkem varasema sotsialistliku majandamisviisi asendumine turumajandusliku korraga, selle käigus kadusid paljud harjumuspärased töökohad nii linnas kui ka maal. Riigipiiride sulgumise tõttu katkesid ka suhtluskanalid, mis olid ühendanud piirilähedaste alade elanikke Eestis, Venemaal ja Lätis. Majanduslikult olid sealsed turud inimestele olulised (majapidamissaaduste turustamine, ostuvõimalused, transpordivõrk). 1990. aastate keskpaigas oli Kagu-Eestil majanduslike näitajate tõttu kõige mahajäänuma kandi maine. Majanduse restruktureerimine, töökohtade nappus ning erasektoris makstavad madalad palgad on soodustanud rännet paikonnast suurematesse keskustesse ja ka välismaale (Ainsaar 2002). Noorte inimeste lahkumine regioonist piirab ettevõtluse arengut, sest ei jätku vajaliku kvalifikatsiooni ning tänapäevase haridusega tööjõudu. Põliselanike väljaränne on kõige suurem oht ka kultuurilisele järjepidevusele.

2.4. Kohakeel Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal

Eesti dialektoloogia traditsioonilise jaotuse järgi kuulub põhjaeesti murderühma neli murret: saarte, lääne-, kesk- ja idamurre. Mainitud neljast erineb oluliselt ja moodustab omaette murderühma kirderannikumurre. Lõunaeesti murderühma kuulub kolm murret: Mulgi, Tartu ja Võru murre (sh Setu murrak). Keele omanimetuse traditsioonile tuginedes nimetame neid piirkondlikke keeli mulgi, tartu, võru ja setu keeleks. Kuna saarte murde kõnelejad eristavad territoriaalsele identiteedile toetudes saare keelt, hiiu keelt, muhu keelt, kihnu keelt, siis on otstarbekas nimetada ka vastavaid kõnepruuke piirkondlikeks või kohakeelteks.

Eesti kohakeeled¹⁵ on kujunenud vanadest läänemeresoome hõimukeeltest,

¹⁵ Keelepoliitiliste määratluste järgi ka eesti keele piirkondlikud erikujud (Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010).

mille hulgas on nimetatud põhjaeesti ja lõunaeesti keelt (vt Wiik 1998: 18–38). Paljude keeleteadlaste arvates on lõunaeesti keel läänemeresoome keelte hulgas üks vanemaid. Sammalahki (1977) järgi lahkes lõunaeesti keel teistest läänemeresoome murretest juba umbes 3000 aastat tagasi. Arvatakse, et paikkondlike keelepruukide piirid kujunesid välja 17.–18. sajandil, mil sunnismaisuse tõttu kitsenesid eri paikkondade inimeste suhtlemisvõimalused ja tihedam läbikäimine oli võimalik kihelkonna piires, ühte kirikukogudusse kuuluvate inimeste vahel. Paikkondlik keeleline eristumine süvenes kuni XIX sajandi teise pooleni. Viimase 100–150 aasta jooksul on keelepruukide erinevused laiemal läbikäimise ning ühise kirjakeele mõjul taandunud ning tänapäeval on kohakeeled tasandunud, samas ühiseesti kirjakeelele lähenenud. (Hennoste ja Pajusalu 2002: 63–73)

Mulgi keelt (keele omanimetus *mulgi kiil*) on viimastel sajanditel kõneldud viies kihelkonnas: Hallistes, Karksis, Tarvastus, Paistus ja Helmes. Varem ulatus lõunaeesti, sh mulgi keele ala lõuna poole Põhja-Lätti Ruhja (*Rūjiēna*) ümbrusse ja kuni Asti (*Burtnieki*) järveni. Mulgi keelt on läbi ajaloo kõneldud Põhja- ja Lõuna-Eesti keeleala piiril ning seetõttu on selles kokku saanud mõlema muinaskeele jooned.

Mulgi keel on põhijoontelt lõunaeestiline, aga sisaldab arvukalt põhjaeesti murrete elemente. Idapoolses osas (Tarvastu, Helme) on rohkem ühisjooni tartu keelega (Tanning 2004). Erilise kõla annab mulgikeelsele kõnele *a*-de ja *ä*-de muutumine *e*-ks alates kolmandast või ka teisest silbist (*lätsive* ‘läksid’, *siüime* ‘sööma’). Sageli esineb vokaalide sise- ja lõpukadu (*kateksi* ‘kahekesi’, *pernain* ‘perenaine’), mõnedes tegusõnavormides ja asesõnades on esimese silbi järel vokaalide vahelt kadunud *n* (*me* ‘mine’, *mea* või *mia* ‘mina’). Üldjuhul puuduvad sõnade alguses kaashäälikuühendid heliliste konsonantide ees (*repp* ‘trepp’, *laas* ‘klaas’), hääldusest puudub ka sõnaalguline *h*. Mulgid ise ütlevad oma kõne kohta, et nad hoiavad jutustamisel aega kokku, kui kõiki tähti välja ei ütle. Aga on olnud kuulda ka vastupidist arvamust: “mulgi kiil om üits laisa inemise kiil, mulk ei viisi sõnnu kõrraligult vällä ülda”. Mulgi keel eristub üsna tugevalt eesti kirjakeelest ja võib kuulajale esmasel kokkupuutel arusaamatuks jääda.

Mulgi keele assimileerumist põhjaeesti keelega 60–70 aastat tagasi kirjeldab ilmekalt lõik koguteosest “Viljandimaa I”: “*Lõunaeesti keele ala sihis on olnud kauaaegselt tugev põhja-eesti keele mõju (muuseas peamiselt kiriku ja kooli kaudu), mis eriti on tunda Viljandi ja Paistu kihelkonnas, kus praegu juba on raske leida küllaldaselt puhast murret kõnelevaid isikuid*” (Viljandimaa I 1939: 100). Assimileerumise jätkumist ka hilisemal ajal kinnitavad mulgi keskse Karksi murraku verbide muutumist käsitleva uurimistöo tulemused (Pajusalu 1996).

Mulgi keele edendamiseks loodi Mulkide Selts, Tallinna Mulkide Selts ja Viljandi Maavalitsus 1996. aastal Mulgi Instituudi. 1999. aastal reorganiseeriti see kõigi ajaloolisele Mulgimaale jäävate omavalitsuste initsiatiivil mitetelundustühinguks Mulgi Kultuuri Instituut. Samast ajast on instituut korraldanud konverentse ja suvekoole. Pärast uuringu valmimist 2001. aastal on mulkide tegevus järjest hoogu saanud, seda on toetanud ka riikliku programmi “Lõunaeesti keel ja kultuur” ellukutsumine. Ilmunud on konverentsikogumik (2000), mulgi lugemik “*Mulgi keelen ja meelen*” (2004), “*Tekkelood Mulgimaalt*” (2005) ning heliplaadid mulgikeelsete laulude ja luulega. Mulgi keelt õpetati paar aastat kuni kooli sulgemiseni Lilli mulgimeelses vabakoolis. Keeleringe tegutseb teisteski koolides-rahvamajades. Alates 2005. aastast võib üle nädala Eesti Raadios kuulda mulgikeelseid uudiseid, need ilmuvad ka maakonnalehes Sakala. Eesti Mulkide Seltsi algatusel ilmuvad “Mulkide almanak” ja mulgikeelne ajaleht *Mulke Sõna*. Mulgi aktivistid ja keeleteadlased on arutanud mulgi keele kirjalpilti. (Allikas: Mulgi Kultuuri Instituudi kodulehekülg)

Mulgi keelt kõneleb hinnanguliselt tuhatkond inimest peamiselt Lõuna-Eestis. Väiksearvulise ja kiiresti vananeva kõnelejaskonna tõttu on mulgi keel koos tartu keelega lõunaeesti keeltest enim ohustatud.

Saarte keel. Saarlaste kõnepruuk on põhjaeesti keele saarte murdel põhinev keel, mida räägitakse Saaremaal, Muhu saarel ning neid ümbritsevatel väikesaartel. Ida-Saaremaa murrakute ala katab kõige suurema ja tüüpilisema osa Saaremaast, selle taustal eristuvad läänepoolne kõnepruuk ja Muhu, mis on läänemurde siirdeala (vt Niit 2005; Pajusalu *et al.* 2002). Saare keelel on ühisjooni ka kaugemal asuvate lõunaeesti keeltega ja Eesti kirderannikul kõneldava keelega. Saare keele puhul torkab kõrva eriline kõnemeloodia, mis foneetiliselt väljendub põhitooni muutustes ning mille kujunemise aluseks on peetud pikaajalist ja tihedat kontakti rootsi keelega (vt Asu 2005; Niit 1977; 1980). See niinimetatud laulev kõne on iseloomulik saare lääneosas ja hajub ida pool (Lonn ja Niit 2002: 11). Sellist jaotumist on kahtlemata mõjutanud rahvastikuprotsessid, sh ränne maakonnakeskustesse, mistõttu ei pruugi saarlaste eriline kõnemeloodia olla praegu sama levikumustriga. Saare keeles on välja kujunenud oma vokaalsüsteem. Lääne- ja Kesk-Saaremaal puudub ühiskeelee täishäälikutest *õ*, sest see on sulandunud *ö*-ga. Saaremaa lääneosas esineb *ä* ja *e* vahepealset häälikut (vaid teatud sõnades) ning *a* ja *o* vahepealset labialiseeritud *a-d* (vt Niit 2005). Eripärane on ka sõnade palatalisatsioonisüsteem. Tänapäevane saare kõnekeel on küllaltki sarnane eesti ühiskeelega, kuid saarlase kõnepruuki saab siiski eristada iselaadse kõnemeloodia ning *ö*-hääli-

ku tarvitamise järgi. Uuringu andmetele tuginedes võib öelda, et saare keele kõnelejaid on praegusajal 15 000-25 000 inimest. Saare keelt on suulise tarvitamise kõrval kasutatud vähesel määral ka ilukirjanduses ning tarbetekstides (nt reklaamid).

Võru keel (keele omanimetus *võro kiil*) on lõunaeesti keeltest suurim, aktiivsed ja passiivseid kasutajaid on umbes 50 000, põhiliselt Kagu-Eestis, kuid võru keele oskajaid elab ka Tartus, Tallinnas ja mujal Eestis. Võru keel on üheks vanimaks iseseisvaks läänemeresoome hõimukeeleks peetava lõunaeesti hõimukeele järeltulija (Sammalahti 1977; Viitso 1985), olles teistest lõunaeesti keeltest vanapärasem ja põhjaeesti keelest vähem mõjutatud. Suured erinevused eesti ühiskeelega ilmnevad nii sõnavaras kui ka grammatikas (Keem 1997). Erinevatel hinnagutel on põhjaeestikeelsel vestlejal raske võrukeelsest kõnest aru saada. Samas pole arusaadavus (*intelligibility*) sugugi üks-üheselt määratav, sest mõistmise ja mittemõistmise vahel on raske piiri tõmmata.

Keele olulisemateks eripäradeks on foneetikas ühisläänemeresoome ajast enam-vähem säilinud (vt Wiik 1988) ja praegugi elujõuline (Help 1991) vokaalharmoonia, larüngaaklusiili esinemine (vt Iva 2005), ülipikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemine (Pajusalu ja Teras 2003), morfoloogias erinevad käändelõpud, verbide jagunemine mediaalsesse ning aktiivsesse pöördkonnda, oleviku ja mineviku erinevad eitussõnad ning süntaksi tasandil tagaeitus. Erinevalt eesti keelest ja samamoodi nagu soome keeles on võru keeles kolmeliikmeline demonstratiivpronoomenite süsteem (vt Pajusalu 1998). Võru keeleala sees eristuvad üksteisest eelkõige lääne- ja idavõru keelepruuk, mida lahutavad üksteisest üsna selgelt mõned sotsiolingvistiliselt teadvustatud hääliku- ja vormitunnused. Neist silmapaistvaimad on järgsilpide *u* ja *o* ning inessiivitunnused *n* ja *h* (Iva 2002: 23–27). Erinevusi on omakorda ka lääne- ja idavõru sees. Sel tasandil eristub idavõru pruugist ka setu keel (Keem 1997: 19–20). Mets (2004) korrigeerib varasemate uurimuste tulemusi, mille järgi murdekeel taandub või koguni kaob. Ta sekundeerib Velskrile (2000) ja Ivale (2001), et Võrumaa murrakud ei ole niivõrd nivelleerunud eesti ühiskeelega, “vaid tasandumine toimub lõunaeesti ühiskeelega” (ibid. 669).

Peamiselt suulises tarvituses oleva keele hoidmiseks ja kaitsmiseks on alates 1980. aastate lõpust astunud mitmeid samme. Kohalike aktivistide eestvõtetel asutati *Võro Keele ja Kultuuri Fond*, Tallinnas tuli kokku *Talna Võro Selts*. 1995. aastal loodi võru keele ja kultuuri uurimiseks ning arendamiseks riiklik teadus- ja arendusasutus Võru Instituut.

Praeguseks on võru keele kasutusala taas laienenud: on võrukeelsed näitemängud, laulud, raamatud, ajakirjandus (*Uma Leht*, tele- ja raadiosaated), paljudes koolides on võimalik õppida võru keelt. Kõige positiivsemaks võib

pidada aga seda, et võru keele prestiiž on kasvanud, keelt pruugitakse julgemini ja üpris erinevates valdkondades. Mets (2004: 657) viitab tendentsidele, “kus nooremad inimesed pööravad oma keelele teadlikult tähelepanu, püüdes säilitada vanapärast kõnepruuki”.

Keelepoliitika¹⁶ mõju kohakeelte arengule

Eesti keelelist mitmekesisust ning kohakeelte arengut on 16.-19. sajandil kindlasti mõjutanud kirjakeeled: põhjaeesti ja lõunaeesti ehk nn tallinna ja tartu keel. Võrokeste ja tartlaste jaoks ilmus sel perioodil vaimulik kirjandus lõunaeestikeelsena ja ka koolides toimus õppetöö lõunaeesti keeles. Mulgimaal kasutati samal ajal põhjaeestikeelseid raamatuid nii koolides kui ka kiriklikes toimingutes (Laanekask 2003: 116–117). Põhjaeesti keele mõju suurenes, kui põhjaeesti keskmurdel põhinev kirjakeel leidis laiemat kasutust ajakirjandus-, raamatu- ja koolikeelena. 1850. aastatel anti hulk õppekirjandust välja põhjaeestikeelsena. Sellega seoses muutus õppetöö lõunaeesti koolides järk-järgult põhjaeestikeelseks. Siiski trükiti veel 1885. aastal võrukeelne aabits, sest aabitsa autori Johann Hurda arvates pidanuks võrukeelsed lapsed esmalt oma keeles lugema õppima ja alles seejärel alustama õpinguid põhjaeesti keeles (vt Hurt 1885: 3–4).

Majanduslikud ning ideoloogilised põhjused viisid tartu kirjakeele hääbumisele ning ühtse rahvusliku identiteedi aluseks kujunes n-ö tallinna keelele üles ehitatud eesti kirjakeel (Laanekask 2004: 33–35; Ross 2005).

1880. aastate lõpus Venemaal toimunud koolireformiga allutati Balti kubermangude koolid ülevenemaalisele rahvaharidusministeeriumile ja 1887. aastal hakati Eesti koolides järk-järgult õpetama vene keeles. Vene keel kehtis koolides õppekeelena tsaariaja lõpuni. Väikest leevendust tõi 1906–1913 kehtinud luba õpetada algkooli esimeses ja teises klassis lapsi kohalikus (st eesti) keeles.

Eesti Vabariigi algusaegadel olid tähtsad eesti rahvast ühendavad sümbolid ja üheks selliseks oli ühine keel. 1930. aastate keskpaigaks kujunes välja kirjakeele normikeskus ja ideaal, sõdadevahelisel ajal pannakse alus totalitaarsele keeleteadvusele. “Murdeid vaadeldakse piiratud koodina, kodukeelena, argikeelt aga vigase, lohaka keelepruugina, aga mitte iseseisva allkeelena” (Hennoste 1997: 61). Kirjakeele tugevdamiseks astuti mitmeid samme. Nii näiteks anti saaremaalaste jaoks välja kirjakeele omandamise käsiraamat (Aavik 1923).

¹⁶ Vt keelepoliitika definitsiooni lk 13.

Nõukogude võimu ajal oli “ühtne” ja “puhas” eesti keel taas see, millega venestamise vastu seista. Süvenes arusaam, et kõrvalekalded normeeritud kirjakeelest on halvad, sest “nõrgendavad eesti keele vastupanu venestamisele” (Hennoste 1997: 63). Nõukogude rahvuspoliitika, kolhooside tegemine, küüditamised ja linnastumine suurendasid eestlaste mobiilsust. See ja murdevastane tegevus soodustavad kohamurrete tasandumist. Alates 1960. aastatest saab rääkida murrete nivelleerumisest (ibid.).

Taasiseseisvunud riigis on kohakeeli nimetatud eesti keele piirkondlikeks erikujudeks, mida tuleks säilitada kultuuriväärtusena ja eesti kirjakeele arendamise ühe allikana (Eesti keele arendamise strateegia 2004). Kohakeelte (või murrete) kasutamine on olnud pikemat aega ebasoosingus põhjusel, et “murdekeele kasutamine risustab puhast kirjakeelt” (nt Aavik 1920; Saar 1975: 31). Ometi on paikkondlikud keelepruugid püsinud mitteametlikus suhtluses kogukondade keeltena. Neid on antud edasi suuliselt põlvest põlve, pruukijaks üldjuhul vanemad inimesed.

3. Uuringute tulemused

Järgnevalt on esitatud keeleküsitluste tulemused, mis on grupeeritud teemade kaupa ja piirkonniti. Lisaks vastuste jaotustele ja sagedustele on kirjeldatud seoseid ning lisatud selgitusi meetodi kohta. Tulemuste põhjal tehtud võrdlused, järeldused ning interpretatsioonid on esitatud järgmistes peatükkides.

3.1. Kohakeele nimetamine

Esmalt uuriti, kuidas inimesed Võru-, Saare- ja Mulgimaal nimetavad kohalikku keelt. Vastajatel paluti oma sõnadega nimetada kodukandis pruugitavat keelt. Vastused on grupeeritud hiljem andmetöötluse käigus.

Vaatame piirkonniti lähemalt, mismoodi on kohalikku keelt nimetatud.

Mulgimaal on pooled vastanutest kohalikku keelt omanimetusega nimetanud. Peamiselt nimetatakse (vt tabel 8) *Mulgi (ka ubamulgi) murret, mulgi või Mulgimaa keelt* ja *Mulgi murrakut*. Vähesed peavad seda kas Võru (Setu), Tartu või Valga murdega segunenud keeleks või murdeks, slängiks, lihtsalt kohalikuks keeleks, kihelkondade või piirkondadega seotud murrakuks. Üksikud on nimetanud ka *lõunaeesti keelt*.

Tabel 8. Mulgimaa: kuidas nimetate oma lähikonnas (külas, naabruskonnas) räägitavat eesti kirjakeelest erinevat keelt või murret?

	N	%
Mulgi murre/ubamulgi murre / Mulgi segamurre	67	22
mulgi keel / Mulgimaa keel	31	10
Mulgi murrak	8	3
Võru(Setu)/Tartu / Valga-Mulgi segamurre v -keel	23	8
lõunaeesti keel	2	1
Tarvastu, Abja, Paistu, Helme, Tõrva murre/keel/murrak	11	4
muu	14	5
ei oska öelda/selline keel/murre puudub	143	47
KOKKU	299	100

Mulgimaal küsitletute puhul ilmnes seos vastaja vanuse ja kohaliku keele nimetamise vahel. Nooremad inimesed väitsid sagedamini, et nende arvates kohalik keel paikkonnas puudub. Samuti oli seos vastaja põlisusega. Vähem kui kolm põlvkonda põliste grupis arvasid rohkem kui pooled, et kohalikku keelt pole olemas. Kolm põlve põliste grupis oli sel seisukohal pisut üle kolmandiku vastanutest.

Saaremaal antud vastuste jaotus (vt tabel 9) näitab, et kohalikku keelt nimetavad peaaegu kaks kolmandikku 25–64aastastest Saare maakonna elanikest *saare*, *Saare* või *Saaremaa murdeks*, *murrakuks* või *keeleks*. Üle 10% on neid, kes ei oska öelda, kas selline keel või murre on olemas ja/või kuidas seda nimetada. Vaid 4% nimetab kitsama piirkonna, kihelkonna, küla või naabruskonnaga seotud murret. Veidi rohkem on neid, kes nimetavad seda eesti keeleks, kirjakeeleks või segakeeleks.

Tabel 9. Saaremaa: kuidas nimetate oma lähikonnas (külas, naabruskonnas) räägitavat eesti kirjakeelest erinevat keelt või murret?

	N	%
Saare / Saaremaa murre	123	32
Saare / Saaremaa / saarlaste keel	99	26
Saare / Saaremaa murrak	57	15
kitsama piirkonnaga seotud, nt Sõrve, Põide	16	4
Muhu / Muhu murre/murrak/keel	19	5
eesti keel, kirjakeel, segakeel, jms	20	5
kohalik keel või murre puudub	49	13
KOKKU	383	100

Saaremaal fikseeriti küsitletute kõnes *õ*-hääliku häälendamist labiaalselt (*õ*-päraselt) ja sõnade põhitooni tõusu hilinemist ehk nn laulva intonatsiooni esinemist.

Kõigist küsitletutest esines *õ* > *ö* häälikut 69%, eripärast intonatsiooni 44% küsitletutest.

Võrreldes keele nimetamist ja nimetaja enda keeles esinevaid eripäraseid tunnuseid (vt tabelid 10,11), hakkas silma, et vastanutel, kelle arvates Saaremaal kohalikku keelt ei olegi, esinevad kõnes ometi saare keelele omased tunnused.

Tabel 10. Hääliku esinemine võrrelduna kohaliku keele nimetamisega Saaremaal, N=383.

	häälik esineb (N=263)		häälikut ei esine (N=120)	
	N	%	N	%
saare keel või murre	204	78	75	62
muu nimetus	35	13	20	17
kohalik keel või murre puudub	24	9	25	21
KOKKU	263	100	120	100

Tabel 11. Intonatsiooni esinemine võrrelduna kohaliku keele nimetamisega Saaremaal, N=383.

	intonatsioon esineb (N=169)		intonatsioon ei esine (N=214)	
	N	%	N	%
saare keel või murre	127	75	152	71
muu nimetus	29	17	26	12
kohalik keel või murre puudub	13	8	36	17
KOKKU	169	100	214	100

Võrumaal on enamik inimesi nimetanud kohaliku keeleks *võru keelt* (vt tabel 12). Üksikud vastajad on nimetanud *võru murret* või *murdekeelt*. Neid, kes on kohalikule keelele mingi muu nime andnud, on ligi viiendik. Nimetused *võroseto keel* ja *seto keel*, on levinud peamiselt Setomaa lähinaabruses olevate valdade elanike seas. Vaid paar protsenti on neid, kelle arvates kohalik keel puudub või ei oska nad sellele nime anda.

Tabel 12. Võrumaa: kuidas nimetate oma lähikonnas (külas, naabruskonnas) räägitavat eesti kirjakeelest erinevat keelt või murret?

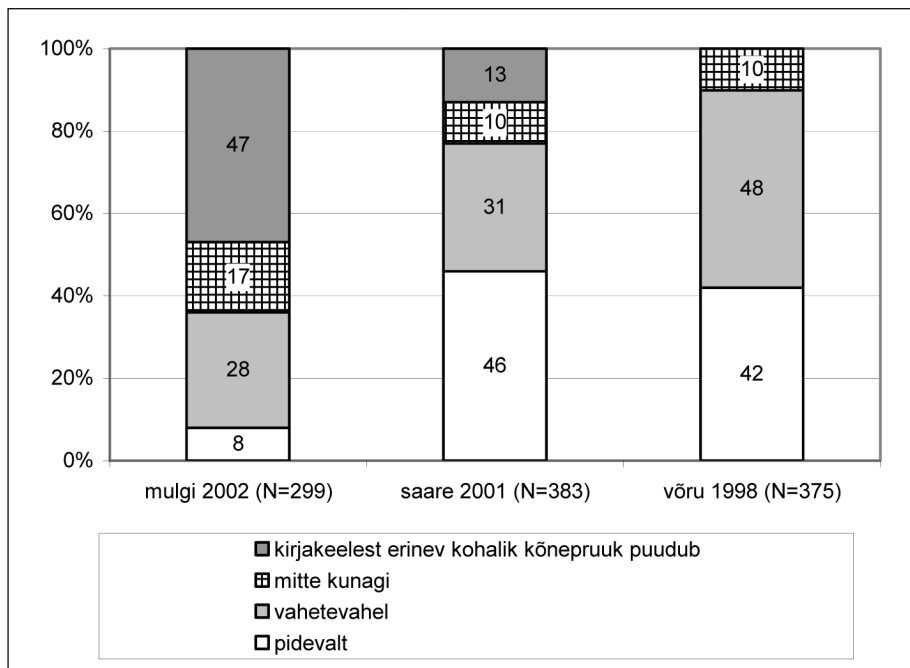
	N	%
võru keel	296	79
võru murre/murdekeel	4	1
võro-seto keel	27	7
seto keel	12	3
kitsama piirkonnaga seotud keel või murre	19	5
eesti ja võro segakeel	5	1
lõunaeesti keel	2	1
võru ja tartu segakeel	3	1
kohalik keel või murre puudub	7	2
KOKKU	375	100

Mulgimaal ja Saaremaal kasutatakse segiläbi väljendit *keel, murre, murrak*. Võrumaal on kohalikku kõnepruuki valdavalt keeleks nimetatud.

3.2. Kui tihti kohakeelt kasutatakse

Selgitamaks, kas kohalikku keelt tarvitatakse igapäevaselt, paluti vastajatel hinnata etteantud skaalal (*pidevalt, vahetevahel, mitte kunagi*), kui sageli nad enda arvates kohalikus keeles kõnelevad.

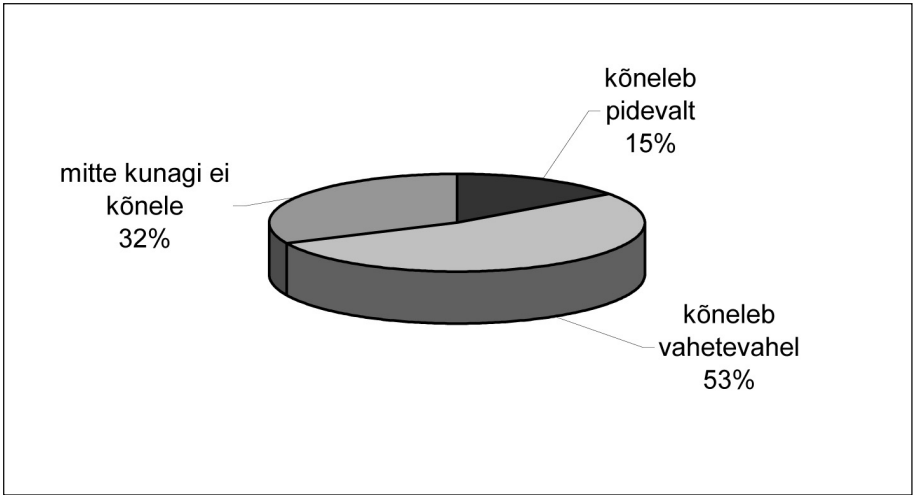
Kohalikus keeles räägivad *pidevalt* oma sõnul 46% Saaremaa, 42% Võrumaa ja kõigest 8% Mulgimaa elanikest (vt joonis 5).

Joonis 5. Kui tihti räägite/kõneletekeeles/murdes?

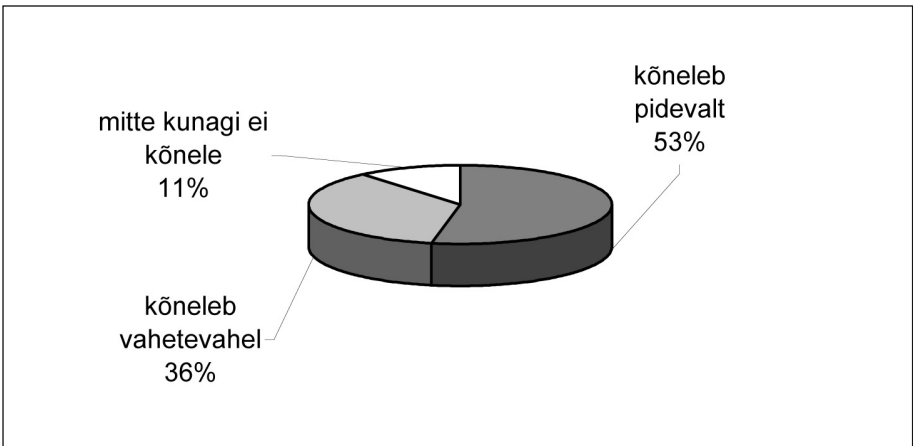
Vaatleme eraldi neid küsitletute gruppe, kes väitsid, et kirjakeelest erinev kohalik kõnepruuk on olemas.

Mulgimaal moodustavad küsitletute grupi, kelle arvates on eesti kirjakeelest erinev kohalik keel olemas, 158 respondenti. Mulgi keeles *pidevalt* kõnelejate osakaal on sellest grupist vaid 15% (vt joonis 6). Siiski väidavad enam kui pooled, et nad *vahetevahel* kõnelevad kohalikus keeles. Peaaegu kolmandik ei räägi kohalikku keelt mitte kunagi.

Joonis 6. Kui tihti kõnelevad kohalikus keeles Mulgimaal need, kelle arvates on kohalik keel olemas, N=158.

Saaremaal küsitletute grupi suurus on 332 respondenti, neist räägib kohalikku keelt *pidevalt* pisut üle poole grupist (vt joonis 7). Kui liita juurde *vahetevahel* rääkijad, on saare keele oskajad enamuses. Vaid kümnendik ei räägi kohalikus keeles mitte kunagi.

Joonis 7. Kui tihti kõnelevad kohalikus keeles Saaremaal need, kelle arvates on kohalik keel olemas, N=332.

Saarlaste hinnangud oma keele tarvitamise kohta on väga positiivsed ja võimalik, et nad on oma keeleoskust ka üle hinnanud. Kui võrrelda vastanute hinnanguid saare keelele omase intonatsiooni ja õ-hääliku esinemisega nende kõnes (aluseks küsitaja eksperthinnang), on *pidevalt* rääkijate seas siiski märkimisväärne hulk neid, kelle kõnes ei olnud vestluse käigus kuulda ühte või teist saare keelele iseloomulikku tunnusjoont (vt tabelid 13,14).

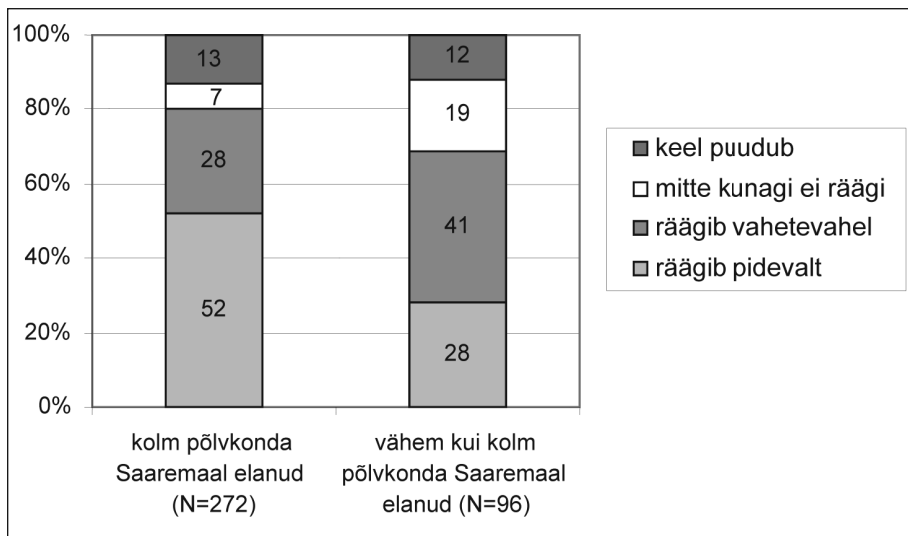
Tabel 13. Õ-hääliku esinemine saare keeles võrreldes kõnelemise hinnangulise sagedusega.

kui tihti räägite saare keeles/murdes	häälik esineb (N=238)	häälik ei esine (N=94)
	sagedus %	sagedus %
pidevalt	63	28
vahetevahel	30	48
mitte kunagi	7	24

Tabel 14. Intonatsiooni esinemine saare keeles võrreldes kõnelemise hinnangulise sagedusega.

kui tihti räägite saare keeles/murdes	inton. esineb (N=156)	inton. ei esine (N=176)
	sagedus %	sagedus %
pidevalt	70	37
vahetevahel	24	46
mitte kunagi	6	17

Saarlaste kohaliku keele kasutamise sagedus on statistiliselt seotud inimeste põlisusega (vt joonis 8, tabel 7 lisas). Põlistena on vaadeldud neid inimesi, kelle sündimisel elasid mõlemad vanemad praeguses Saare maakonnas ja vanemate sündimisel elasid ka nende vanemad Saare maakonnas. Sellisel juhul on pere kolm põlvkonda Saare maakonnast (vt ka ptk 5.1).

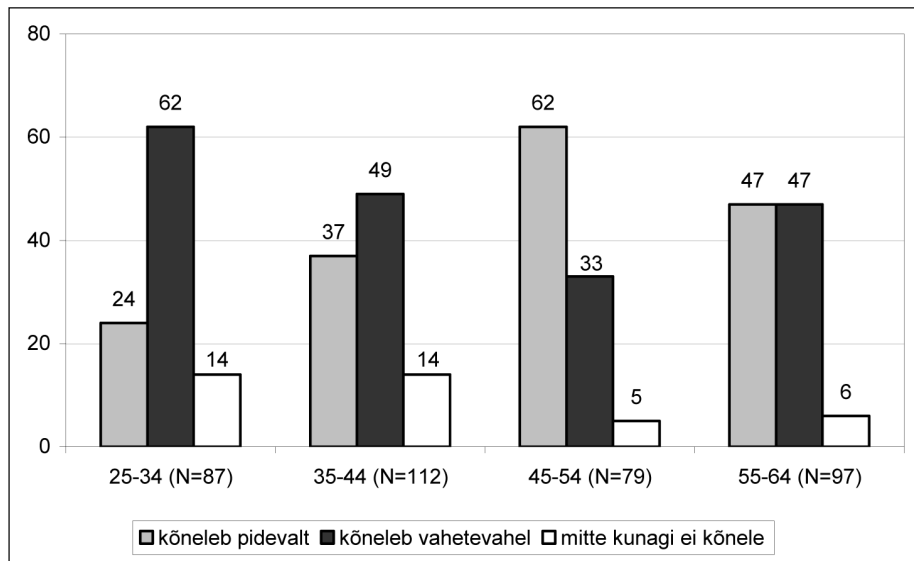
Joonis 8. Keelekasutuse sagedus ja põlisus, Saare 2001.

Põliste inimeste hulgas moodustavad suurima grupi kohaliku keele aktiivsed kasutajad, mis on igati loomulik. Samas on põliste hulgas üle kümnendiku neid, kelle arvates *kohalik keel puudub* või ei oska nad seda nimetada. Kas siin võib olla tegu inimestega, kes ei ole teadvustanud, et saartel kõneldav keel eristub eesti kirjakeelest, või on tegemist vastava hoiakuga? Mittepõliste hulgas moodustavad suurima grupi vastajad, kes räägivad saare keelt *vahetevahel*.

Keelekasutuse sagedus on seotud ka inimeste elukohaga (vt tabel 10 lisas). Kui väljaspool Kuressaare linna elavatest inimestest räägivad saare keeles *pidevalt* pooled, siis linnas on neid, kes *pidevalt* keelt pruugivad, 39%. *Vahetevahel* rääkijaid on nii linnas kui ka maal võrdselt ning neid, kes mitte kunagi ei räägi, on linnas rohkem.

Võrumaa elanike hulgas on kohaliku keele *pidevalt* kõnelejaid ja *vahetevahel* kasutajaid enam-vähem võrdselt (vt joonis 5). Seega oskab kohalikku keelt Võrumaal enamik. Neid, kes *mitte kunagi* ei kõnele võru keelt, on kümnendik. Keeleoskus on seotud vastaja päritoluga. Võrreldes põliste ja nn mittepõliste vastajate grupe, siis kolme põlvkonna vältel mõlema vanema liinis Võrumaa päritolu vastajate hulgas on rohkem *pidevalt* keele tarvitajaid ning väga vähe neid, kes keelt kunagi ei kõnele (vt ka tabel 64 lisas). Keele ja põlisuse seoseid vaadeldakse pikemalt 5. peatükis. Võru keele kõnelemine on seotud ka inimeste vanusega (vt joonis 9 ja lisas tabel 13). Mida vanem on inimene, seda

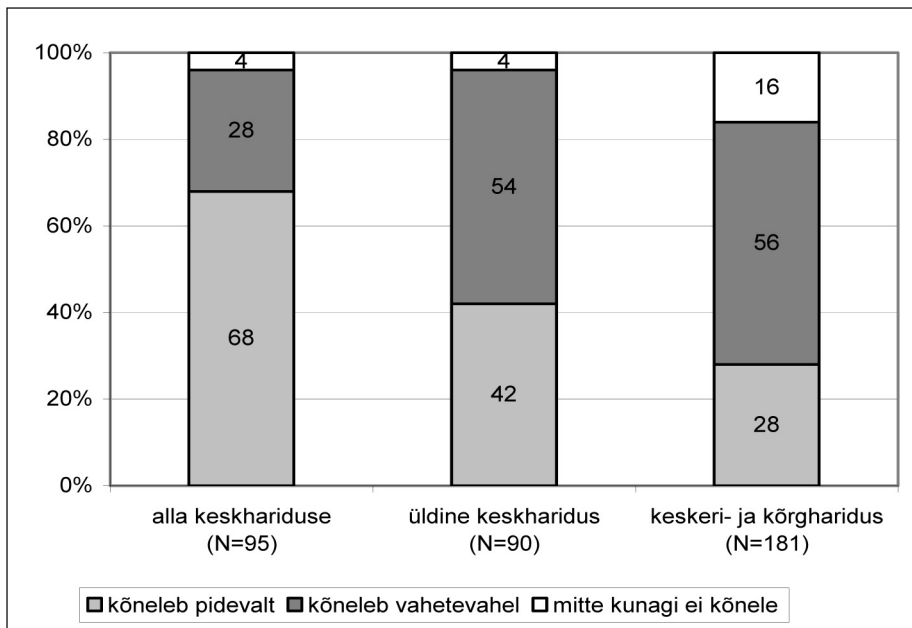
sagedamini kõneleb ta *pidevalt* võru keeles. Suurem osa mittekõnelejaid on vanuserühmades 25–34 ja 35–44. Võru keele *vahetevahel* kõnelejaid on samuti nooremates vanuserühmades rohkem kui vanemates. Selgesti tajutav piir jookseb kahe noorema (25–44) ja kahe vanema (45–64) vanusegrupi vahel.

Joonis 9. Võru keeles kõnelemise sagedus vanusegruppide kaupa.

Selline piir võib olla seotud nooremate vanuserühmade omakeelse keskkonna ahenemisega alates 1960. aastatest. Sel ajal sai alguse eestikeelse meedia laialdane levik, paljudes haridus- ja kultuuriasutustes sattus kohalik keel põlu alla või selle kasutamine keelustati.

Huvitav seos ilmneb ka võru keele kasutamise ja vastaja hariduse vahel. Mida lühem on inimese haridustee, seda sagedamini kõneleb ta võru keeles (vt joonis 10 ja tabel 14 lisas).

Joonis 10. Võru keeles kõnelemise sagedus võrrelduna haridusega.

Võru keele *pidevalt* kõnelejaid on kõige rohkem alla keskharidusega vastajate grupis. Keskeri- ja kõrgharidusega vastajate hulgas on enim neid, kes võru keelt *vahetevahel* kõnelevad. Võru keele mittekõnelejad on samuti valdavalt viimati nimetatud grupis.

Haridustaseme seos keelekasutusega võib olla seletatav asjaoluga, et mida pikem on olnud eestikeelne haridustee, seda kaugemale on inimene jäänud omakeelsest keskkonnast. Tihtipeale tähendab kõrgem haridus ka ametit, kus võru keelt pole võimalik töös kasutada. Põhi- ja kutseharidusega inimesed töötavad sageli kohalikke traditsioone kandvates ametites, kus võru keel on põhiline suhtluskeel.

Kohaliku keele kasutamise sageduses võib eristada meeste ja naiste antud hinnanguid. Pooled küsitlusel osalenud meestest väidavad, et nad kasutavad võru keelt *pidevalt*. Naistest on nõnda väitnud 36%. Üle poolte naistest arvab, et kasutab kohalikku keelt *vahetevahel*. Naiste hulgas on ka rohkem neid, kes võru keelt mitte kunagi ei kõnele. Ilmselt tulenevad sellised hoiakud (ja arvatav käitumine) soorollide muutumisest võrreldes varasemate aegade, mil naine oli rohkem kodune ja tema kaudu kandusid lastele edasi nii keel kui ka muu pärimuslik käitumine.

3.3. Hinnangud kohaliku keele oskuse kohta

Kohaliku keele kasutamist hinnati mitmel viisil. Lisaks eespool kirjeldatud keele kasutamise sageduse hinnangule paluti vastajatel hinnata oma kohaliku keele oskust etteantud skaala põhjal ja valida teemad (samuti etteantud valik), mille puhul kohalikku keelt tarvitatakse.

Küsimusele, *kuidas hindate oma (mulgi/saare/võru) keele/murde oskust*, võis valida vastuse järgmiste variantide hulgast:

*kõnelen vabalt igas olukorras ja igal teemal,
kõnelen vabalt kodukohas kodustest asjadest,
kõnelen natuke, kui olen (mulgi/saare/võru) keele/murde keskkonnas,
saan aru, aga ei kõnele,
ei saa sellest isegi aru,
midagi muud (paluti täpsustada),
ei oska öelda.*

Valikuvariantidest esimene peaks viitama väga heale kohaliku keele oskusele, järgmised järjest piiratumale pruukimisele.

Teise küsimusega püüti välja selgitada teemavaldkonnad, kus kohalikku keelt kasutatakse. Küsimusele, *millest kõneldes kasutate (mulgi/saare/võru) keelt/murret*, sai vastuse valida järgmiste variantide hulgast:

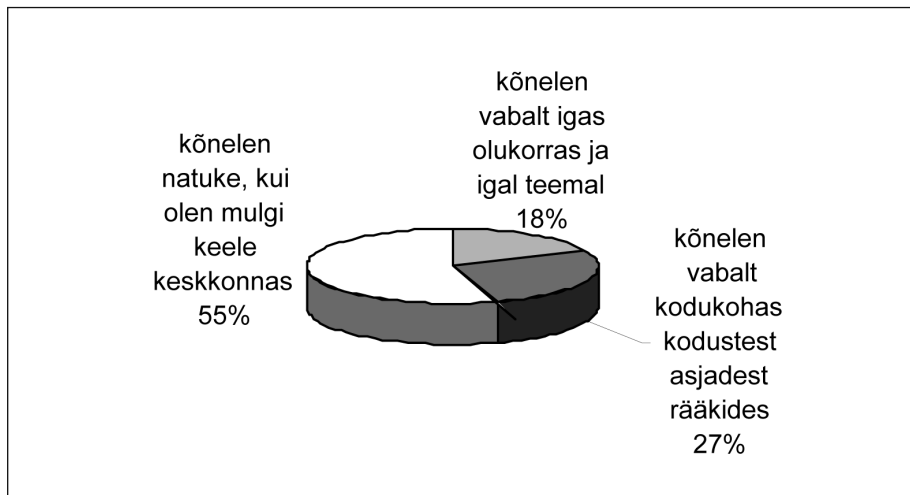
*kõnelen kõikidel teemadel,
kõnelen kõigest peale teaduse, usuasjade jne,
kõnelen ainult igapäevastest asjadest,
saan ainult nalja visata,
meenutan möödunut,
midagi muud (paluti täpsustada),
ei oska öelda.*

Ka selle küsimuse puhul olid esimeste hulgas paremale keeleoskusele viitavad variandid ja edasi juba kitsamad teemad. Mõlema küsimuse vastusevariant *midagi muud* kodeeriti vastavalt sisule ümber andmetöötluse käigus.

Uuringute meetodika ei võimaldanud täpsemalt selgitada, kui hea on vasta-ja kohaliku keele oskus, kuid saadud tulemus annab alust arvata, et nii Saare- kui ka Võrumaal on aktiivseid keelekasutajaid ligikaudu pool 25–65aastasest elanikkonnast. Mulgimaal võib neid olla umbkaudu kümnendik.

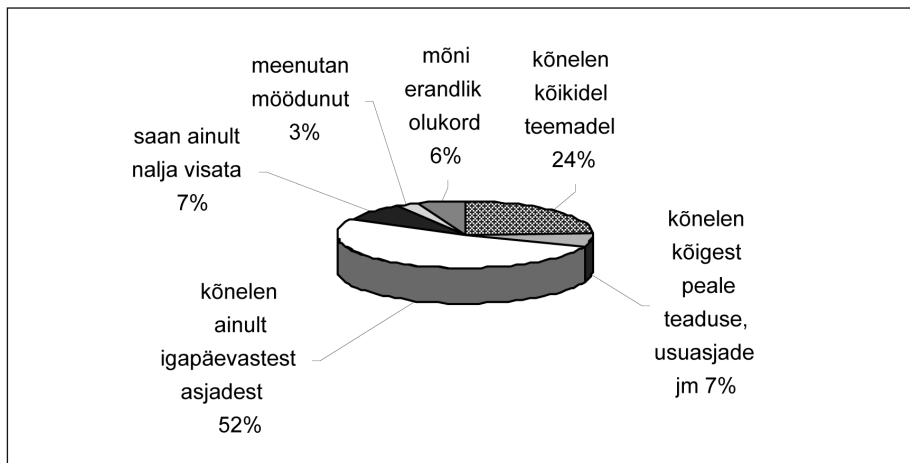
Mulgimaal antud hinnangud kohaliku keele oskusele. Mulgi keele oskust mõõdeti vaid neil sadakonnal küsitlitud, kes kohalikku keelt oma sõnul vähemalt mõnevõrra kasutavad. Kogu valimist moodustavad need grupid ligikaudu kolmandiku (vt tabelid 4, 5 ja 6 lisas).

Keeleoskuse hindamisel arvasid keelemõistjatest rohkem kui pooled, et nad räägivad natuke, kui on mulgi keelekeskkonnas (vt joonis 11). Neljandik kõneleb vabalt oma kodu(koha)s kodustest asjadest. Peaaegu viiendik kinnitab, et võivad mulgi keeles kõnelda vabalt igas olukorras ja igal teemal.

Joonis 11. Mulgi keele kõnelejate hinnang mulgi keele oskusele, N=100.

Vastustest küsimusele, millistel teemadel kõneldes on mulgi keel kasutusel, selgus, et peamiselt kõneldakse oma keeles *igapäevastest asjadest* (vt joonis 12). Kõikidel teemadel kõnelejate arv kasvas sellele küsimusele vastamisel suuremaks, kui keeleoskuse hinnangut puudutavale küsimusele antud vastuste järgi (15% *kõneleb pidevalt*) võinuks eeldada. Vastuste täpsemal analüüsil ilmnisid osa vastajate hinnangutes vastuolud. Sellest võib järeldada, et üksjagu vastajaid ei ole oma kohaliku keele oskuses kindlad.

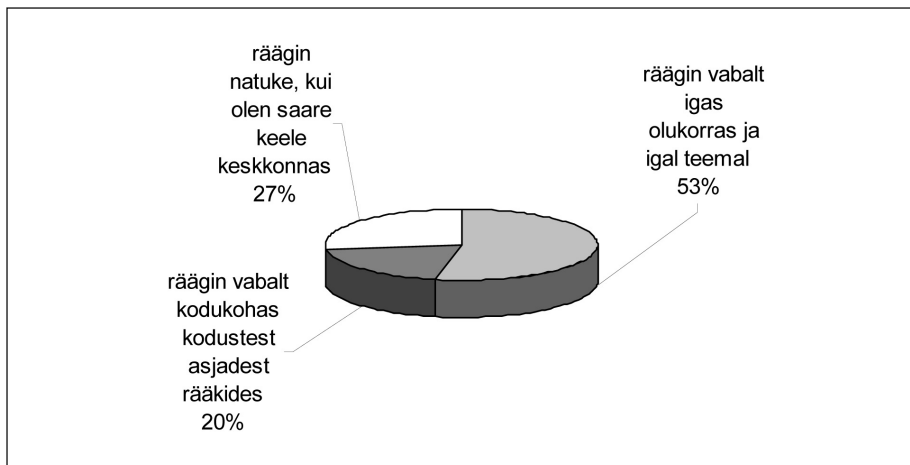

Joonis 12. Millistel teemadel kõnelevad mulgi keele mõistjad, N=104.

Vaadeldi ka keelekasutuse ja -oskuse seoseid vastajate soo, vanuse ja haridusega. Kohaliku keele kasutajad ei eristu eespool nimetatud näitajate lõikes. Samas on selge, et erinevates olukordades kasutatakse kas kohalikku keelt või eesti ühiskeelt ning kohalikku keelt pruugitakse enamasti igapäevases suhtluses, kui on omakeelne vestluspartner(id).

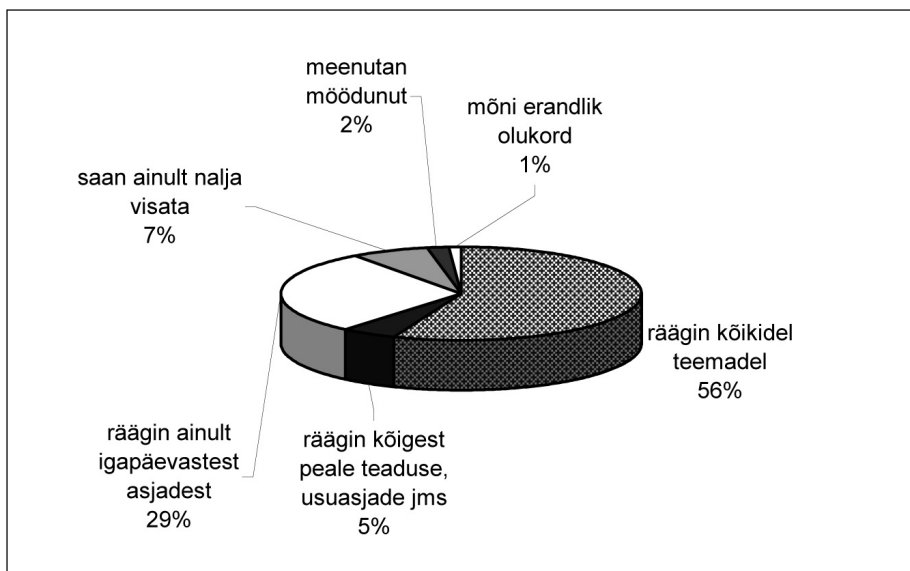
Saaremaal antud hinnangud kohaliku keele oskuse kohta viitavad Mulgimaaga võrreldes tunduvalt paremale kohaliku keele mõistmisele. Ligi 40% Saare maakonna 25–64aastastest elanikest on kindlad, et nad tulevad saare keelega vabalt toime *igas olukorras* ja *kõikidel teemadel rääkides* (vt ka võrdlev joonis 42 lk 97 ning tabelid 5 ja 6 lisas). Umbes viiendik on nii neid, kes räägivad natuke, kui on saare keelekeskkonnas, kui ka neid, kes räägivad ainult igapäevastest asjadest.

Vaatleme lähemalt seda küsitletute rühma, kes pidas ennast saare keele rääkijateks (272 respondenti). Nendest üle poole arvavad kohaliku keelega toime tulevat vabalt *igas olukorras* ja *igal teemal* (vt joonis 13). Piiratuma keelekasutusega (*kodukohas kodustest asjadest*) on viiendik sellest grupist ning üle neljandiku räägib natuke saare keeles, kui neid toetab omakeelne keskkond.

Joonis 13. Saare keele rääkijate hinnang oma saare keele oskusele, N=272.

Uurides, millistel teemadel räägivad saare keele mõistjad, selgus, et üle poole vastajatest suudab kohalikus keeles rääkida *kõikidel teemadel* (vt joonis 14). Ligikaudu kolmandik vastanutest räägib kohalikus keeles igapäevastest asjadest. Neid, kes väga üksikutes olukordades saare keelt pruugivad, on vaid 10%.

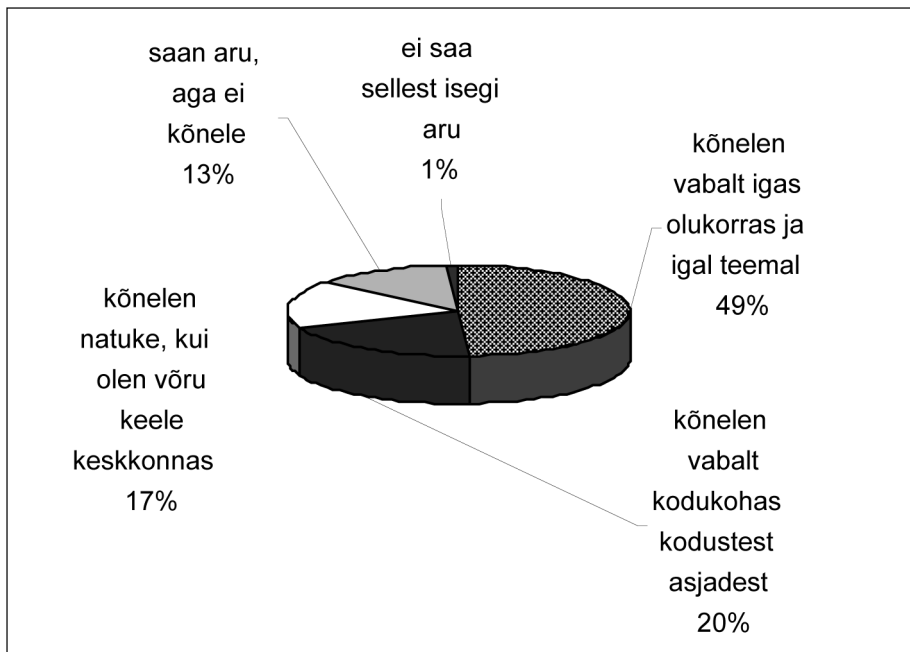
Joonis 14. Millistel teemadel kõnelevad saare keele mõistjad, N=274.

Saare keele oskus on seotud inimese põlisusega, nagu oli põlisusega seotud ka saare keele rääkimise sagedus. Põliste saarlaste hulgas on *vabalt igas olukorras* kohaliku keele rääkijaid poole rohkem kui sisserännanute hulgas (vt tabel 8 ja 9 lisas). Neid, kes aktiivselt keelt ei valda – *saan aru, aga ei räägi* –, on põliste hulgas üksnes 4%, samas on sisserännanute hulgas selliseid 14%.

Erinevusi on ka maal ja linnas elavate saarlaste kohaliku keele oskuste vahel. *Vabalt igas olukorras* saare keele rääkijaid elab maal rohkem kui Kuressaares (vt tabelid 11 ja 12 lisas). Ülejäänud gruppides (mis peaksid näitama nõrgemat keeleoskust) on linnaelanike osakaal suurem. Eks see tulemus on ootuspärane, sest linnakeskkond üldjuhul ei soosi kohaliku keele kasutamist igal pool ning igas olukorras.

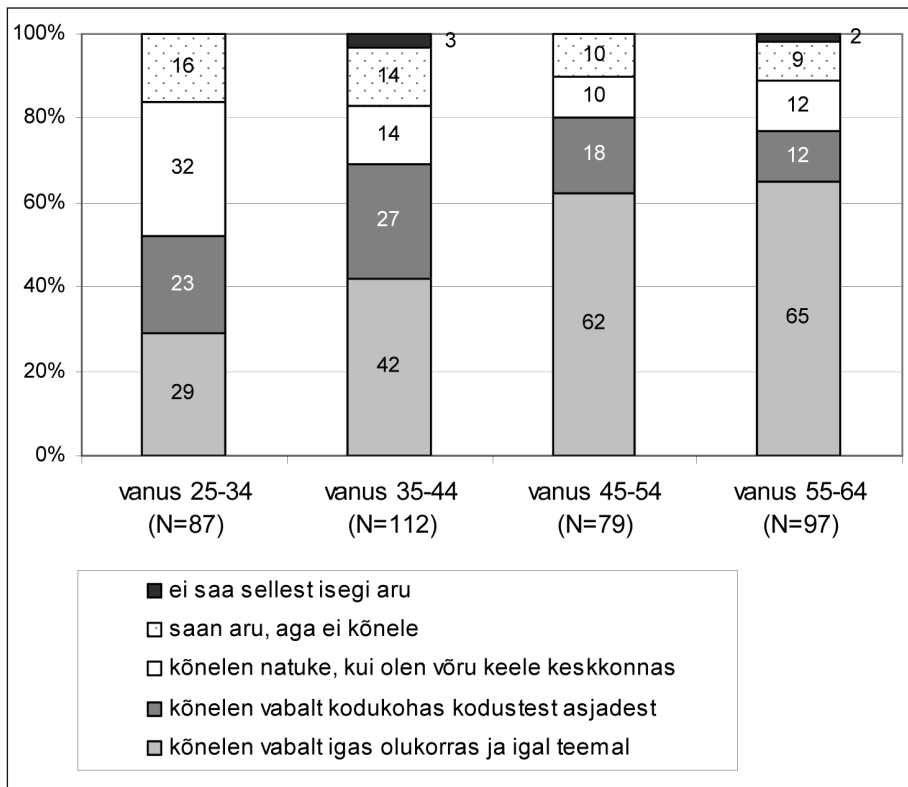
Vaatluse alla on võetud ka keeleoskuse ja mitme teise tunnuse (vanus, sugu, haridus) seosed. Ilmnes, et hinnang oma keeleoskusele ei ole statistiliselt nimetatud tunnustega seotud.

Võrumaal on kohaliku keele oskuse kohta antud hinnangud Mulgi- ja Saaremaa tulemustest positiivsemad. Pooled Võrumaa 25–64aastastest elanikest võivad *vabalt igas olukorras ja igal teemal* võru keeles kõnelda (vt joonis 15 ja tabel 5 lisas). Viiendiku ringis on neid, kes *kõnelevad vabalt vaid kodukohas*, ja ka neid, kes *kõnelevad natuke, kui on keelekeskkonnas*. 13% on neid, kes ise ei kõnele, aga saavad võru keelest aru. Ja vaid 1% võrumaalastest väidab, et ei saa kohalikust keelest isegi aru. Uuringu tulemuste põhjal võib tõdeda, et Võrumaal üldiselt osatakse võru keelt.

Joonis 15. Võrumaalaste hinnangud võru keele oskusele, N=375.

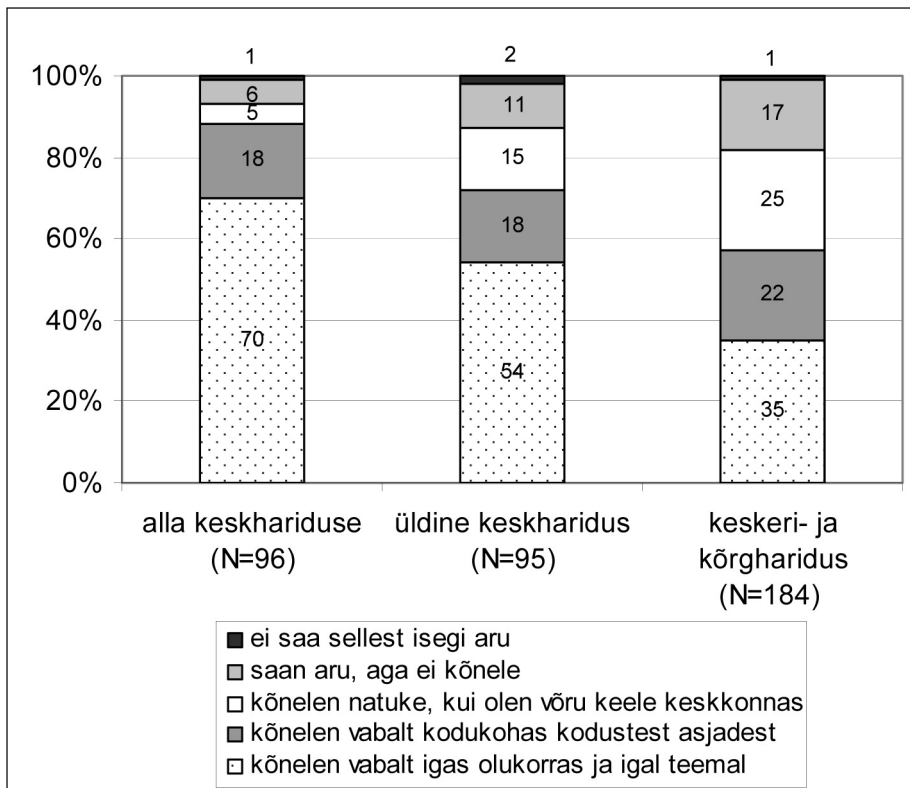
Nagu Saaremaal, ilmnes ka Võrumaal keeleoskuse tugev seos vastaja põlisusega. Põliste hulgas on kohakeele vabalt kõnelejaid poole rohkem kui mittepõliste hulgas. Samas on mittepõliste hulgas tunduvalt rohkem neid, kes kohalikku keelt ei kõnele või kõnelevad natuke (vt tabel 15 lisas). Võrumaal ei mõjuta kohaliku keele oskust inimese elukoht maal või linnas, küll on keeleoskus seotud inimese vanusega ja haridusega. Võru keele oskus oleneb vastaja vanusest (vt joonis 16 ja tabel 16 lisas). Kehtib ilmekas seos: mida noorem vanuserühm, seda nõrgemaks peetakse oma keeleoskust.

Joonis 16. Hinnang võru keele oskusele ja vanus, N=375.

45aastastest ja vanematest oskavad rohkem kui pooled võru keelt vabalt, iga seitsmes-kaheksas oskab kõnelda vähemalt kodustest asjadest või natuke teiste seltskonnas. Kahe noorema vanuserühma hulgas on täieliku keeleoskusega inimesi tunduvalt vähem, samas on keeleoskajate osakaal mõningal määral suurem. Passiivseid keeleoskajad (*saan aru, aga ei kõnele*) on kõikides vanuserühmades umbes kümnendik, nooremate hulgas pisut rohkem, vanemate hulgas vähem. Võrumaa nooremate elanike hulgas on aktiivse keeleoskuse tase langenud ja võib arvata, et järgmised nooremad põlvkonnad on veelgi kehvema võru keele oskusega.

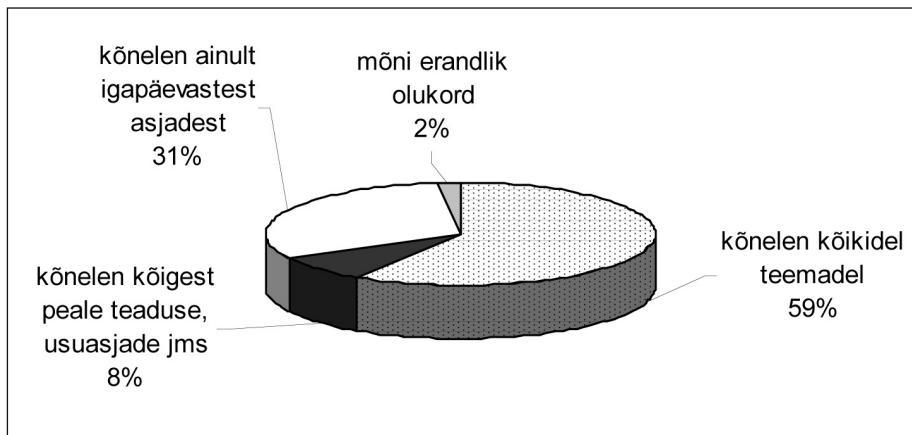
Nagu võru keele kõnelemise sagedus, on ka võru keele oskus seotud vasta- ja haridustasemega (vt joonis 17 ja tabel 17 lisas). Keskhariidusest madalama haridusega vastajate hulgas on 70% neid, kes hindasid oma võru keele oskust kõrgelt. Keskeri- ja kõrghariidusega vastajatest on võru keele vabalt kõnelejaid vaid kolmandik. Pikema haridustega vastanute hulgas on ka rohkem neid, kes kõnelevad *natuke, olles kohaliku keele keskkonnas*, või ei kõnele üldse.

Joonis 17. Hinnang võru keele oskusele ja haridus, N=375.

Keele igapäevast kasutamist võib kõrgema või erihariduse omandanute puhul mõjutada asjaolu, et osa nendest töötab ametites, kus suhtlus ning asjaajamine toimuvad üldjuhul eesti ühiskeeles. Siiski kasutab viiendik kõrgema haridustasemega vastajatest võru keelt nii kodustest asjadest kõneldes kui ka võrukeelses seltskonnas.

Millistel teemadel kõneldakse võru keeles? Analüüsitud on vaid nende vastajate hinnanguid, kes ütlesid end kohakeelt kõnelevat (322 respondenti). Peaaegu kaks kolmandikku väidab, et võib *kõnelda kõikidel teemadel* (vt joonis 18). Kolmandik kasutab kohalikku keelt lihtsamatest ja igapäevastest asjadest kõneldes ning paar protsenti kasutab seda vaid üksikutes olukordades. Vastuste põhjal võib öelda, et Võrumaal saab enamiku jutte võru keeles ajada.

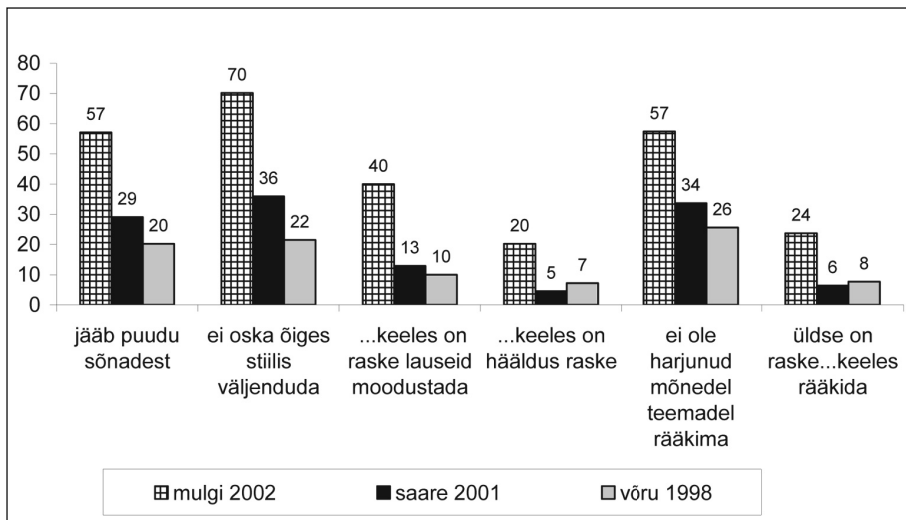

Joonis 18. Millistel teemadel võru keeles kõneldakse, N=322.

Nagu keeleoskust iseloomustavatel hinnangutel, on ka kõneteemadel seos vastaja vanuse ning haridusega. Seosed on üsna sarnased ja siinkohal neid üle ei korrata. Mõningad lahknevused on kõneteemade puhul naiste ja meeste hinnangutes. Mehed on julgemalt väitnud, et võivad *kõnelda kõikidel teemadel* (64% meestest ja 55% naistest). Valikut *kõnelen vaid igapäevastest asjadest* on naised nimetanud rohkem kui mehed (vastavalt 37% ja 24%).

3.4. Kas kohalikus keeles kõnelda on raske?

Täiendamaks üldhinnangut kohakeele oskuse kohta, püüti uuringuga nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaal konkreetsemalt selgitada, millised keelelised raskused ilmnevad omas murdes/keeles kõnelemisel. Tulemuste põhjal võib öelda, et raskused on üsna ühetaolised kõigis kolmes piirkonnas (vt joonis 19). Piirkondadest eristub tugevalt Mulgimaa, kus vastajad on kohaliku keele kõnelemisega seotud raskusi nimetanud kaks kuni kolm korda sagedamini kui saarlased oma keele ja võrokesed võru keele puhul.

Joonis 19. Kohalikus murdes/keeles kõnelemisel esinevad raskused Mulgi-, Saare- ja Võrumaal.

Kõige suuremaid raskusi valmistab kõnelejatele õiges stiilis väljendumine. Ei ole harjutud mõnel teemal kohalikus keeles rääkima ja ilmselt sellega on seotud ka vastava sõnavara puudus. Suuremaid probleeme ei tekita aga üheski piirkonnas grammatika ja hääldus, need on saanud oma harjumuspärase kuju igapäevases keelekasutuses. Esile tulnud raskused on seotud keelekeskkonna üldise nõrgenemisega; puudusi grammatika valdamises ja häälduses saab ületada keeleõppega.

Mulgimaal moodustas kohaliku keele kõnelejate grupp kõigist küsitletutest kolmandiku (ligikaudu 100 respondenti). Küsimustele keele kõnelemise raskuste kohta sai vastused valida variantide seast: *jah, ei, ei oska öelda*. Kindla valiku (*jah, ei*) tegi 94–98 küsitletut, *jah*-vastused kajastuvad ka joonisel 19. Suurem osa vastanutest tunneb, et ei oska õiges stiilis väljenduda, ei ole harjunud teatud teemadel kohalikus keeles kõnelema ja sõnavara napib. Tervelt veerand keele mõistjatest kurdab, et mulgi keeles on üldse raske kõnelda. Kuna kõnelejate rühm on väga väike, ei ole võimalik teha järeldusi keele kõnelejate eri rühmade hinnangute ja sotsiaaldemograafiliste näitajate vaheliste seoste kohta.

Saaremaal moodustas kohaliku keele rääkijate grupp kõigist küsitletutest 70% (272 respondenti). Üldiselt oskasid küsitletud anda kindla vastuse, kas väljapakutud raskused on neile raskuseks või mitte. Mõne küsimuse puhul oli kümmekond või pisut enam vastajat, kes ei osanud oma arvamust öelda. Joonisel 19 toodud Saaremaal küsitlute osakaalud peegeldavad küsimuste

jaatavaid vastuseid.

Ligikaudu kolmandik kohaliku keele kõnelejatest peab raskeks õiges stiilis väljendumist, sõnavara puudumist ja seda, et ei ole harjunud teatud teemadel kohalikus keeles kõnelema. Muid raskusi nimetavad vähesed. Ehk kui vaadelda küsimusi ümberpööratult – nimetatud raskused ei ole saare keele rääkimisel probleemiks – , siis enamiku jaoks ei ole saare keeles rääkimine raske. Siiski ilmneb mõningaid erinevusi linna- ja maaelanike hinnangutes. Linnas elavad saarlased on rohkem hädas saare keele õige väljenduslaadiga ning teatud teemadel on neil raske saare keeles rääkida. Teemaprobleem on sagedamini muureks ka noorema vanuserühma (25–44aastased) saarlaste hulgas (noorematest nimetanud 42%, vanematest 24%). Samuti on seos vastaja põlisuse ja jututeemade vahel: vähem kui kolm põlve põlised vastajad nimetavad sagedamini, et teatud teemadel saare keeles rääkimine valmistab neile raskusi (põlistest 31% ja mittepõlistest 54%).

Võrumaal oli kohaliku keele kõnelejate grupis 322 respondenti, seega 85% kõigist küsitletutest. Mõned vastajad ei osanud täpselt nimetada, kas üks või teine väljapakutud raskustest on talle probleem. Nagu Saaremaal, nõnda ei ole ka Võrumaal kohalikus keeles kõnelemine enamikule raske.

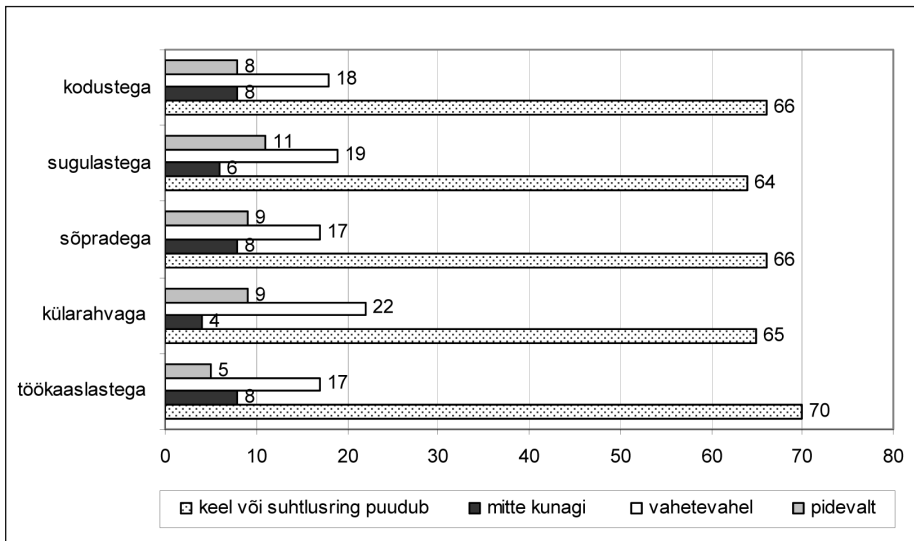
Neljandik kõnelejaid ütles, et ei ole harjunud teatud teemadel võru keeles kõnelema. Viidikul on raske leida õiget stiili ja ka sõnavara napib. Need raskused ilmnevad rohkem nooremas vanuserühmas (25–44aastased): probleemi nimetas neljandik kuni kolmandik selle vanuserühma esindajatest. Vanemas vanuserühmas on eespool nimetatud raskused probleemiks vaid 14–15%le. Hinnanguid mõjutavad ka vastaja põlisus ja haridus. Vaid ligi viidik põlistest Võrumaa elanikest nimetas raskusi teatud teemade, sõnavara ja väljenduslaadiga, mittepõlistest tunnistas loetletud raskusi kolmandik. Hinnangute seosed vastaja haridusega olid järgmised: keskeri- ja kõrgharidusega vastajad nimetasid raskusi õige stiili leidmise, sõnavara ja mõnel teemal kõnelemisega sagedamini (30% rühmast) kui lühema haridusteeaga vastajad (9–15% rühmast).

3.5. Kohakeel erinevates suhtlusringides

Et selgitada välja, kellega ja kui sageli kohalikus keeles suheldakse, paluti vastajatel hinnata nn kolme palli skaalal (*pidevalt, vahetevahel, mitte kunagi*), kui sageli nad kõnelevad kohakeeles *koduste, sõprade, sugulaste, töökaaslaste ning külarahvaga*. Nende küsimuste puhul on hinnanguid andnud keele mõistjad ja kasutajad, keda on Mulgimaa puhul vaid kolmandik uuritutest, Saaremaal kaks kolmandikku ja Võrumaal 85%.

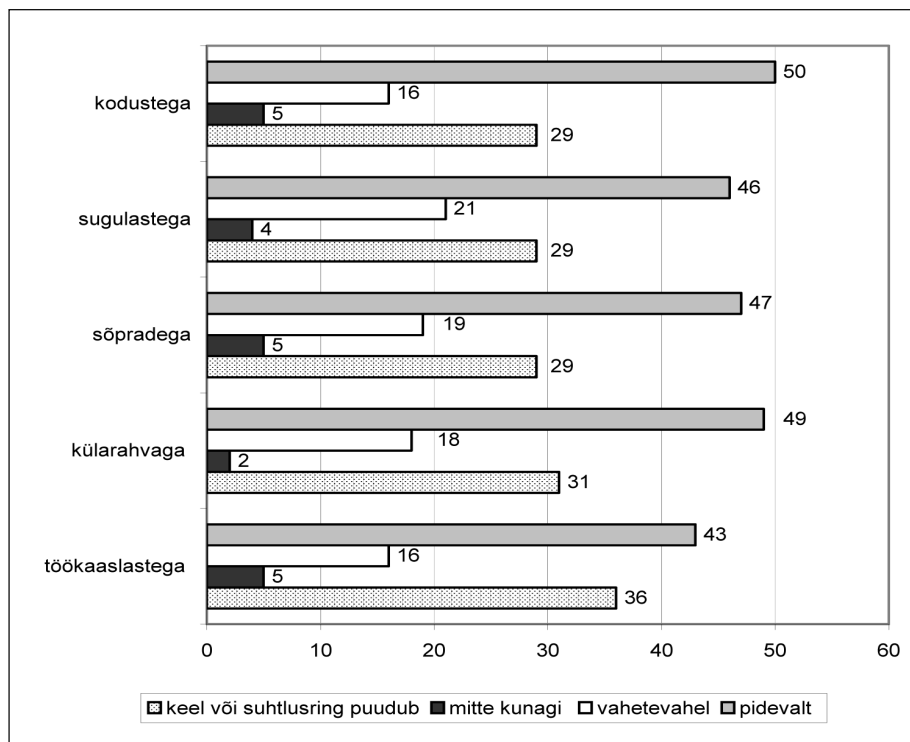
Mulgimaal saame teavet vaid kolmandiku kohta valimist, sest ülejäänutel kas puudus vastav suhtlusringkond või polnud nende arvates kohalikku keelt olemas. Antud hinnangute järgi (*kõnelen pidevalt* + *kõnelen vahetevahel*) peaks kohaliku keele mõistjaid olema Mulgimaal neljandik rahvast või pisut rohkem, olenevalt suhtlemisvõimalustest (vt joonis 20 ja tabelid 18–22 lisas). Selle neljandiku hulgas on rohkem keele *vahetevahel* kõnelejaid, keele igapäevaseid kasutajaid (*kõnelen pidevalt*) on umbkaudu kümnendik. Erinevatest suhtlusringidest kerkib pisut esile *külarahvas*, kellega suhtleb kohalikus keeles peaaegu kolmandik küsitletutest, enamasti *vahetevahel*.

Väikese kõnelejate hulga tõttu ei ole võimalik analüüsida hinnangute ja sotsiaalsete gruppide seoseid, kuid mõningad tähelepanekud võib andmete põhjal välja tuua. Üldiselt paistab, et pikema haridusteedga vastanute hulgas on rohkem neid, kes *mitte kunagi* kohalikku keelt ei pruugi. Sagedamini kõnelevad mulgi keelt vanemad vastajad, nooremate hulgas on rohkem neid, kes *mitte kunagi* mulgi keelt ei kõnele. Kohalik keel on pisut rohkem meesrahvaste suhtluskeel. Naised on sagedamini väitnud, et nad ei kõnele mulgi keelt *mitte kunagi*.

Joonis 20. Mulgi keele kõnelemine erinevates suhtlusringides Mulgimaal, N=299.

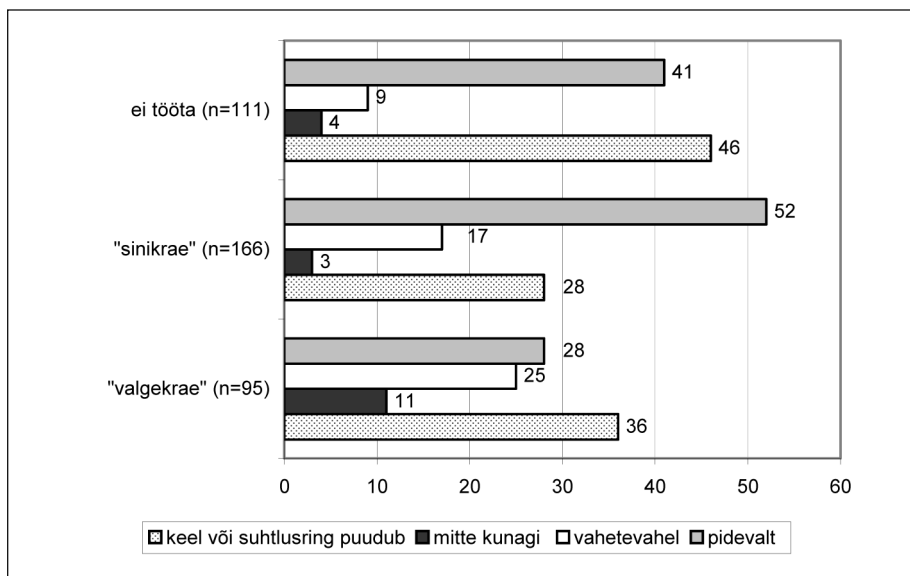
Saaremaal saame vaadelda kahe kolmandiku küsitletute vastuseid, ülejäänute arvates kohalikku keelt pole või puudub neil vastav suhtlusring. Üldiselt on saare keele pruukimine erinevates seltskondades suheldes üsna ühtlane (vt joonis 21). Pooled saarlastest räägivad *pidevalt* saare keeles koduste ja külarahvaga. Mõnevõrra vähem on neid, kes pruugivad kogu aeg kohalikku keelt sugulaste, sõprade ja töökaaslastega lävides. Töökaaslastega suhtlemine tuleb kõne alla juhul, kui inimene käib tööll ja tal on tööalaselt kellegagi suhelda. Väikseid erinevusi on märgata saare keele *vahetevahel* rääkijate puhul erinevates suhtlusringides, pisut sagedamini räägitakse väljaspool kodu (sugulased, sõbrad, külarahvas).

Joonis 21. Saare keele rääkimine erinevates suhtlusringides Saaremaal, N=383.

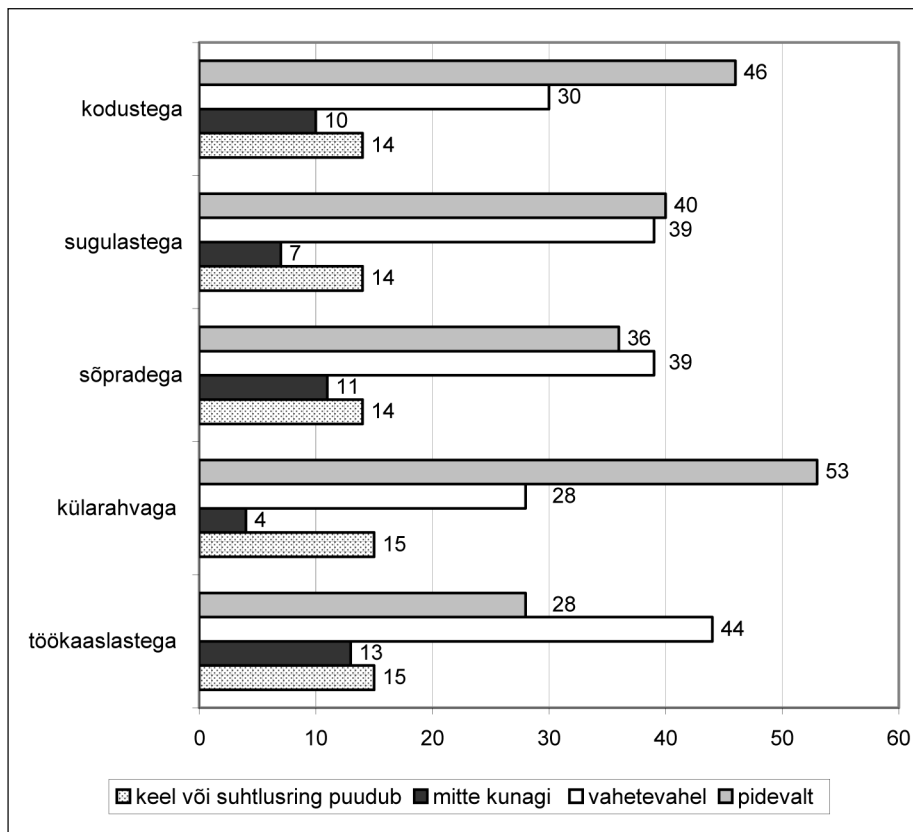
Uurides hinnangute seoseid erinevate sotsiaalsete gruppide lõikes (haridus, vanus, sugu, põlisus, elukoht linnas või maal), eristusid vastajate hinnangud vaid põlisuse tunnuse põhjal. Põliste saarlaste puhul on saare keele *pidevalt* rääkijaid pisut üle poole, samas on mittepõliste hulgas kohaliku keele *pidevalt* pruukijaid pisut alla kolmandiku (vt tabelid 34 ja 35 lisas).

Saare keele tarvitamisel töökaaslaste ringis ilmnes veel statistiline seos töö iseloomu ja keelehinnangute vahel. Vastajate öeldud ametite põhjal jagati nad nn valgekraedeks ja sinikraedeks. Ilmneb, et tööliste seas on saare keel sagedamini pidevas kasutuses kui n-õ peenema ja puhtama ameti pidajate hulgas (vt joonis 22). Kes küsitluse ajal ei töötanud (pensionärid, lapsega kodus, ajutiselt töötud) või ei soovinud töökohta nimetada, on koondatud gruppi "ei tööta".

Joonis 22. Saare keele rääkimine töökaaslastega Saaremaa ja töö iseloom, N=372.

Võrumaal on suhtlusingide küsimustele vastanud 85% uuritustest, ülejäänud kas ei kõnele võru keelt või pole neil ühe või teise ringkonnaga läbikäimist. Kuigi kohakeele pruukimine on üsna laialt levinud, on suhtlemisel erinevate seltskondadega küllaltki suuri erinevusi (vt joonis 23). Rohkem kui pooled võrumaalased suhtlevad külarahvaga *pidevalt* võru keeles. Alla poole kasutavad kodus kogu aeg võru keelt. Nendes kahes suhtlusingis on ülekaalus oma keele *pidevalt* kasutamine. Üsna ühepalju oli neid, kes sugulaste ja sõpradega läbi käies *pidevalt* võru keelt kõnelevad, ja neid, kes seda *vahetevahel* pruugivad.

Joonis 23. Võru keele kõnelemine erinevates suhtlusringides Võrumaal, N=375.

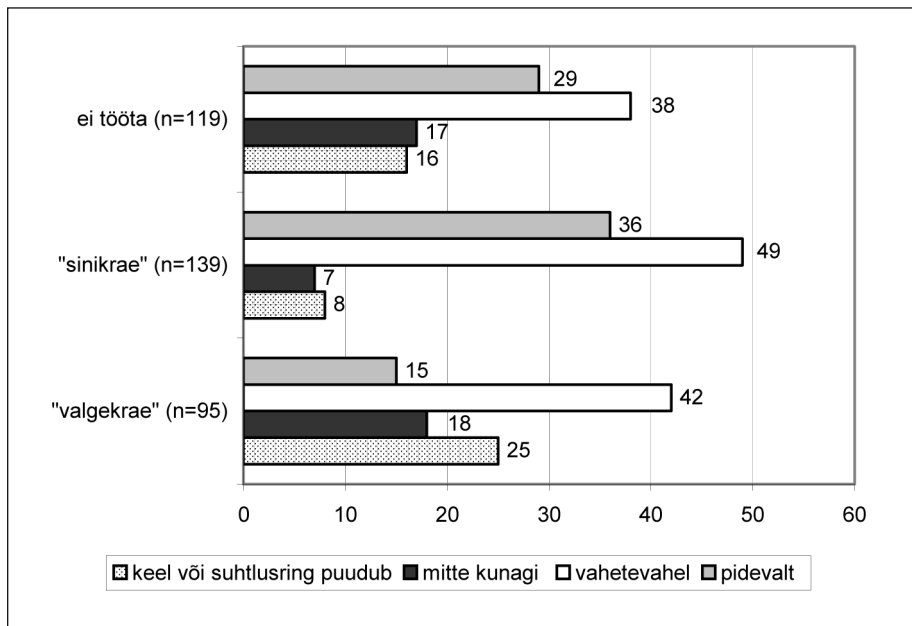
Suhtlemisel töökaaslastega on ülekaalus *vahetevahel* kohaliku keele kasutamine. *Pidevalt* võru keeles kõnelejaid on alla kolmandiku. Töökaaslastega ei kõnele *mitte kunagi* kohalikku keelt rohkem kui kümnendik küsitletutest.

Vaatame põhjalikumalt kahe kõige rohkem eristunud suhtlusringi (*töökaaslased* ja *külarahvas*) kohta antud hinnangute ja sotsiaaldemograafiliste tunnuste seoseid.

Töökaaslastega suhtlemisel ilmnevad erinevused selliste näitajate põhjal nagu sugu, haridus, elukoht linnas või maal, põlisus ja identiteet. Juba eespool kirjeldatud seosed ilmnevad ka töölasel suhtlemisel: sagedamini kõnelevad võru keelt mehed, maal elavad vastajad, lühema haridusteedega vastajad, põlised elanikud ja end võrokesteks pidavad vastajad. Statistilisi seoseid ei esinenud vaid seoses vanusegruppidega.

Erinevused ilmsid ka nn tubase töö tegijate (valgekraed) ja füüsilist pin-

gutust nõudva töö (sinikraed) tegijate keelekäitumishinnangute vahel (vt joonis 24). Suured erinevused on keele *pidevalt* ja *mitte kunagi* kasutajate vahel. Valgekraede puhul tuleb võru keele *pidevalt* kõnelemist ette poole harvem kui sinikraede puhul. Valgekraede hulgas on ka oluliselt rohkem neid, kelle arvates kohalik keel puudub või kel puudub vastav suhtlusring. Samuti on valgekraede hulgas rohkem võru keele *mitte kunagi* kõnelejaid.

Joonis 24. Võru keele kõnelemine töökaaslastega Võrumaal ja töö iseloom, N=353.

Külarahvaga läbikäimisel mõjutavad Võrumaa inimeste keelekäitumist kõik töökaaslastega suhtlemise puhul nimetatud näitajad (sugu, haridus, elukoht linnas või maal, põlisus ja identiteet) samal moel. Lisaks mõjutab külarahvaga võru keele kõnelemist vastaja vanus. Mida noorem vanusegrupp, seda väiksem on *pidevalt* võru keeles kõnelemise osakaal. 25–34 aasta vanustest vastajatest kõneleb võru keelt *külarahvaga pidevalt* üle kolmandiku ja *vahetevahel* kolmandik, samas ei oska viiendik vastanutest keelt sugugi või pole neil võimalust külarahvaga kõnelda. Kümnnendik sellest vanusegrupist ei kõnele *mitte kunagi* oma naabruskonna inimestega võru keeles. 35–44aastaste hulgas on pisut alla poole neid, kes väidavad, et kõnelevad külarahvaga kogu aeg võru keeles, ja kolmandiku jagu neid, kes pruugivad kohalikku keelt *vahetevahel*. Järgmises kahes vanuserühmas (45–54- ja 55–64aastased) on *pidevalt* keele

kõnelejaid üle kahe kolmandiku ja kümnendik kas ei kõnele võru keelt või pole neil naabruskonnas kellegagi kõnelda.

Sugulastega lävimisel mõjutasid hinnanguid põlisus, identiteet, haridus ja vanus. Hinnangud ei olenenud vastaja soost ega elukohast. *Sõpradega* võru keeles kõnelemine sõltus peaaegu kõigist eespool nimetatud näitajatest. Erandiks oli siin vastaja elukoht, st pole vahet, kas elatakse linnas või maal. Sõprade ringis võru keele pruukimine on seotud vastaja vanuse, hariduse, soo ja päritoluga ning ilmselt ka sõprade olemasolu ja hoiakutega, mida selle uuringu käigus täpsemalt ei uuritud.

Keele edasikestmise seisukohast on oluline, kui palju pruugitakse kohaliku keelt *koduses ringis*, kas lapsed ja vanemad kasutavad seda omavahelises suhtluses. Samuti on tähtis teada, millest keelekäitumine sõltub. Kolme neljandiku vastajate arvates kasutatakse võru keelt koduses suhtluses, sealjuures peaaegu pooltel juhtudel *pidevalt*. Kas kodudes on kohalik keel kõigi pereliikmete suus või mitte, seda uurisime lähemalt.

3.5.1. Kohalik keel pereringis

Nõnda nagu uurisime hinnanguid kohaliku keele kasutamise kohta erinevates suhtlusringides, uurisime ka hinnanguid keelekasutuse kohta perekonna ringis (isa, ema, nende vanemad, lapsed, lapselapsed).

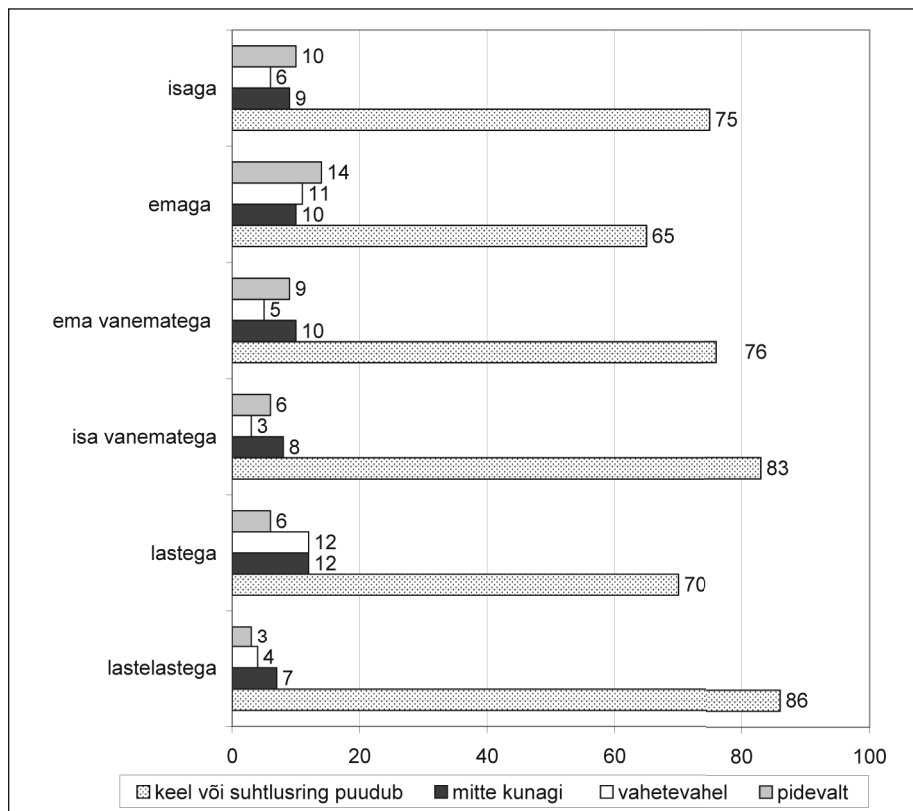
Vastuste põhjal ilmnevad erinevused Saaremaa ja Lõuna-Eesti vastajate hinnangutes. Saaremaal on saare keele pidev kasutamine perekonna ringis nii vanemate kui ka nooremate põlvkondadega suheldes samamoodi au sees kui saare keeles rääkimine teistes suhtlusringides. Hoopis teine on olukord Mulgi ja Võrumaal. Pereringis suheldakse kohakeeles küll vanema põlvkonnaga, kuid lastega (ja lastelastega) kõneldakse omas keeles tunduvalt harvemini.

Mulgimaal on kohalik keel olemas vaid kolmandiku arvates. Pereliikmetega suhtleb omas keeles *pidevalt* kümnendik ja alla selle (vt joonis 25 ja tabelid 23–28 lisas). Kõige sagedamini on kõneldud/kõneldakse mulgi keelt emaga ja isaga, harvemini vanavanematega. Laste ja lastelastega kõneldakse mulgi keelt veelgi harvemini.

Millised näitajad mõjutavad mulgi keele kõnelemist, ei ole võimalik analüüsida, sest kõnelejate grupid on liiga väikesearvulised.

Vaadates vastanute hinnangute jagunemist, tundub mulgi keele olukord sarnanevat võru keele olukorraga. Mulgi keelt kõnelevad rohkem vanemad inimesed. Vanema põlvkonnaga on suhelnud/suhtlevad mulgi keeles rohkem põlised elanikud. Laste ja lastelastega suheldes ei ole põlisuse faktoril mingit tähendust, st ka põlised keele mõistjad on valinud noorema põlvkonnaga suht-

lemiseks eesti ühiskeele ja vaid üksikud kõnelevad lastega mulgi keelt. Oma vanematega *pidevalt* mulgi keeles kõnelejaid on rohkem meeste kui naiste seas. Naiste hulgas on rohkem neid, kes ei pruugi mulgi keelt *mitte kunagi*.

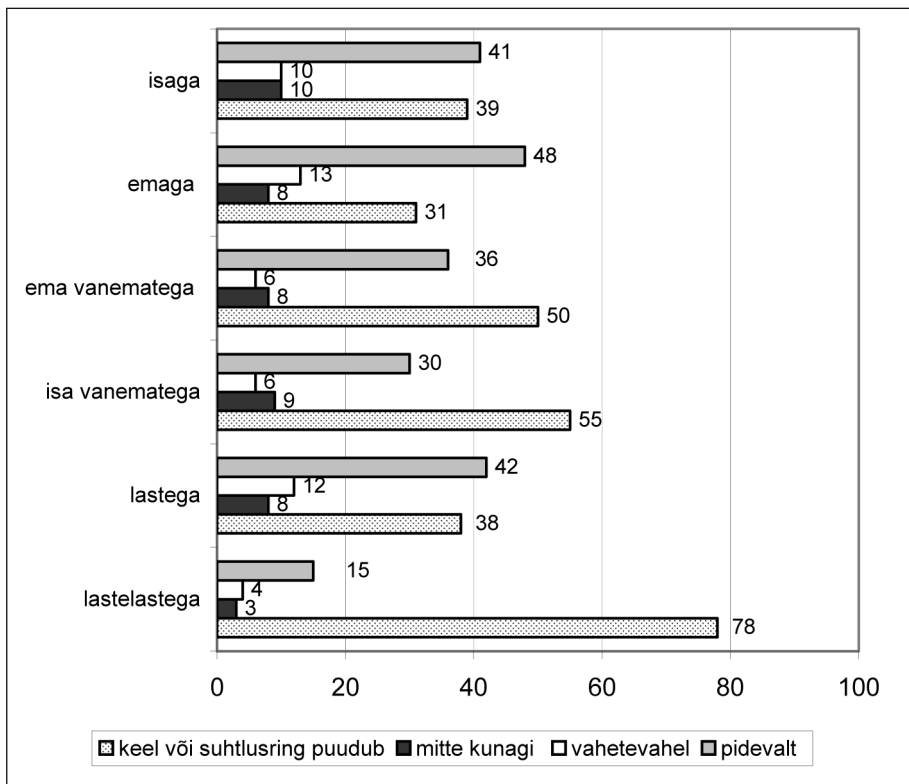
Joonis 25. Mulgi keele kõnelemine pereringis Mulgimaal, N=299.

Saaremaal räägivad saare keelt pereringis umbes pooled uuritud vanusegrupist (vt joonis 26 ja tabelid 23–28 lisas). Gruppi *keel või vestlusring puudub* on koondatud need, kelle arvates polegi Saaremaal kohalikku keelt, ja need, kes seda ise mitte kunagi ei kõnele (108 vastajat), ning vastajad, kellel pole küsitud vestluspartnerit (ema puudus 8–l, isa 26–l, lapsed 33–l vastajal). Lisaks on siin grupis mõned, kes on andnud vastuse *ei oska öelda*. Vanavanemate ja lastelaste puhul on nende osakaal, kel vastav vestluspartner puudub, tunduvalt suurem, samuti on siin rohkem vastuseid *ei oska öelda*.

Pidevalt räägib saare keelt kodustega vähemalt 40% küsitletutest. Vahet ei paista olevat noorema ja vanema põlvkonnaga suhtlemisel. Ühtviisi räägitakse saare keelt nii oma vanematega kui ka lastega. Isadega räägitakse vähem kui

emadega, samas on isasid ka vähem (isa puudus 26 vastajal).

Keele kõnelemise sagedus (*pidevalt, vahetevahel, mitte kunagi*) on noorema ja vanema põlvkonna pereliikmete puhul samuti üsna sarnane: enamasti räägitakse *pidevalt*, umbes kümnendik või pisut enam räägib *vahetevahel* ja kümnendik või alla selle *mitte kunagi*. Vanavanemate ja lastelaste puhul on keelekäitumine üldiselt sama mis lähema ringi sugulastega.

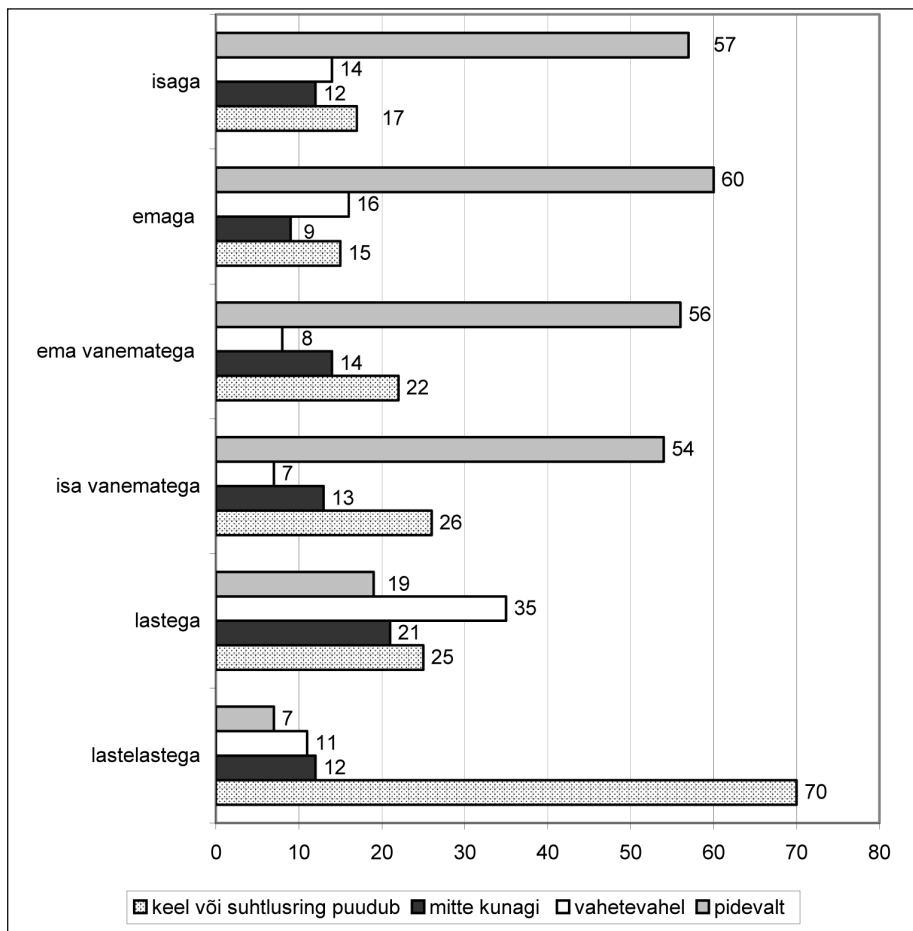

Joonis 26. Saare keele rääkimine pereringis Saaremaal, N=383.

Nagu erinevate suhtlusringide puhul, nii on Saaremaal vastaja põlisus ja kohaliku keele rääkimine seotud ka pereringis (vt tabelid 36, 37 lisas). Lastega saare keeles rääkimine oleneb veel ka vanusest (vt tabelid 38, 39 lisas). Nooremate vastajate (25–44aastased) seas on lastega saare keele *pidevalt* rääkijaid kolmandik, vanemate (45–64aastased) seas räägivad lastega saare keelt pooled. Just lastega järjepidevalt kohalikku keelt kõnelevate vastajate puhul eristuvad Kuressaare elanikud selgelt maapiirkonna inimestest. Kolmandik linnas elavatest küsitletutest (165 respondenti) räägib oma lastega saare keelt, maaela-

nikest (213 respondenti) teevad seda pooled.

Võrumaal kõneleb vanema põlvkonnaga (isa, ema, nende vanemad) alati võru keelt üle poole vastanutest (vt joonis 27 ja tabelid 23–28 lisas). *Mitte kunagi* ei pruugi võru keelt isaga kõneldes natuke üle kümnendiku ning emaga kõneldes pisut alla kümnendiku vastanutest. Siinjuures on tähelepanuväärne, et need, kes kasutavad võru keelt *pidevalt*, teevad seda rohkem ema ja tema vanematega kõneldes kui isa ja tema vanematega kõneldes. Võrumaa puhul ilmnes eespool vaadeldud hinnangutest, et mehed on üldjuhul aktiivsemad võru keele kõnelejad, ja selle põhjal võinuks eeldada, et isadega kõneldakse rohkem omas keeles kui emadega.

Joonis 27. Võru keele kõnelemine pereringis Võrumaal, N=375.

Märkus: 11%-l küsitletutest polnud lapsi ja 57%-l lapselapsi, need juhtumid kajastuvad grupis *keel või suhtlusring puudub*.

Vaatame lähemalt meeste ja naiste hinnangute erinevusi oma vanematega suhtlemisel (vt tabel 15).

Tabel 15. Võru keele kõnelemine oma vanematega, meeste ja naiste hinnangute osakaalud, N=375.

	mehed (N=169)					naised (N=206)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	keel või suhtlusr. puudub	kokku	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	keel või suhtlusr. puudub	kokku
isaga	65	12	10	13	100	51	15	13	21	100
emaga	70	13	6	11	100	53	18,5	10	18,5	100

Taas ilmneb, et meeste seas on neid, kes kõnelevad oma vanematega *pidevalt* omas keeles, rohkem kui naiste hulgas. Naiste seas on pisut rohkem neid, kes *vahetevahel* kohalikku keelt kõnelevad, ja neid, kes keelt sugugi ei kõnele.

Lastega kõneleb kogu aeg vaid viiendik vastanuist ja samapalju on neid, kes lastega kunagi ei kõnele. Neljandikul, kellel keel või suhtlusring puudub, kas pole lapsi või ei ole nad ise keele kõnelejad. Nii et peaaegu poolte vastanute kohta võib öelda, et nende kaudu võru keel nooremale põlvkonnale edasi ei lähe. Kolmandiku vastanute lapsed siiski kuulevad *vahetevahel* ema/isa käest võru keelt.

Vaatame lähemalt keekekasutuse erinevusi vanemate ja laste vahel, olenevalt vanusest. Liidetud on kaks nooremat ja kaks vanemat gruppi, sest hinnangud olid nendes küllaltki sarnased. Eriti pakuvad huvi nooremate vastajate kui alaealiste laste vanemate keelevelikud (vt tabel 16).

Eakamate rühma esindajatest on kolm neljandikku oma vanematega võru keeles kõnelnud, kuid oma lastega kõneleb/on kõnelnud võru keelt vaid neljandik.

Nooremate vastustest ilmneb, et *pidevalt* on oma vanematega võru keeles kõnelnud peaaegu pooled vastanutest, kuid oma lastega kõneleb vaid pisut üle kümnendiku. Lastega suheldes kasutavad paljud isad-emad vahel võru keelt ja vahel eesti ühiskeelt.

Tabel 16. Võru keele kõnelemine vanemate ja lastega, kõnelemise sageduse hinnangute osakaal kahes vanusegrupis, N=375.

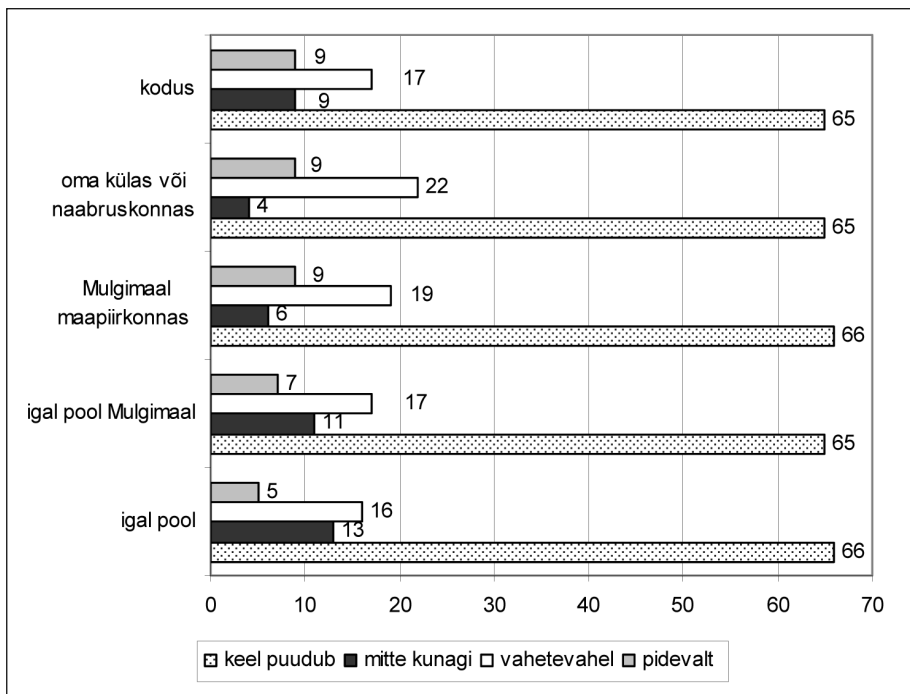
	vanuserühm 25–44					vanuserühm 45–64				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	keel või suhtlus- puudub	kokku	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	keel või suhtlus- puudub	kokku
isaga	45	21	13	21	100	71	6	11	12	100
emaga	49	24	10	17	100	74	7	7	12	100
lastega	12	40	23	25	100	27	30	18	25	100
lastelastega	3	7	7	83	100	11	15	16	58	100

Lastega kõnelemise puhul võib esile tuua veel järgmised, juba eelmiste küsimuste analüüsist ilmnunud seosed: maal elavad vastajad kõnelevad lastega kohalikus keeles sagedamini kui linnaelanikud; mehed kõnelevad lastega kohalikus keeles sagedamini kui naised; mida pikem on olnud vastaja haridustee, seda harvemini suhtleb ta lapsega kohalikus keeles.

3.5.2. Kohaliku keele pruukimine kodukandis ja kaugemal

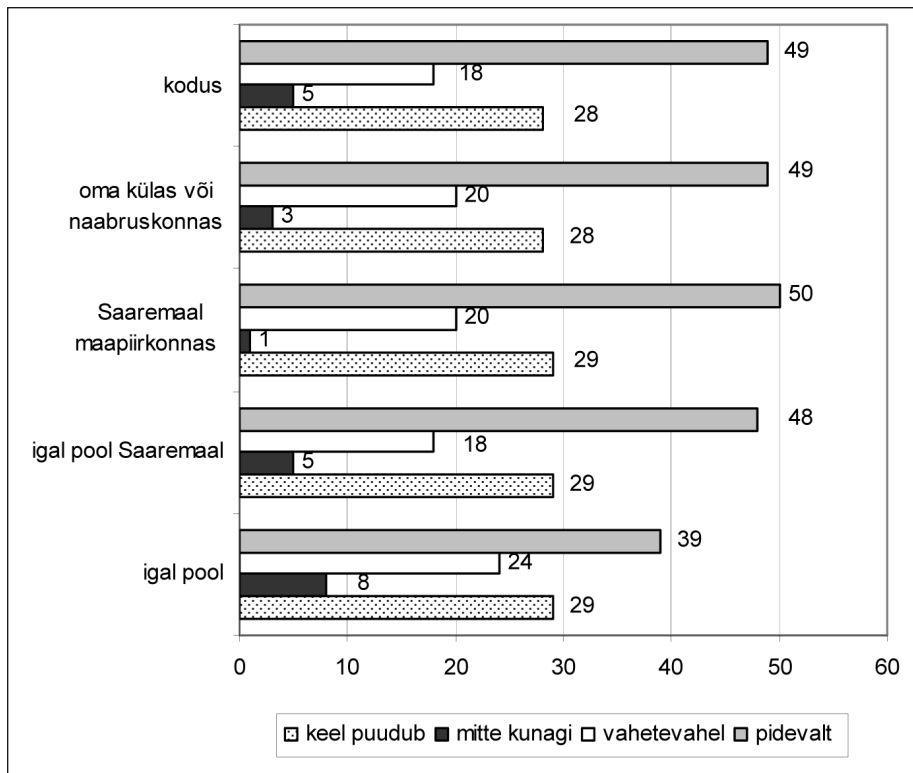
Võrreldes kohakeele kasutamist erinevates geograafilistes piirkondades, eristuvad Võrumaa vastajate hinnangud Mulgi ja Saare omadest. Mulgi ja saare keelt tarvitatakse üsna ühtmoodi nii kodukandis kui ka kaugemal, aga võru keel on rohkem kogukonna piirides kasutatav keel ja mida kaugemal kodukohast ollakse, seda kergemini keelt vahetatakse.

Mulgimaal on kohaliku keele kõnelejate grupp väike ja mulgi keele mõistmine tagasihoidlik. Keele pruukimise sagedus eri piirkondades varieerub väga vähe (vt joonis 28). Enim eristuvad olukorrad *oma külas või ümbruskonnas* ja *igal pool*. Nende puhul on kõige suuremad vahed nii *pidevalt*, *vahetevahel* kui ka *mitte kunagi* kõnelemisel, kuid need vahed jäävad alla 10%. Mulgimaa piires kõneldakse mulgi keelt, olenemata kõneleja asukohast, üsna ühtmoodi. Piirkonnast väljas on pisut vähem *pidevalt* kõnelejaid ja rohkem *mitte kunagi* kõnelejaid kui Mulgimaa piires.

Joonis 28. Mulgi keele kõnelemine eri piirkondades, N=299.

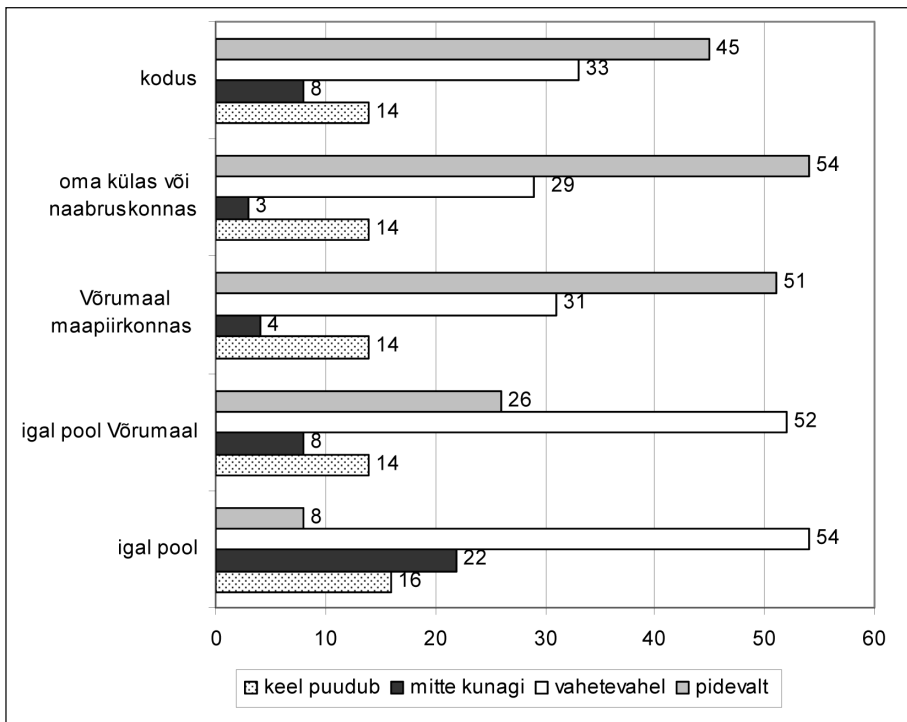
Saaremaal pruugitakse saare keelt üsna ühtmoodi nii oma koduümbruses kui ka mujal (vt joonis 29). Pooled saaremaalastest räägivad iga päev saare keelt, sama hulk joonistus välja ka eespool analüüsitud vastustest. *Igal pool* ehk siis ka väljaspool oma kultuuripiirkonda *pidevalt* saare keeles rääkijaid on mõnevõrra vähem. Mujal olles räägitakse rohkem *vahetevahel*.

Joonis 29. Saare keele kõnelemine erinevates piirkondades, N=383.

Võrumaal on olukord hoopis teine. Üle poole võrumaalaste kõneleb võru keelt *pidevalt* küll oma kodukoha naabruses ja mujal Võrumaal maapiirkonnas, kuid *igal pool Võrumaal pidevalt* keele kõnelejate hulk kahaneb veerandini (vt joonis 30). Minnes võru keelealalt veelgi kaugemale (valik *igal pool*), kahaneb see hulk 8%-le. Samas kõnelevad *igal pool* ja *igal pool Võrumaal* pooled Võrumaa 25–64 aastastest täiskasvanutest *vahetevahel* võru keeles, mis tähendab, et vastavalt olukorrale ja vestluskaaslase keelele valitakse kõnelemiseks kas eesti ühiskeel või kohalik keel.

Võru kultuuripiirkonnast välja jõudes jääb võru keele pruukijaid järjest vähemaks, st kasvab nende arv, kes võru keelt *mitte kunagi* ei kasuta. Kui *igal pool Võrumaal* ei kõnele kohalikku keelt kunagi 8%, siis *igal pool* mujal ei kõnele võru keelt 22% võrumaalastest.

Joonis 30. Võru keele kõnelemine eri piirkondades, N=375.

3.6. Keele elujõud ja keelehoiu vajalikkus

Uurisime, kas kohalikku keelt on vaja alles hoida, kas toimub keele edasikandumine põlvkonnalt põlvkonnale ja milline osa võiks selles protsessis olla lapsevanemal, milline koolil.

Kohaliku keele elujõud nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaal on üpris erinev. Mida arvavad sealsed elanikud, kas oma kandi keel on väärtus, mida tuleks elus hoida? Kõigis kolmes uuritud piirkonnas pooldas enamik (94–99%) küsitletuid seisukohta, et **kohalikku keelt oleks vaja alles hoida** (vt lisa tabel 41). Kuigi suhtumine kohaliku keele säilitamisse on positiivne, ei tunnetata igäiks konkreetselt, et keele elujõud oleneb temast endast. Pereringis kohalikus keeles suhtlemise hoiakutest ilmnes, et kõige põlisemast ja lihtsamast viisist – keele edasiantmisest põlvest põlve – on paljud vastajad ennast taandanud, kõneldes kodus laste ja/või lastelastega rohkem eesti ühiskeeles kui oma kodukoha keeles.

3.6.1. Kas lapsed oskavad kohalikku keelt?

Eespool ilmnes, et suur osa Mulgi- ja Võrumaa vanematest ja vanavanematest ei suhtle oma laste ja lastelastega järjepidevalt kohalikus keeles või eelistab kasutada eesti ühiskeelt. Uurisime, milliseks peavad vanemad järeltulevate põlvkondade kohaliku keele oskust.

Mulgimaal küsiti hinnanguid laste keeleoskuse kohta vaid neilt vastajatelt, kel oli alaealisi lapsi või lapselapsi (200 vastajat, moodustavad valimist kaks kolmandikku). Üle kahe kolmandiku vastanute arvates ei kõnele nende lapsed ja lapselapsed kohalikku keelt, ligi neljandiku hinnangul *kasutavad lapsed jutus üksikuid sõnu* (vt lisas tabel 40). *Vabalt oskavad* mulgi keelt 3% ja *keelekeskkonnas olles kõnelevad pisut* 5% vastanute lapsed. Seega on aktiivsed keele pruukijad vähem kui kümnendiku vastanute järeltulijad.

Vaadeldes nende vastuste jaotumist kogu valimi taustal, on vabalt keelt valdavaid lapsi paar protsenti, natuke kõnelevaid 3% ja üksikuid sõnu pruukivaid lapsi 16% mulgimaalaste alaealistest lastest.

Võrdluseks eestpoolt: lastega kõneles enda arvates *pidevalt* 6% ning *vahe-tevahel* 12% vastanutest (vt tabel 27 lisas), aga nendes numbrites kajastub ka täiskasvanud lastega kõnelemine.

Saaremaal küsiti hinnanguid laste keeleoskuse kohta vaid neilt vastajatelt, kel oli alaealisi lapsi või lapselapsi (292 vastajat, moodustavad valimist kolm neljandikku). Peaaegu poolte vanemate arvates on nende alaealiste laste saare keele oskus hea: 29% *valdab seda vabalt* ja 17% *räägib natuke saarekeelses seltskonnas* (vt lisas tabel 40). Huvitav on siinjuures meelde tuletada saarlaste hoiakut, millest ilmnes, et nad räägivad lastega sama sageli saare keeles kui teistegagi (vt tabelid 23, 24, 27 lisas). Ometi on nad laste keeleoskust tagasihoidlikumaks hinnanud: lastega kõneleb *pidevalt* saare keeles 42% saarlastest, kuid üksnes 29% arvab, et lapsed *oskavad vabalt* saare keelt.

Rohkem kui neljandiku vastanute lapsed *ei räägi* saare keelt ja sama paljude lapsed *kasutavad kõnes vaid üksikuid saarekeelseid sõnu*.

Kuressaares elavate vastajate seas on kõige rohkem neid, kelle hinnangul laps *ei räägi* saare keelt (36%), *vabalt oskajate* osakaal on 23% (vt lisas tabel 42). Maapiirkonnas elavatest vastajatest kõige suurem osa (33%) väitis, et lapsed *oskavad vabalt* saare keelt. Viiendik maaelanikest arvas, et nende lapsed *ei räägi* saare keelt.

Võrumaa küsimustik erines pisut Saare- ja Mulgimaa omast. Siin küsiti laste keeleoskuse ja õpetamise kohta kõigilt vastajailt, kel oli lapsi. Eraldi küsimus oli laste vanuse kohta. Selle küsimuse põhjal saime eristada grupi, kel on alaealisi lapsi. Selliseid vastajaid oli 201, seega valimist pisut üle poole. Erinevalt Mulgi- ja Saaremaa võrdlusgruppidest ei kuulu Võrumaa gruppi

need, kel on alaealisi lapselapsi. Siiski saame selle grupi kohta teiste uuringupiirkondadega võrreldavad andmed.

Laste võru keele oskus on hea 19% vanemate arvates (vt lisa tabel 40). 22% vanemate lapsed *kõnelevad natuke, kui on võrukeelses seltskonnas*. 32% vanemate lapsed kasutavad jutus üksikuid võrukeelseid sõnu. Sugugi ei kõnele võru keelt pisut enam kui neljandiku lapsed.

Võrdleme alaealiste laste vanemate hinnanguid oma laste keeleoskuse kohta ja kogu valimi lõikes hinnanguid lastega kõnelemise sageduse kohta (vt lisa tabel 27). *Alati* lastega võru keelt kõnelevate vastajate osakaal on 19% ja 19% alaealiste lastevanemate hinnangul oskavad nende lapsed võru keeles kõnelda. Siit võiks teha järelduse, et umbes viiendikus peredes on võru keel igapäevases kasutuses ja lapsed saavad selle oskuse vanematelt.

Lastevanemate grupis eristuvad hinnangud põlisuse tunnuse järgi: põliste grupis on neljandiku arvates nende laste keeleoskus hea, mittepõliste hulgas on samal arvamusel alla kümnendiku (vt lisa tab 43). Kui põliste hulgast on 17% arvanud, et nende lapsed ei oska võru keeles kõnelda, siis mittepõlistest on nõnda väitnud 35%.

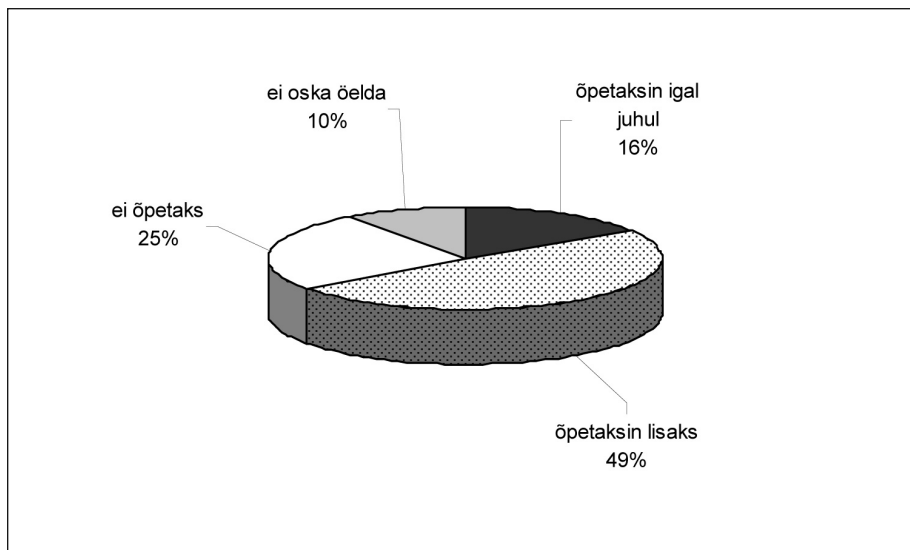
Hea keeleoskus oleneb ka vastaja elukohast (kas linnas või maal); linnas on hea keeleoskusega lapsi vähem kui maal.

3.6.2. Kohaliku keele õpetamine lastele

Selgitamaks keele kestmise võimalusi teadliku keeleõpetuse kaudu, küsisime kõigis uuritavates piirkondades, kas ollakse ise valmis lapsele kohalikku keelt õpetama.

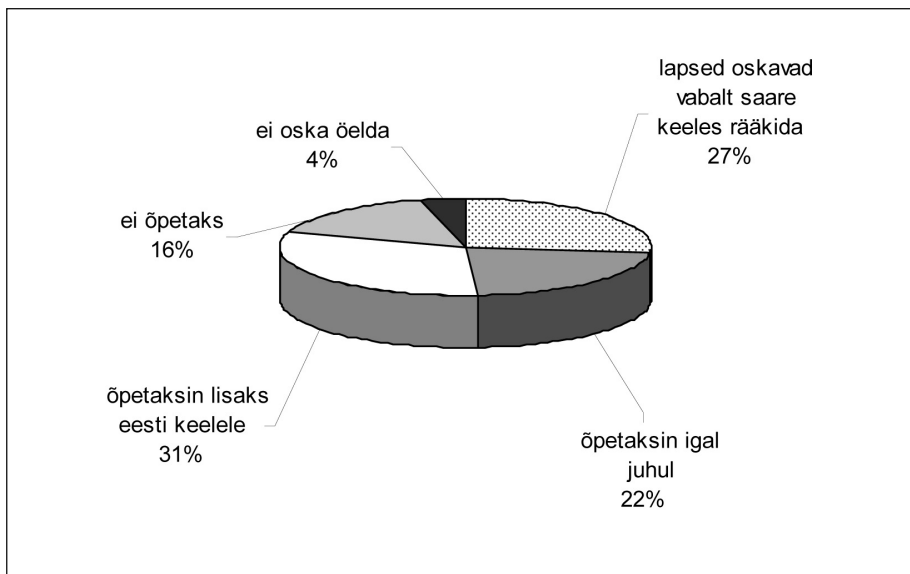
Kuna küsimus oli hüpoteetilisest laadi, siis peegeldavad vastused ilmselt rohkem hinnangut kohaliku keele prestiižile, kui näitavad inimeste valmisolekut vastavalt käituda.

Mulgimaal küsitleti vastajaid, kel oli alaealisi lapsi või lapselapsi (202 vastajat). 16% vastanutest on valmis mulgi keelt igal juhul oma lastele või lastelastele edasi andma (vt joonis 31). Pooled õpetaksid kohalikku keelt küll teise keelena, kuid pearõhu paneksid eesti keelele. Neljandik ei õpetaks lastele mulgi keelt. Kümnendikul vastanutest ei ole selles küsimuses selget seisukohta. Vastajate arvamused ei erinenud ei soo, vanuse, hariduse ega põlisuse näitajate põhjal, see tähendab, et kõikides arvamusrühmides jaotusid vastused üsna võrdselt meeste-naiste, nooremate-vanemate, põliste-mittepõliste ning pikema-lühema haridusteeaga vastajate vahel.

Joonis 31. Kas õpetaksite oma lastele/lastelastele mulgi keelt, N=202 (vastasid vaid need, kel oli alaealisi lapsi või lapselapsi).

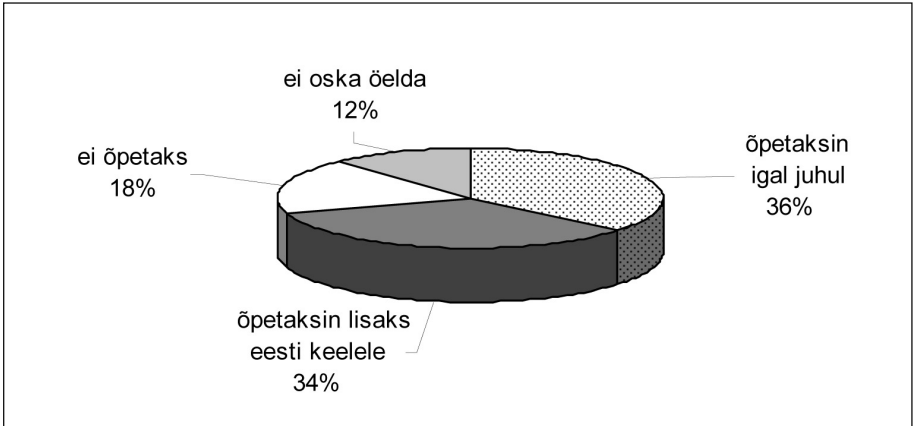
Saaremaal küsitletutest (292 vastajal oli alaealisi lapsi või lapselapsi) rohkem kui veerandi arvates räägivad nende lapsed *saare keelt vabalt* ja arvata võib, et need lapsed vanemate õpetust ei vaja, keele edasikandumine toimib igapäeva-elu osana. Kohaliku keele õpetamist peetakse üldiselt oluliseks (vt joonis 32), vaid 16% vastajatest ei õpetaks oma lastele saare keelt.

Joonis 32. Kas õpetaksite oma lastele/lastelastele saare keelt, N=292 (vastasid vaid need, kel oli alaealisi lapsi).

Uurisime, kas eristub mõni sotsiaaldemograafiline näitaja, mis võiks iseloomustada gruppi, kes ei soovi kohalikku keelt lastele edasi anda. Selles grupis võis märgata erinevusi vaid hariduse põhjal: mida rohkem haridust on vastajal, seda vähem oluliseks peab ta lastele kohaliku keele õpetamist.

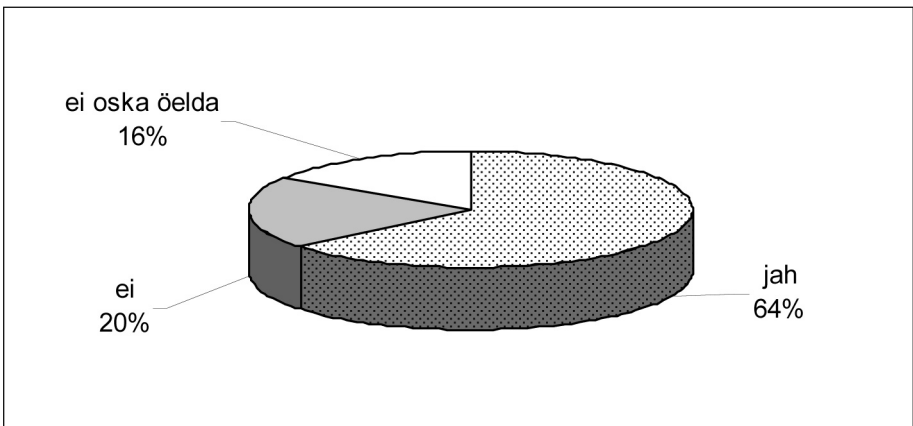
Võrumaal on üsna võrdselt neid, kes valisid hinnangu *õpetan igal juhul*, ja neid, kes *õpetaksid lisaks, kuid pearõhu panevad eesti keelele* (vt joonis 33). Kokku on valmis lastele võru keelt õpetama 70% alaealiste laste vanematest. Peaaegu viiendik ei soovi lastele kohalikku keelt õpetada ja igal kümnendal lapsevanemal puudub selles küsimuses seisukoht. Hinnanguid ei eristanud ükski vaadeldav sotsiaal-demograafiline tunnus.

Joonis 33. Kas õpetaksite oma lastele võru keelt, N=201 (vastasid vaid need, kel oli alaealisi lapsi).

Kõigis uuritud piirkondades küsiti vastajatelt: *kui koolis oleks võimalik õppida (mulgi, saare, võru) keelt, kas tahaksite, et teie lapsed/lapselapsed seda teeksid?*

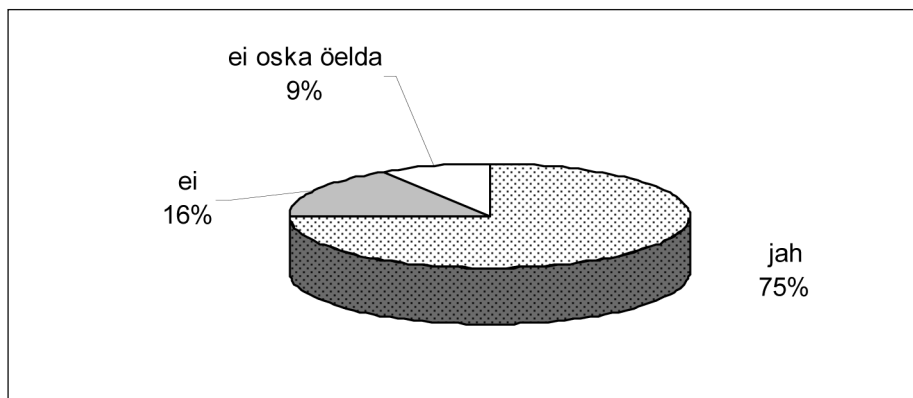
Mulgimaal on üle kahe kolmandiku sellele küsimusele vastanutest valmis toetama laste mulgi keele õpinguid koolis, kui selline võimalus oleks (vt joonis 34). Kindlat seisukohta pole 16% vastanutest ja viiendik ei taha, et nende lapsed koolis kohalikku keelt õpiksid.

Joonis 34. Hinnangute jagunemine Mulgimaal: kui koolis oleks võimalus mulgi keelt õppida, kas vastajad tahaksid, et nende lapsed seda õpiksid, N=202.

Analüüsidest poolt ja vastu (169 vastajat) vastuseid põhiliste sotsiaaldemograafiliste näitajatega seoses, erinevad hinnangud vanuste lõikes (vt lisa tabel 44). Neid, kes sooviksid, et nende lapsed võimaluse korral koolis kohaliku keelt õpiksid, on nooremate hulgas (25–44aastased) rohkem kui vanemate (45–64aastased) seas (vastavalt 82% ja 67%).

Saaremaal soovitaks kolm neljandikku lapsevanematest oma lastele koolis saare keelt õppida, kui selline võimalus oleks (vt joonis 35). 16% on ka selles küsimuses eitaval seisukohal. Võiks arvata, et tegemist on samade vastajatega, kes ei pooldanud lastele kohaliku keele õpetamist, kuid need grupid kattuvad vaid poolenisti.

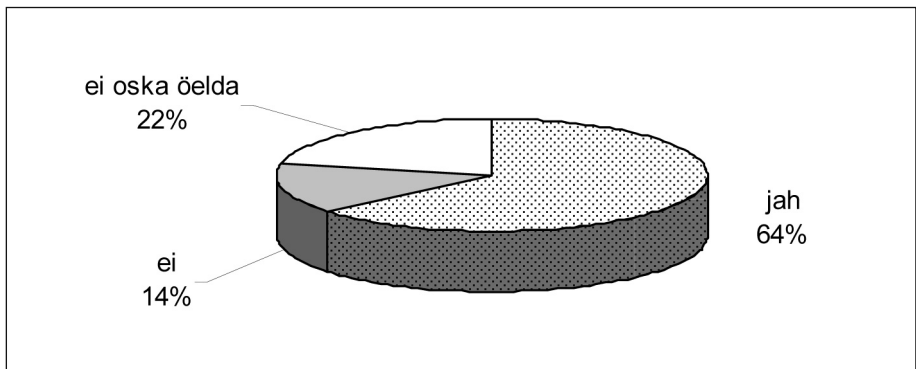
Joonis 35. Hinnangute jagunemine Saaremaal: kui koolis oleks võimalus saare keelt õppida, kas vastajad tahaksid, et nende lapsed seda õpiksid, N=292.

Saare keele õppesse koolis suhtuvad soosivamalt maapiirkonna elanikud (87% vastas jaatavalt), Kuressaares elavate vastajate hulgas oli sellise võimaluse toetajaid kümnekond protsenti vähem. Ja sellegi küsimuse puhul mõjutas hinnanguid vastaja haridus. Keskeri- ja kõrgharidusega vastajatest ei tahtnud neljandik, et tema laps(ed) koolis saare keelt õpiks. Lühema haridusteedega lastevanematest oli koolis saare keele õpetamise vastu 10% (vt tabel 17).

Tabel 17. Hinnangute jagunemine Saaremaal sõltuvalt vastaja haridusest: kui koolis oleks võimalus saare keelt õppida, kas vastajad tahaksid, et nende lapsed seda õpiksid, N=292.

	keskharidus ja alla selle		keskeri- ja kõrgharidus	
	N	%	N	%
jah	106	90	113	76
ei	12	10	35	24
kokku	118	100	148	100

Võrumaa lastevanematest kaks kolmandikku suhtub võru keele õpetamisse koolis soosivalt (vt joonis 36). Viiesik ei osanud sellele küsimusele vastates ei eitavat ega jaatavat vastust valida. 14% lastevanematest ei soovinud, et nende lapsed koolis võru keelt õpiksid. Ükski sotsiaaldemograafiline grupp ei eristunud tugevalt, ent kui iseloomustada näiteks eitaval seisukohal olijate gruppi (28 vastanut), siis nad on pigem nooremad kui vanemad, elavad pigem linnas kui maal ja on pikema haridusteega.

Joonis 36. Hinnangute jagunemine Võrumaal: kui koolis oleks võimalus võru keelt õppida, kas vastajad tahaksid, et nende lapsed seda õpiksid, N=201.

3.7. Kohakeel avalikus kasutuses

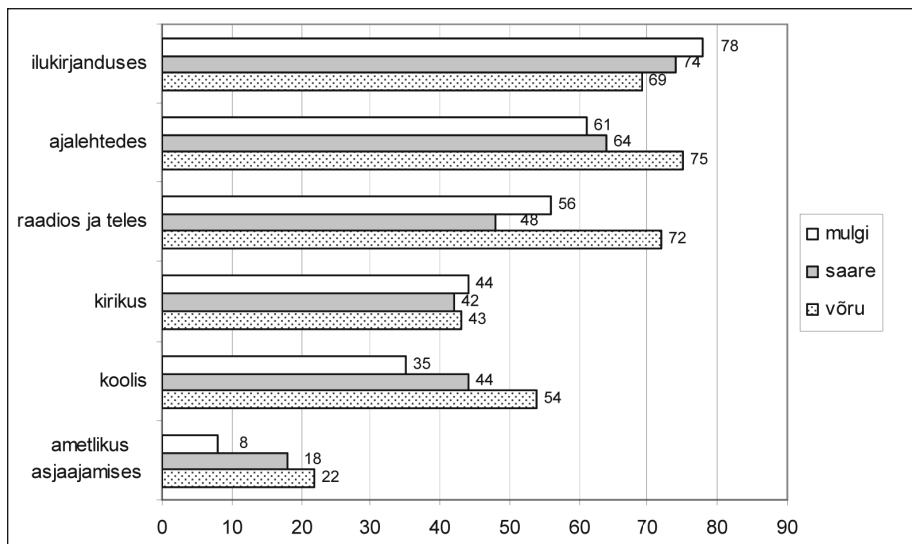
Uurides, mida arvavad inimesed kohaliku keele kasutamisest ühes või teises eluvaldkonnas, saame teha mõningaid järeldusi kohaliku keele maine ja elujõulisuse kohta. Mida laialdasemalt keelt kasutatakse, seda elujõulisem ta on. Kuigi nii mulgid, saarlased kui ka võrokesed pooldasid peaaegu üksmeelselt oma keele alleshoidmist, näitab konkreetsemate hoiakute uurimine, et just laialdasema mõjuga valdkondades ei nähta kohalikul keelel kohta.

Kõigil uuringutes osalenutel paluti öelda oma arvamus (*jah, ei, ei oska öelda*), kas loetletud valdkondades (vt joonis 37) peaks kohalikku keelt kasutama. Joonisel on vaid pooldavate hinnangute (vastus *jah*) võrdlused. Igas piirkonnas olid mõned vastajad (alla 10%), kes ei osanud nendes küsimustes kindlat seisukohta võtta. Erandiks oli vaid küsimus, *kas kirikus peaks kohalikku keelt kasutama*. Selle kohta ei osanud arvamust avaldada Mulgimaal 27%, Saaremaal 20% ja Võrumaal 14% vastanutest.

Valdkonnad, kus kohalikku keelt võiks kindlasti kasutada, on **ilukirjandus** ja meedia, trükimeedia rohkem ning elektrooniline meedia vähem. **Ajalehtedes ning tele- ja raadiosaadetes** võiks võru keelt kasutada ligikaudu kolme neljandiku võrumaalaste arvates. Saarlased ja mulgimaalased on omakeelse meedia puhul kahtlevamad. **Koolis** toetavad kohaliku keele kasutamist rohkem kui pooled Võrumaa vastajatest, Mulgi- ja Saaremaal on toetajaskond väiksem. Saaremaal on pooled vastanutest kindlad, et saare keelt ei peaks koolis kasutama. Mulgimaal on mulgi keele koolielus pruukimise vastu rohkem kui pooled, 11% ei osanud oma arvamust öelda.

Üsna ühepalju on nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaal vastajaid, kes suhtuvad pooldavalt omakeelsetesse **kiriklikesse toimingutesse**. Samas on igas piirkonnas erinev hulk eitaval arvamusel olijaid ja *ei oska öelda* vastanuid.

Kõige vähem pooldatakse kohaliku keele kasutamist **ametlikus asjaajamises**. Mulgimaal näeb selles valdkonnas kohalikul keelel kohta alla kümnendiku vastanutest. Veidi soodsamalt on meeletatud Saaremaa ja Võrumaa vastajad, kellest keskmiselt iga viies leiab, et ametlik asjaajamine võiks toimuda kohalikus keeles.

Joonis 37. Kohalikku keelt peaks kasutama nimetatud valdkondades (%).

Vaatame lähemalt, millised sotsiaaldemograafilised näitajad millises piirkonnas mõjutasid inimeste arvamusi.

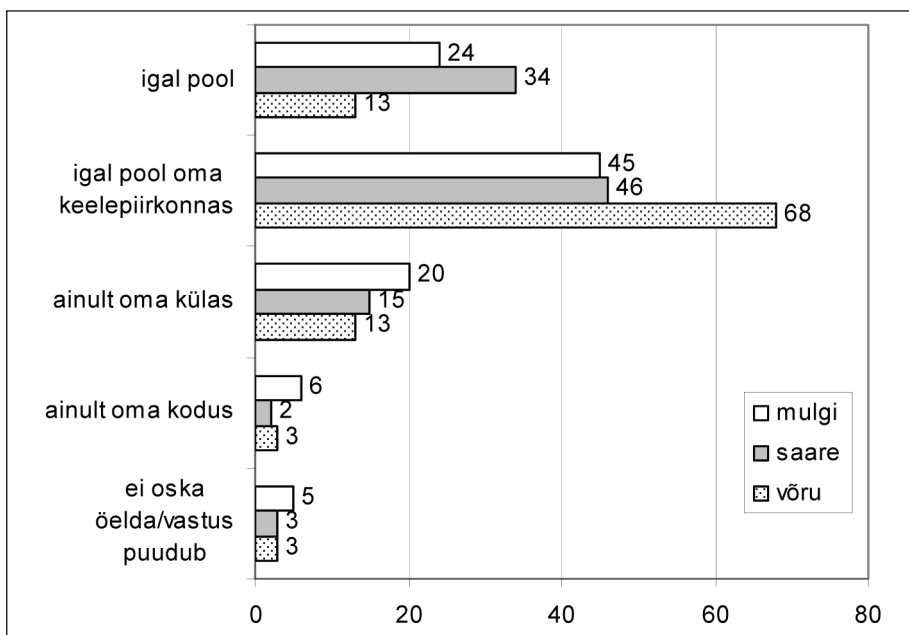
Mulgimaal esines seos vastaja vanusega kahe küsimuse puhul. Mulgi keele kasutamist koolis toetasid rohkem 45–64aastased, nooremas vanuserühmas (kes on enamikus ise koolis käivate laste vanemad) oli toetajaid alla kolmandiku, ligi kaks kolmandikku oli eitaval seisukohal (vt tabel 46 lisas). Samas toetavad nooremad rohkem mulgi keele kasutamist ilukirjanduses (vt tabel 45 lisas).

Saaremaal vastajate puhul ei ilmnenu statistilisi seoseid hinnangute ja sotsiaaldemograafiliste näitajate vahel.

Võrumaal tulid esile mitmesugused seosed nii kooli kui ka ametlikku asjaajamist puudutavate küsimuste puhul. Võru keele kasutamist koolis toetasid rohkem võrokeste (ligi kaks kolmandikku, vt tabel 47 lisas) kui muu identiteediga vastajad (toetasid vähem kui pooled). Arvamusi on mõjutanud ka vastajate haridus: mida pikem on olnud haridustee, seda rohkem ollakse kohaliku keele tarvitamise vastu (vt tabelid 48 ja 50 lisas) nii koolis kui ka ametlikus asjaajamises. Viimati nimetatud valdkonnas tulid esile veel erinevused põliste ja mittepõliste vastajate arvamustes (vt tabel 49 lisas). Võrukeelse asjaajamise võimalust toetasid rohkem põlised kui mittepõlised vastajad.

3.7.1. Kohakeel kodukandis ja kaugemal

Milline võiks geograafilises tähenduses olla see piirkond, kus kasutatakse kohalikku keelt? Kas kohalikus keeles peaks kõnelema vaid oma kultuuripiirkonnas või peaks seda tarvitama igal pool? Vastajatel paluti valida etteantud loetelust üks vastus (vt joonis 38). Mulgimaal, Saare maakonnas ja Võrumaal ollakse selles küsimuses eri arvamusel. Neid, kelle arvates peaks kohalikku keelt kasutama *igal pool*, on kõige rohkem Saaremaal (üle kolmandiku) ja kõige vähem Võrumaal (pisut üle kümnendiku).

Joonis 38. Kus peaks kohalikku keelt kasutama? Mulgi N=299, Saare N=383, Võru N=375.

Mulgimaal on neid, kes arvavad, et mulgi keelt tuleks kasutada *igal pool*, kõige rohkem nooremate vastajate seas (25–44aastased). Saaremaal pooldavad kohaliku keele kõige laialdasemat kasutust rohkem kesk- ja kõrgema haridusega vastajad. Võrumaal vastanutest on *igal pool* võru keele kõnelemise poolt rohkem vanemate vanusegruppide vastajad.

Kohalikku keelt peetakse enamasti kõige sobivamaks kasutada selle keele levialal. Mulkidest ja saarlastest ligi pooled peavad sobivaks kasutada kohalikku keelt oma kultuuripiirkonnas ning üle kahe kolmandiku võrumaalastest

arvab, et võru keelt peaks kasutama *igal pool Võrumaal*. Kitsamalt, vaid oma küla või naabruskonnaga on piiritlenud kohaliku keele kasutamist viiendik mulgimaalastest ning alla viiendiku saarlastest ja võrumaalastest. Kõigis piirkondades on ühtviisi vähe neid, kes peavad sobilikuks rääkida kodukandi keelt vaid oma kodus või pereringis.

Kohaliku keele kitsamaid kasutuskohti (*ainult oma külas, naabruskonnas* või *ainult kodus*) nimetanute hulgas on rohkem kõrgema haridusega vastajaid, seda kõigis piirkondades. Võrumaal on kitsama kasutusala poolt enamikus nooremad inimesed, Saaremaal ja Mulgimaal, vastupidi, vanemad inimesed.

3.8. Keelehoiu abinõud

Millised kohaliku keele säilimist toetavad abinõud oleksid vastajate arvates vajalikud? Vastajal tuli hinnata iga nimetatud meetet (vt tabelid 18–20), kas see on keele hoidmiseks tulevastele põlvetele vajalik või mittevajalik tegevus. Meetmed on esitatud küsimise järjekorras.

Mulgimaal toetas enamik mulgikeelsete lasteraamatute väljaandmise mõtet ja ligi 90% pidas vajalikuks lastele koolis vabatahtlikkuse alusel mulgi keelt õpetada (vt tabel 18). Mõne õppeaine mulgi keeles õpetamist pidas tarvilikuks vaid iga kümnes vastaja. Kohaliku keele õpet kohustusliku ainena ei toeta suurem osa vastanutest. Selle väite puhul mõjutas arvamusi vastaja vanus: nooremate grupis (25–44aastased) oli rohkem neid, kelle arvates *ei tohi õpetada kohustuslikult mulgi murret/keelt* (vt tabel 53 lisas).

Lastega kodus mulgi keele kõnelemist pidasid vajalikuks pooled vastanutest. Ka selle meetme puhul mõjutas arvamusi vastaja vanus. Vanemas vanuserühmas (45–64aastased) oli lastega kõnelemise toetajaid rohkem kui nooremate hulgas (vt tabel 52 lisas).

Vähe toetust leidis meede, mis viitab kohaliku keele kasutamisele ametlikus asjaajamises. Enamik arvas, et ametiisikutelt pole vaja mulgi keele tarvitamist nõuda.

Pooldavad ja eitavad arvamused jagunesid peaaegu pooleks, kui esitati väide: *on tarvis teha eraldi seadus mulgi keele kaitseks*. Selle väite puhul oli küllaltki palju neid (17%), kes ei osanud või ei tahtnud oma seisukohta väljendada.

Viiendik vastanutest arvas, et mulgi keele kaitseks pole vaja midagi teha, kaks kolmandikku vastanutest ei nõustunud selle väitega.

Tabel 18. Võimalikud meetmed mulgi keele kaitsmiseks, N=299.

	jah		ei		ei oska öelda	
	N	%	N	%	N	%
on tarvis rääkida kodus lastega mulgi keeles	151	50	118	40	30	10
on tarvis teha ilusaid lasteraamatuid mulgi keeles	249	83	37	13	13	4
on tarvis õpetada vabatahtlikkuse alusel koolis mulgi keelt	266	89	22	7	11	4
ei tohi õpetada kohustuslikult koolis mulgi keelt	228	76	56	19	15	5
on tarvis õpetada koolis erinevaid aineid mulgi keeles	31	10	234	79	34	11
on tarvis nõuda ametiisikutelt mulgi keele kasutamist	34	11	252	85	13	4
on tarvis teha eraldi seadus mulgi keele kaitseks	118	40	130	43	51	17
mulgi keele kaitseks pole vaja midagi teha	65	22	190	64	44	14

Saaremaal leidsid loetletud meetmetest kõige rohkem toetust ilusate saarekeelsete raamatute tegemine ja vabatahtlik saare keele õpe koolis (vt tabel 19). Nagu Mulgimaal, oli ka Saaremaal kolm neljandikku selle vastu, et koolis õpetatakse kohustuslikus korras saare keelt. Enamiku arvates ei peaks koolis mõningaid õppeaineid saare keeles õpetama.

Kodus lastega saare keeles rääkimist peab vajalikuks iga kolmas vastaja, kuid siin mõjutab arvamusi vastaja vanus. Vanemas vanusegrupis (45–64aastased) on see meede suuremat poolehoidu leidnud kui nooremas grupis (vt tabel 51 lisas).

Iga kümnenda vastaja arvates tuleks ametiisikutelt kohaliku keele kasutust nõuda. Saare keele kaitseks eraldi seaduse tegemist peab vajalikuks alla kolmandiku vastanuist. Iga neljas vastanu arvas, et saare keele kaitseks pole vaja midagi ette võtta. Viimase kahe meetme vajalikkuse kohta puudus kümnendikul vastanutest oma seisukoht.

Tabel 19. Võimalikud meetmed saare keele kaitsmiseks, N=381.

	jah		ei		ei oska öelda	
	N	%	N	%	N	%
on tarvis rääkida kodus lastega saare keeles	248	65	112	29	21	6
on tarvis teha ilusaid lasteraamatuid saare keeles	310	81	59	16	12	3
on tarvis õpetada vabatahtlikkuse alusel saare keelt koolis	326	86	43	11	12	3
ei tohi õpetada kohustuslikult koolis saare keelt	286	75	77	20	18	5
on tarvis õpetada koolis erinevaid aineid saare keeles	55	14	306	80	20	6
on tarvis nõuda ametiisikutelt saare keele kasutamist	40	10	331	87	10	3
on tarvis teha eraldi seadus saare keele kaitseks	106	28	235	62	39	10
saare keele kaitseks pole vaja midagi teha	95	25	236	62	48	13

Võrumaal toetatakse keele alleshoidmiseks välja pakutud meetmeid rohkem kui võrdluspiirkondades. Ilusaid võrukeelseid lasteraamatuid pooldab üheksa vastajat kümnest, sama palju vastanuid peab tarvilikuks koolis vabatahtlikkuse alusel võru keelt õpetada (vt tabel 20). Samas on kaks kolmandikku koolis kohustusliku võru keele õppe vastu. Teiste ainete õpetamist võru keeles peab õigeks neljandik vastanutest.

Kolme neljandiku arvates on tarvis kõnelda lastega kodus võru keelt. Selle väitega pole nõus viiendik vastanuist. Lastega kodus kõnelemist pooldavad rohkem võrokeelse identiteediga ja päritolult põlised vastajad (vt lisa tabelid 54 ja 55).

Võru keele kõnelemist nõuaks ametiisikutelt iga viies vastaja, üle kolme neljandiku ei pea seda vajalikuks. Vastuseid mõjutavad haridus, identiteet ja

põlisus: ametiisikutelt ootavad võru keele kõnelemist rohkem lühema haridusteega, võru identiteediga ja põlised vastajad (vt lisas tabelid 56, 57, 58).

Eraldi seadust võru keele kaitseks pooldavad peaaegu pooled vastanutest ja ligikaudu sama palju on neid, kes ei poolda seda mõtet. Vastused olenevad vastaja elukohast: maal elavad vastajad pooldavad keelt kaitsva seaduse tegemist rohkem kui linnainimesed (vt tabel 59 lisas).

Üldiselt peetakse tarvilikuks võru keelt kaitsta. Pisut üle kümnendiku vastanuist arvab, et võru keele kaitseks pole vaja midagi teha.

Tabel 20. Võimalikud meetmed võru keele kaitsmiseks, N=375.

	jah		ei		ei oska öelda	
	N	%	N	%	N	%
on tarvis rääkida kodus lastega võru keeles	273	73	74	20	28	7
on tarvis teha ilusaid lasteraamatuid võru keeles	325	87	40	10	10	3
on tarvis õpetada vabatahtlikkuse alusel võru keelt koolis	352	94	18	5	5	1
ei tohi õpetada kohustuslikult koolis võru keelt	251	67	116	31	8	2
on tarvis õpetada koolis erinevaid aineid võru keeles	93	25	256	68	26	7
on tarvis nõuda ametiisikutelt võru keele kasutamist	74	20	285	76	16	4
on tarvis teha eraldi seadus võru keele kaitseks	178	48	163	43	34	9
võru keele kaitseks pole vaja midagi teha	52	14	303	81	20	5

4. Keelehinnangute võrdlus Mulgi-, Saare- ja Võrumaal

4.1. Keele (oma)nimetused ja nimetamispraktikad

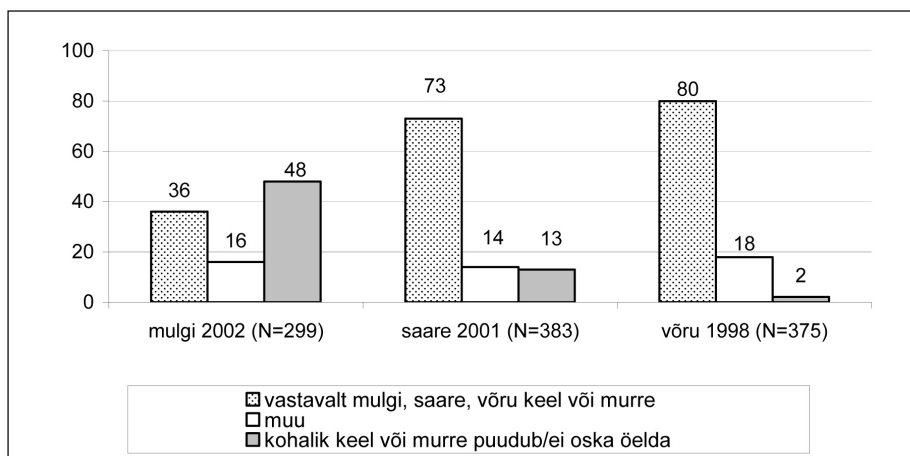
Lõunaeesti murrete Mulgi, Tartu ja Võru murdeks jaotamise ja nimetamise traditsioon tuleneb dialektoloogiast ning on tuge saanud mitme põlvkonna keeleteadlastelt (vt nimetamise kohta Koreinik ja Pajusalu 2007). Murdeuurijate nimetamispraktikast hoolimata võivad keekekogukondadel olla teistsugused nimetamiskonventsioonid. Erinevalt murdegeograafiast püüab rahvalik lingvistika (*folk linguistics*) kaardistada mingi piirkonna keelelist maastikku nii, nagu seda näeb keelt kasutav kogukond (vt ka Preston 1986; Iannàcaro, Dell'Aquila 1999). Keekekogukonnad tõmbavad piire, mis ei pruugi kattuda nn objektiivsete, keeleteadlaste poolt foneetiliste ja grammatiliste erinevuste alusel tõmmatud piiridega. Seega on tajudialektoloogilisest vaatenurgast õige vaadelda keele- ja murdealasid keelelist variatiivsust piiritlemata, lastes neid defineerida keekekogukondadel oma kogemusest, identiteedist jms lähtuvalt. Samas on huvitav võrrelda, kuivõrd need piirid kattuvad, ja arutleda, miks need erinevused on tekkinud.

Oma keele nimetamist mõjutavad pikemas perspektiivis ideoloogiad kui teatud gruppide representatsioonid maailma asjadest, veidi otsesemalt ränne ja mõlemate ning mitmete muude nähtuste tulemusena toimuv keelevahetus. Üks olulisemaid ideoloogiad, mis keele nimetamise praktikaid mõjutab, on standardiseerimise ideoloogia (vt Milroy 2001). Keele nimetamise konventsioone võivad mõjutada ka haldusmuutused ja reformid, kõik asjaolud, mis muudavad keelelise variatiivsuse tajumist. Nii poleks sugugi ootamatu, kui võru keelt või Võru murret arvatakse kõneldavat Võru maakonnas ja mulgi keelt või Mulgi murret Viljandi maakonnas, hoolimata keeleteaduslikust teadmisest, et Mulgi murre on iidse lõunaeesti keele osa, ja sellest, et keeleteadlased on jäädvustanud seda murdetava Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu kihelkonnas.

Kolme uuringu tulemusi analüüsid on huvitav jälgida, kuidas on defineerinud oma lähikonnas kõneldavat eesti kirjakeelest erinevat keelt või murret näiteks Tõrva linna ja Helme valla elanikud või Põlva maakonna ja Karula valla elanikud; kas 1920ndate aastate ja pärast sõjaaegsete muutustega kaasnenud haldusjaotuse põhjal tekkinud uuem maakondlik identiteet mõjutab keele defineerimist; kas võru keeleala piirid on inimeste arvates kooskõlas keeleteadlaste määratlustega; kuidas võiks erinevaid keeledefiniitsioone põhjendada. Teise, pisut vähem olulise eesmärgina saab uuringute tulemusi analüüsid vaadelda, kas keekekasutajad peavad oma kõnepruuki keeleks või murdeks. Mõlemad kategooriad omavad ideoloogilist tähendust. Siiski ei maksa nende mõistete

kasutamisest kaugeleulatuvaid järeldusi teha, sest pole kindel, millises suhtes (võrdsed, ülimuslikud, alamuslikud) on need kõnelejade endi meelest, st kas keel ei või populaarses tähenduses tähistada ka murret või vastupidi.

Võru- ja Saaremaal on enamiku vastajate arvates olemas kas keel (*võru keel, saare keel, Saaremaa keel*), murre (*Võru murre, Saar(t)e murre*) või murrak (*Saarte murrak*). Mulgimaalastest nimetab vaid kolmandik kohaliku keele või murdena *Mulgi murret* või *mulgi keelt* (vt joonis 39).

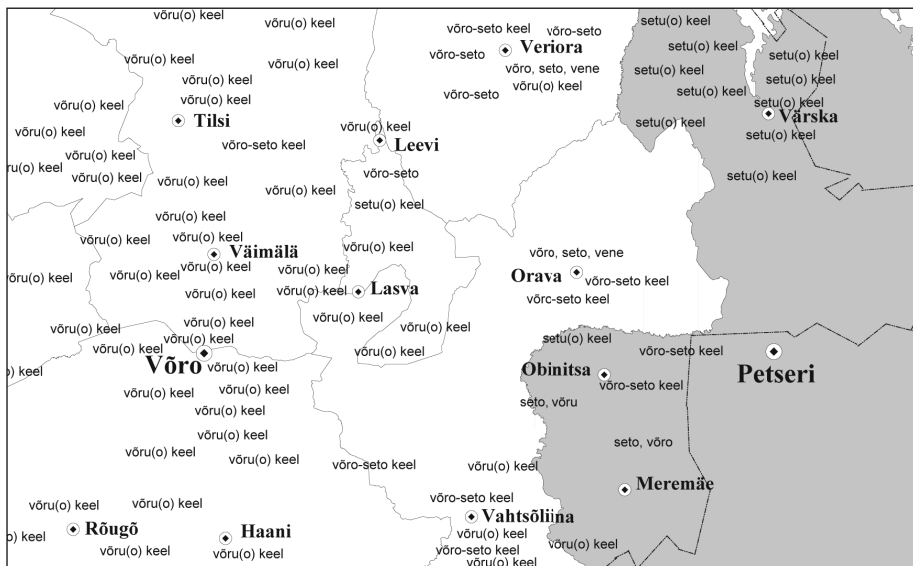

Joonis 39. Kuidas nimetate teie lähikonnas räägitavat eesti kirjakeelest erinevat keelt või murret? (%)

Ligikaudu pooled mulgimaalastest arvavad, et eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelt külas või naabuskonnas pole. Saaremaal on samasugusel arvamusel kümnendik vastanutest, Võrumaal üksnes mõned. Neid väheseid, kes määratlevad kohalikku keelt kuidagi teistmoodi (nt *Võru murre Mulgimaal, Austla küla keel Saaremaal* või *põlva keel Võrumaal*), on kõigil keelealadel enam-vähem ühepalju. Loetletud näited võivad viidata mitmele põhjusele, miks kohalikku keelt pole keelealade ühiskeelte kokkuleppeliste ja keeleteaduslike määratluste järgi nimetatud. Üheks põhjuseks on viimase 50 aasta jooksul toimunud elanikkonna ränne, mis on seganud põlised elanikud teiste keelealade inimestega. Nimetatud asjaolu ilmneb kõige selgemalt Mulgimaal. Saaremaal on maapiirkondade elanikud oma kodukandi või kihelkonna kõnepruuki täpsemalt eristanud (nt *Põide, Sõrve, Muhu keel/murre/murrak*). Ilmselt ei tunnista mõned inimesed nii Saares kui ka Mulgis kohaliku keele üldkasutatavat ühisnimetust ega tunne ka keeleteaduslikke määratlusi. Ometi on erinevus eesti ühiskeelest tajutav ja seda märgivad nimetused *kohalik keel/murre, kodukeel, kõnekeel, oma keel*. Nii Mulgi- kui ka Võrumaal võivad olla

keelelist identiteeti (*nt Võru-Valga piirikeel, Valga murre, põlva keel*) mõju-
tanud mitmed administratiivjaotustest tingitud muutused.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et Saare maakonnas ja võru keelealal tajutakse ko-
halikku kõnepruuki üsna selgelt. Kui palju kohalik kõnepruuk tegelikult eesti
kirjakeelest või ühiskeelest erineb ja kui ulatuslikult seda kasutatakse, on raske
öelda. Etteruttavalt võiks lisada, et need hinnangud peegeldavad ennekõike
üleüldist keelelise eripära soosimist Võrus ja Saares. Kuivõrd tänapäevane
keelekasutus on eesti ühiskeelega segunenud, võib võru keele puhul üksikute
analüüside põhjal vaid hinnata (vt Org *et al.* 1994; Iva 2001; Mets 2004).
Ka mõistete tarvitamisel ilmnevad piirkondade vahel mõningad erinevused.
Mulgis ja Saares kasutatakse läbisegi väljendeid keel, murre, murrak. Ei ole
teada, kas need mõisted (koodid, keeled) moodustavad keelekasutajate jaoks
hierarhia või mitte. Võrumaal on kohalikku kõnepruuki valdavalt keeleks ni-
metatud. Sellel võib olla mitu põhjust: keele omanimetus on *võru* või *võro
kiil*, võru kirjakeele loomine, võru keele levik meedias, võru keeles ei eristata
keelt ja murret või tunnetatakse võru keele erinevust eesti keelega võrreldes.
Igal juhul saab väita, et Võrumaa elanikkonna keeleline identiteet on selgem ja
ühtsem kui Mulgimaal ja *keele* mõiste on võru keelealal kohaliku kõnepruugi
kohta rohkem levinud kui Saares, kus mõisteid *keel* ja *murre* on tarvitatud
ühtemoodi (vt joonised 40-41).

Joonis 40. Keele omanimetuste kasutamine Võru-Setu piirialal. Allikas:
Koreinik ja Pajusalu (2007).

Joonis 41. Keele omanimetuste kasutamine Tartu-Võru piirialal. Allikas: Koreinik ja Pajusalu (2007).

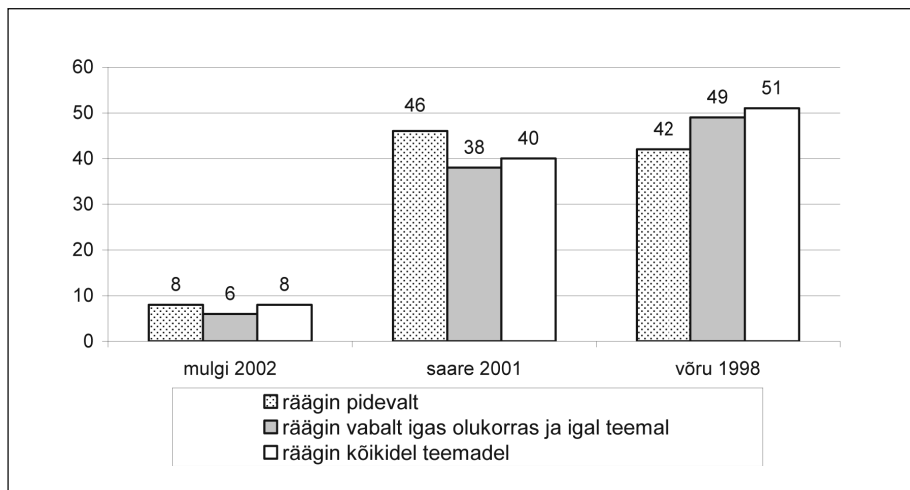
4.2. Keelekasutus ja -oskus

Võru keelt on kindlasti kuulnud nii telesaates kui ka raadios, reklaamis ja kinos-teatris ning tähelepanelikumad ka Võrumaal suvitades või sugulastel külas olles. Kuigi võõraga ei kiputa eriti omas keeles kõnelema, eksib ikka mõni võrupärasus jutu sisse. Kui saarlaste nn laulvat kõnet märkavad vaid vilunud keelehuvilised, siis saare $\delta > \ddot{o}$ -d on raske mitte märgata. Mitme avaliku elu tegelase Saaremaa päritolu on reetnud nende kõnepruuk. Mulgi keelt on kõige lihtsam leida helikandjatelt ja ilukirjandusest, mulgikeelse jutuajamise kuulumiseks peab täpselt teadma, kust seda otsida. Ometi ei anna ükski nendest näidetest ülevaadet nimetatud kohalike keelte ja murrete kasutuse ulatusest. Keelekasutuse ulatust on võimalik hinnata üksnes kaudselt, küsides kasutajate endi käest, kui sageli nad kohalikku keelt/murret kasutavad. Aga ka niimoodi ei saa täie kindlusega öelda, kui palju kohalikku keelt tarvitatakse. Ennekõike näitavad inimeste seisukohad, mis on ühiskonnas või kogukonnas sobiv ja oodatud käitumine: kas (1) pruukida kohalikku keelt alati või tihti, enamasti selles suhelda, (2) vahetada keelt vastavalt vajadusele, kõnelda pigem harva ning üksnes teatud teemadel ja teatud inimestega või (3) eri põhjustel (puudulik oskus, tauniv hoiak, suhtlussituatsiooni ja/või -partnerite puudumine vms)

keelt üldse mitte kasutada. Murde ja keele sotsiaalne samastamine või eristamine ühiskonnas on eespool toodud hoiakutega lähedalt seotud.

Kohaliku keele kasutamist hinnati mitmel viisil. Kõigepealt paluti hinnata keele või murde **kasutamise sagedust**. Seejärel paluti hinnata oma kohaliku keele või murde **oskust** ja valida **teemad**, mille puhul kohalikku keelt tarvita-takse. Küsimuste puhul kasutati valdavalt etteantud vastuseid.

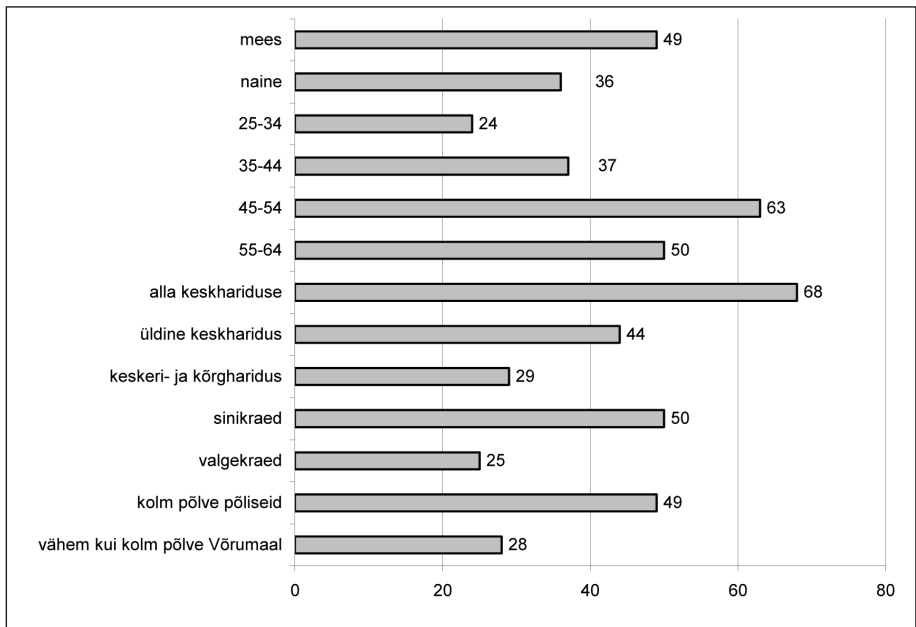
Kohalikus keeles või murdes räägivad *pidevalt* oma sõnul alla poole Saaremaa ja Võrumaa ning üksnes 8% Mulgimaa 25–64aastastest elanikest (vt joonis 42). Neid, kes mitte kunagi kohalikku keelt ei pruugi või kelle arvates ko-halikku keelt ei eksisteeri, on Saares alla neljandiku ja Võrus umbes küm-nendik ning Mulgis ligi kaks kolmandikku. Mulgimaal võib kohaliku keele harva kasutamise põhjuseks pidada paiksete elanike väikest osakaalu (vt ptk 5.1). Ka keeleoskust ja registreid puudutavate küsimuste vastused näitavad sama (vt tabel 4–6 lisas). Kui kõrvutada Saare maakonna elanike hinnanguid oma keelekasutuse sageduse ja keeleoskuse kohta, võib nentida, et ligikaudu neljandiku jaoks pole kohalikku kõnepruuki olemas: kas ei tajuta seda eesti ühiskeele taustal või napib keeleoskust või ei suudeta ühelgi teemal rääkida. Võru keelealal on neid, kes mitte kunagi ei kõnele omas keeles, kümnendik. Umbes sama palju (13%) on ka neid, kes oma sõnul saavad aru, kuid ei kõ-nele, st passiivseid kasutajaid. Kui võrrelda kõigi keelekasutust puudutavate küsimuste vastuseid, siis on näha, et Võrumaal on kohaliku keele kasutus kõi-ge ulatuslikum: pooled hindavad oma kohaliku keele kompetentsi ja oskust igal teemal vestelda maksimumilähedaseks ning 42% peab keele kasutuse sa-gedust pidevaks. Saares on keskmine kohaliku keele kasutus pisut madalam ja Mulgis tublisti tagasihoidlikum (vt joonis 42).

Joonis 42. Keele kasutuse sagedus, hinnang keeleoskusele ja keelekasutuse teemad, (%).

Eespool öeldu põhjal saab järeldada, et Mulgimaal on murde kasutus tagasihoidlik, selle oskajaid on vähe. Saaremaal on kohalik kõnepruuk seevastu tuttav ja levinud. Võrus on kohalikul keelel eri inimrühmades erinev prestiiž. Võru keele kõnelemine on seotud mitme sotsiaaldemograafilise tunnusega, näiteks inimese vanusega (vt tabel 13 lisas ja joonis 43). Mida vanem on inimene, seda tõenäolisemalt kõneleb ta *pidevalt* võru keeles. 25–34- ja 35–44aastaste seas on kohaliku keele pidev kasutamine harvem. Väidetavalt kõnelevad nooremad vanusegrupid kohalikus keeles *vahetevahel*. Seesugune seos võib tuleneda keelelise järjepidevuse katkemise süvenemisest alates 1960. aastatest. Sel ajal toimus eestikeelse meedia (televisioon) laialdasem levik, paljudes haridus- ja kultuuriasutustes sattus kohalik kõnepruuk põlu alla. Ootuspärane seos ilmneb ka võru keele kasutamise ja vastaja hariduse vahel (vt tabel 14 lisas). Mida lühem on inimese haridustee, seda sagedamini väidab ta end kõnelevat võru keeles. Võru keele pidevalt kõnelejaid on kõige rohkem alla keskkharidusega vastajate grupis. Keskeri- ja kõrgharidusega vastajate hulgas on enim neid, kes võru keelt vahetevahel kõnelevad. Enamik võru keele mitte kõnelejaid on samuti viimati nimetatud grupis (vrld Ehala 2006: 18). Haridustaseme seos keelekasutusega on seletatav keele madala prestiižiga. Ent võib olla põhjustatud ka asjaolust, et mida pikem on olnud eestikeelne haridustee, seda kaugemale, ka geograafiliselt, on inimene jäänud omakeelsest keskkonnast. Tihtipeale tähendab kõrgem haridus ametit, kus võru keele kasutamine polegi võimalik ja sotsiaalselt aktsepteeritud. Põhi- ja kutseharidusega inimesed töötavad sageli

kohalikke traditsioone kandvates ametites (ehitus, põllumajandus), kus põhiline suhtluskeel on võru keel. Nendes ametites on töösused ja teadmised tihtipeale seotud omakeelse erialase terminoloogiaga. Kui jagada töötavad inimesed valge- ja sinikraedeks¹⁷, on samuti näha, et oskus- ja käsitöölised, masinajuhid ja operaatorid, põllumajanduse oskustöölised ja lihttöölised kasutavad kohalikku keelt oma hinnangul tunduvalt sagedamini kui valgekraed. Ka mehed ja paiksed elanikud kasutavad võru keelt oma sõnul sagedamini kui naised ja sisserännanud (vt joonis 43). Siin tuleb meeles pidada, et naised on tavaliselt keeleuuduste liidrid, võttes uued prestiižsed keelejooned meestest kiiremini omaks ja reageerides rutem muutustele keele(tunnuste) sotsiaalses staatuses (Labov 2001: 321). Peale selle iseloomustab naiste käitumist pigem regionaalsete keelenähtuse alahindamine (*under-reporting*) ja mehi ülehindamine (*over-reporting*) (vt lähemalt Chambers 2003: 241–244).

Joonis 43. Kasutatavad pidevalt võru keelt (%).

¹⁷ Vt sini- ja valgekraede kohta Chambers (2003: 42–43). Siin artiklis on kasutatud ISCO 88 põhjal loodud lihtsustatud ametialase kihistumise skaalat, kus valge- ja sinikraede piir jookseb teenindustöötajate ja oskustöölise vahel. Loomulikult on selline skaala illustreeriva tähendusega: ei arvesta töö iseloomu, näiteks töö rutiinsust, mis tänapäeva postmodernses ühiskonnas iseloomustab tööd paremini kui valge- või sinikraealus. Rutiinsele tööle pööravad tähelepanu näiteks Erikson & Goldthorpe (1992). *Autori märkus.*

Ka Mulgimaal vaadeldi keelekasutuse sagedusele ja keeleoskusele antud hinnangute ning sotsiaaldemograafiliste (sugu, vanus, haridus) jt tunnuste seoseid. Nimetatud tunnused pole omavahel statistiliselt seotud, st sotsiaalsed ja demograafilised tunnused ei diferentseeri keelekasutust. See tulemus on igati ootuspärane. Võib oletada, et sotsiolingvistilised seaduspärad, mille järgi tingib keelekasutuse (ka hinnangud keelekasutuse kohta) indiviidi sotsiaalne positsioon ühiskonnas, ei tööta vähemalt kahel juhul: (1) kohaliku kõnepruugi ja ühiskeele (kirjakeele) prestiiž on sarnane ja (2) oletades, et kohalik keel on igapäevasest käibest kadunud. Mulgi puhul on tõenäoline viimane seletus.

Saare maakonnas on kohaliku keele kasutamise sagedus statistiliselt seotud inimeste paiksusega (vt tabel 7 lisas). Paikseks on tinglikult arvatud inimesed, kelle vanemad elasid nende sünnihetkel praeguses Saare maakonnas ning ka nende vanavanemad elasid samas nende ema ja isa sünni ajal. Seega on tegemist olukorraga, kus kolm põlve on Saare maakonnast. Paiksete inimeste hulgas on neid, kes oma hinnangul kasutavad kohalikku keelt sageli, tunduvalt rohkem kui teiste seas. Ilmselt suudavad sisserändajad aja jooksul keeleliselt kohastuda, aga see toimub pika aja jooksul ja vaid juhul, kui tegemist pole hääbuva keelekeskkonnaga, kus keele funktsioonid järk-järgult kaovad. Samamoodi nagu keelekasutuse sagedus on Saaremaal keeleoskus ja kõikidel teemadel rääkimine statistiliselt seotud paiksusega (vt tabelid 7–9 lisas). Paiksete saarlaste hulgas on vähem passiivseid keelekasutajaid (*saan aru, aga ei räägi*): üksnes 4%. Erinevused keelekasutuse sageduse ja keeleoskuse kohta antud hinnangutes ilmnevad ka maal ja linnas elavate saarlaste puhul. *Pidevalt, vabalt igas olukorras ja kõikidel teemadel* saare keele rääkijaid elab maal rohkem kui Kuressaares (vt ka tabelid 10–12 lisas). Nõrgemale keeleoskusele viitavad hinnangud on ülekaalus linnasaarlaste puhul. Ka see tulemus on ootuspärane, sest linnakeskkond üldjuhul soosib eesti ühiskeele kasutamist. Vaatluse alla võeti ka keelekasutuse näitajate ja mitmete teiste tunnuste (vanus, sugu ja haridus) seosed. Ilmnes, et üksikud keelekasutuse näitajad (hinnang keeleoskusele, temaatika) on statistiliselt nimetatud tunnustega seotud. Kuna seosed ei esine aga kõigi keelekasutuse näitajatega koos, siis peeti seost üksnes statistiliseks ja juhuslikuks. Sisulise sideme puudumine tundub olevat ootuspärane, kui oletada kohaliku keele ja kirjakeele staatuse vähest erinevust. Võib arvata, et saarlaste kohaliku kõnepruugi eripära on praeguseks üksnes piirkondlik foneetiline aktsent ning kohalik keel on erilise aktsendi ja meloodiaga eesti ühiskeel, millel on kõrge prestiiž.

Kohalike kõnepruukide oskuse/kompetentsi kohta antud hinnangute ilmestamiseks püüti nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaal selgitada detailsemalt, milliseid raskusi tuleb ette oma murdes/keeles kõnelemisel. Tulemuste põhjal võib öelda, et raskused järjestuvad kõigis kolmes piirkonnas ühtemoodi (vt joonis 19 lk 62). Need tulemused viitavad asjaolule, et erinevalt kirjakeelest pole kohalikus kõnepruugis spetsiifiliste suhtlussituatsioonide ja teemavaldkondade tarvis stiililiselt mitmekeelseid grammatilisi vahendeid ja ka sõnavara. Näiteks puutub enamik inimesi tänapäeva komplekses ühiskonnas kokku erialaste terminite, tsitaat- ja võõrsõnadega, mida paraku ei osata traditsioonilisse keelepruuki adapteerida. Esile tõuseb Mulgimaa, kus kohaliku keele kõnelemisega seotud raskusi on nimetatud kaks kuni kolm korda sagedamini kui Saaremaal ja võru keelealal. Võrokestel on võru keele kõnelemisel omakorda probleeme pisut vähem kui saarlastel oma kohaliku kõnepruugiga. Kõige suuremat raskust valmistab Mulgimaa elanikele õiges stiilis väljendumine. See osutab harvale ja valdavalt passiivsele keelekasutusele. Võrdselt on neid, kes ei ole harjunud mõnel teemal rääkima ja kellel tuleb sõnadest puudu (57%). Need tulemused võivad viidata taas kahele asjaolule: (1) kohalikus keeles puuduvad teatud suhtlussituatsioonide ja -teemade tarvis grammatilised vahendid ja sõnavara, (2) kohalikku keelt ei tarvitata ning selle reeglid ja sõnavara on ununenud. Kõige vähem on kolmel keelealal neid, kes kurdavad hääldusraskusi. Kuigi sõnavara ununeb või muutub, jääb keele foneetiline eripära veel pikaks ajaks püsima (vt näiteks Campbell 1998). See võib seletada ka hääldusraskuste puudumist¹⁸.

4.3. Kes kellega kohakeeles kõnelevad

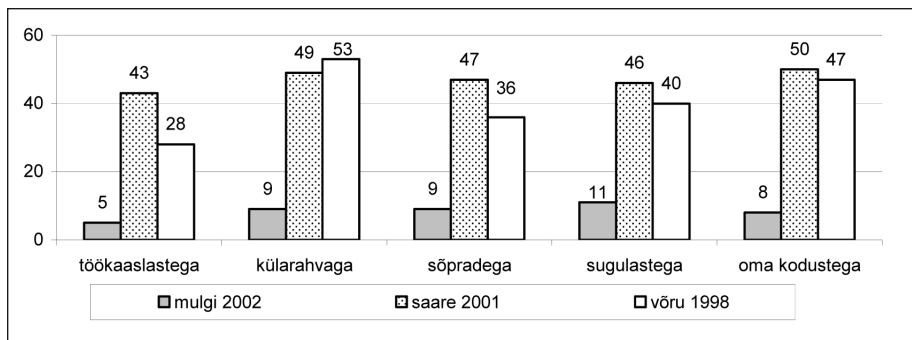
Keel on ülimalt sotsiaalne nähtus, nii võidakse erinevates suhtlussituatsioonides kasutada erinevaid keeli. On üsna tavapärane, et erinevate inimestega kõneldes valitakse sõnu ja koguni vahetatakse keeli. Mõnikord vahetatakse keelt (koodi), mõnikord mitte ja sealjuures lähtutakse enamasti vastastikuse arusaamise printsiibist, sageli ka muudest kaalutlustest (vt ka Grosjean 1982;

¹⁸ Arvata võib, et Mulgi murde hääldusalus on siiski muutumas või juba muutunud. Keevallik ja Pajusalu (1995) ning Pajusalu (1996) väidavad *nud*-partitsiibi muutuste põhjal, et Karksi murrak assimileerus põhjaeesti keelega juba aastakümneid tagasi. Mets (2004) näitab *nud*-kesksõna erinevate formatiivide varieerumist uurides, et näiteks ei Vastseliina ega Põlva murrak pole tasandunud eesti ühiskeelega, vaid pigem lõunaeesti ühiskeelega. *Autori märkus*.

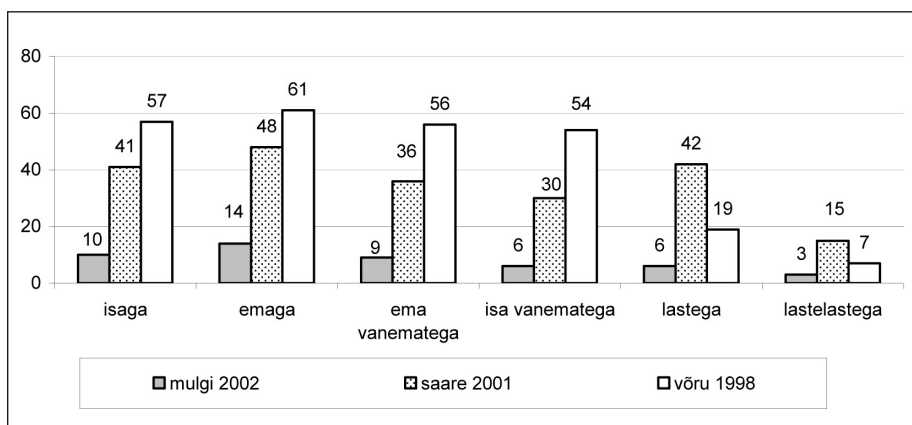
Verschik 2001). Keel on oluline identiteedi osa ja sellel on inimeste jaoks funktsionaalse tähenduse kõrval ka sümboolne tähendus (vt Edwards 1985). Nii võru keele ala, Saare maakonna kui ka Mulgimaa puhul uuriti, kellega ja kui sageli kohalikus keeles suheldakse. Vastajatel paluti hinnata kolme palli skaalal (*pidevalt, vahetevahel, mitte kunagi*), kui sageli nad kõnelevad omas keeles koduste, sõprade, sugulaste, töökaaslaste ning külarahva või naabruskonna inimestega.

Võrreldes *pidevat* keelekasutust erinevates suhtlussfäärides nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaal, ilmneb, et Saaremaal on *pidevalt* kõnelejad eri gruppides esindatud kõige ühtlasemalt ning neid on kõige rohkem (vt joonis 44 ja tabelid 18–22 lisas). Sellised hinnangud peaksid näitama, et saarte keelt kasutatakse üsna ühtmoodi nii tööl, kodus kui ka naabrite, sõprade ja sugulaste ringis. Võrumaal on kõikumine erinevate suhtlussfääride vahel kõige suurem. Kõige rohkem kõneldakse võru keeles *pidevalt* külarahvaga, kõige harvem töökaaslastega. Kummaline on asjaolu, et sõprade, sugulaste ja isegi kodustega kõneldakse omas keeles vähem kui külarahvaga. Ilmselt peetakse võru keelt maapiirkonnas kõneldavaks kogukonna keeleks (*rural community language*). Mulgimaal on kohaliku kõnepruugi *pidevalt* kasutajate osakaal kõigis suhtlusingides kõige väiksem, mis näitab, et mulgi keelt kasutatakse igapäevases suhtluses tõesti vähe. Peamiseks põhjuseks on ilmselt vähene kohaliku keele oskus, mulgikeelse kogukonna lahustumine rände, küüditamiste, poliitika jms tõttu.

Kohaliku keele pidev kasutamine perekonna ringis nii vanemate kui ka nooremate põlvkondadega suheldes on saarlastel samamoodi au sees kui saare keeles rääkimine teistes suhtlusingides (vt joonised 44 ja 45). Selle igapäevane laialdane kasutamine on arvatavasti lihtsam, sest tänapäevane kõnepruuk erineb eesti kirjakeelest üsna vähe. Mulgimaa perekondades suheldakse mingil määral kohalikus keeles küll vanema põlvkonnaga, ema-isa ja vanaema-vanaisaga, kuid laste ja ennekõike lastelastega kõneldakse omas keeles tunduvalt harvemini (vt joonis 44). Muus sarnanevad mulgimaalaste hinnangud Saare maakonna elanike hinnangutega: osakaal kõigub erinevate suhtlusingide puhul vähem kui Võrumaal.

Joonis 44. Kohaliku keele *pidev* kasutamine erinevates suhtlussfäärides, (%).

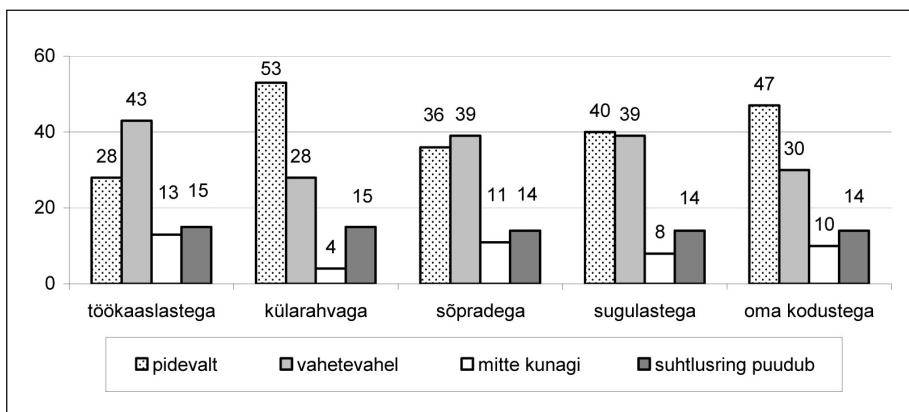

Joonis 45. Kohaliku keele *pidev* kasutamine perekonnaliikmetega, (%).

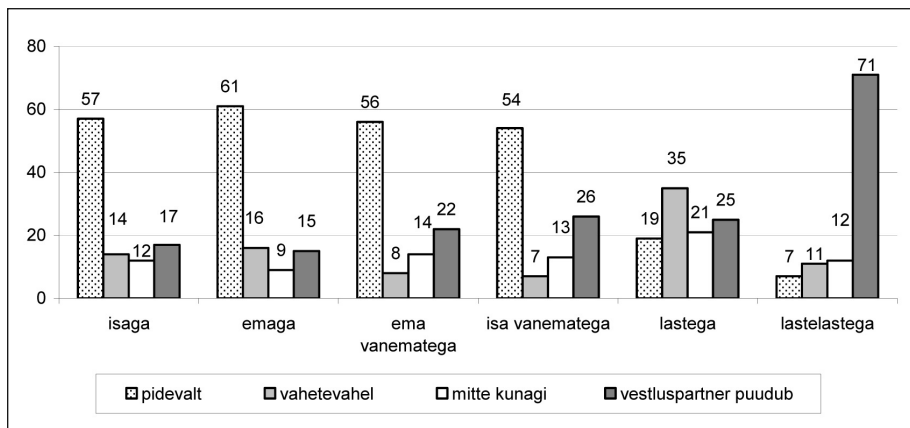
Enamik väheseid mulgi keele mõistjaid tarvitab kohalikku keelt oma sõnul *vahetevahel* (vt tabelid 18–22 lisas). Kõikide uuritud suhtlusringide puhul on pisut alla viiendiku mulgimaalastest kinnitanud, et nad kõnelevad *vahetevahel* mulgi keeles/murdes. Siinjuures tuleb märkida, et hinnang *vahetevahel* on täpsemalt määratlemata ja võib tõepoolest tähendada erinevate inimeste jaoks erinevaid asju. Ilmselt on informatiivsem vaadelda neid, kes *mitte kunagi* seda keelt ühes või teises suhtlussituatsioonis ei kasuta. Seda muidugi eeldusel, et inimesed hindavad keele mittekasutamist kindlamalt kui sageli või vahetevahel kasutamist. Neid, kes vanemate ja vanavanematega kohalikku keelt *mitte kunagi* ei kõnele, on umbes sama palju kui *vahetevahel* kasutajaid. Sellist käitumist mõjutab loomulikult ka vastaja vanemate päritolu. Kui vastaja ema ja isa on sünnipärased mulgid (s.o sündinud ja kasvanud mulgikeelses keskkonnas), on ka vastaja enamasti kõnelnud nendega kohalikus keeles. Mujalt pärit

vanematega ei kõnele suurem jagu vastajaist mitte kunagi kohalikus keeles. Võib arvata, et viimasel juhul ei ole koduseks keeleks kunagi olnud mulgi keel. Saaremaa puhul on raske öelda, kellega kõige sagedamini kohalikus keeles räägitakse, sest *pidevalt* kõnelejad jaotuvad erinevates gruppides ühtlaselt. Ootuspärane on tulemus, et põlised Saaremaa elanikud kõnelevad kohalikku keelt nii erinevates suhtlusingides kui ka lähisugulastega (v.a lapselapsed) sagedamini kui sisserännanud (vt tabelid 34–37 lisas). Kokkuvõtlikult võiks öelda, et mulgi keele keskkond on ilmselt kadunud, saarlastel koodivahetus ei toimu.

Võru keele ulatuslik kasutamine erinevates suhtlussituatsioonides näitab, et võru keel on eesti ühiskeele kõrval Võrumaal igapäevane suhtluskeel. Kohalikku keelt kõneldakse erinevates situatsioonides kas sagedamini või harvemini (vt joonis 46 ja tabelid 18–28 lisas). Neid, kes *pidevalt* võru keeles kõnelevad, on olenevalt suhtlusingist 7–61% 25–64aastastest võrumaalastest. Külarahva ja kodustega räägivad umbes pooled võru keeleala selles vanuses elanikest *pidevalt* võru keeles, töökaaslastega räägib *pidevalt* kohalikus keeles vähem inimesi (28%). Neid, kes kasutavad sõprade ja sugulastega suheldes võru keelt *pidevalt* ja *vahetevahel*, on üsna ühepalju. Üpris vähe on neid, kes nimetatud suhtlusingides üldse võru keelt ei kasuta. Külarahvaga juttu ajades on võru keel põhiline, mitte kõnelejad on vaid 4%. Selle põhjal võiks oletada, et võru keelel on endistviisi põhiliselt külakogukonna keele maine. Ettevõtetes ja asutustes võib võru keel küll sageli kasutuses olla, ent siiski eesti keele kõrval. Kuna kõik sõbrad ja sugulased ei pruugi pärineda võru keelealalt, on mõistetav, et nendega suheldakse võru keeles vähem.

Joonis 46. Võru keeles kõnelemise sagedus erinevates suhtlusingides, (%).

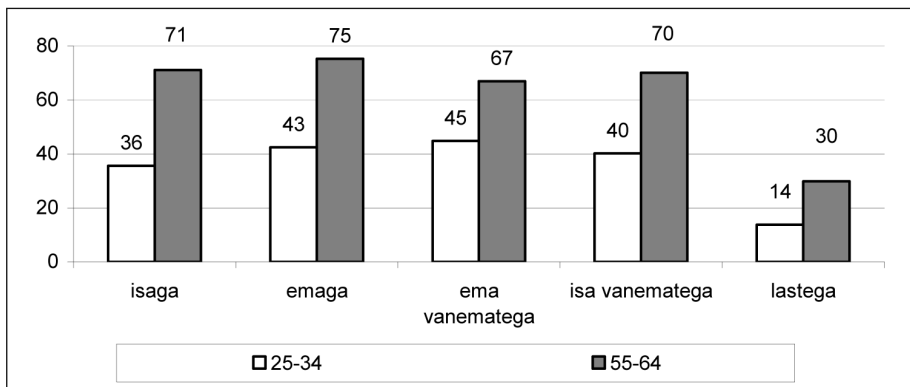
Joonis 47. Võru keeles kõnelemise sagedus erinevate pereliikmetega, (%).

Pereliikmetest kõneldakse *pidevalt* rohkem vanemate ja vanavanemate kui laste ja lastelastega (vt joonis 47). Lastelastega kõnelemist on selle uuringu järgi siiski raske hinnata, kuna neist, kes ütlesid endal olevat lapselapsed, analüüsiks ei piisa. Siiski on selgelt näha tendents: lastega ei kõnele *mitte kunagi* oma keeles koguni viiendik võrumaalsi. Seda on poole rohkem kui neid, kes ei pruugi vanema põlvkonnaga iialgi kohalikku keelt.

Hulga sotsiolingvistikliste uuringute põhjal võib väita, et vanus on oluline keelekasutuse diferentseerija (vt näiteks Labov 2001). Ent vanusest sõltuvad ka keele kasutamise sagedusele antud hinnangud. Vanuse mõju hindamiseks võrreldakse kahe äärmise vanuserühma, 25–34- ja 55–64aastaste võrumaalsi arvamusi. Edasi vaadeldakse, kuidas mõjutab vanus vastajate keelelist käitumist ühes või teises suhtlusringkonnas. Lastega ja isaga kõneldes on vahe noorima ja vanima vanuserühma vahel kahekordne (vt joonis 48). Ema, isa ja nende vanematega on võru keeles pidevalt kõnelenud kaks kolmandikku kuni kolm neljandikku 55–64aastastest võrumaalsist. Nende ajavahemikus 1930ndate aastate keskelt kuni Saksa okupatsioonini sündinud inimeste vanemad sündisid tõenäoliselt 20. sajandi esimesel veerandil ja vanavanemad 19. sajandi viimasel veerandil, mis tähendab, et tegemist oli, väheste eranditega, ühiskeelt mitteoskavate ükskeelsete võru keele kõnelejadega¹⁹. Paljude praeguste 55–64aastaste võrokeste ja nende vanemate emakeel on olnud just võru keel. Kuna enamik 19.-20. sajandi vahetusel koolis käinud inimesi sai hariduse hoopis vene keeles, siis ei tekkinud tollal kahtlemata küsimust, kas nende

¹⁹ Ilmselt oli siiski nende seas palju neid, kes mõistsid kodukeele kõrval ka saksa ja vene keelt.
Autori märkus.

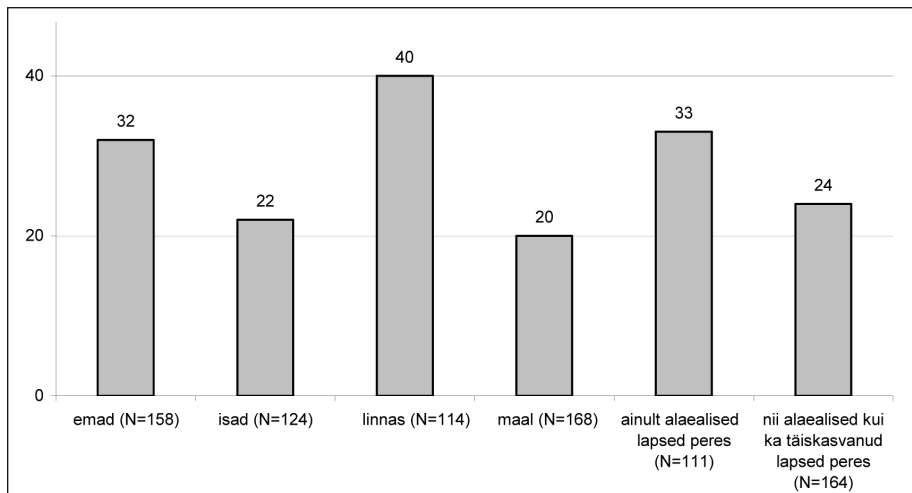
emakeel on eesti või võru keel. Võib arvata, et emakeele küsimus tekkis koos Eesti Vabariigiga või hoopis hiljem. Keele jaoks on ohu märgiks aga see, et väga väike osa (14%) 25–34aastastest inimestest kõneleb oma lastega *pidevalt* võru keeles. Seda on keele edasikandumiseks ilmselgelt liiga vähe.

Joonis 48. Noorimate ja vanimate võru keele pidevalt kõnelemine pereliikmetega, (%).

Laste ja lastelastega kõneleb oma sõnul *pidevalt* võru keeles vaid viiendik võrumaalastest, kellel on lapsed (nii alaealised kui ka täiskasvanud). Võib arvata, et lastega valdavalt eesti ühiskeeles suhtlemine tuleneb hoiakust, ent põhjuseks võivad olla ka puudulik keeleoskus, keelekeskkonna puudumine jms. Samas on inimeste hoiakuid suuresti mõjutanud üldine keele- ja hariduspoliitika, mille järgi murded ja kohalikud kõnepruugid kooliseinte vahele ei sobinud. Ilmselt puristlikel kaalutlustel tauniti igasugust keelelist ja kohalikku omapära, kodu- ja kultuurilugu jäi õpetajate ja õpilaste tähelepanu alt välja. Tuleb tõdeda, et kool on aidanud suunata kohalikke lapsi piirkonnast välja ning pole õpetanud neile oma kodupaika erilisena nägema.

Maainimesed räägivad lastega sagedamini kohalikus keeles, õigemini on linnainimeste hulgas rohkem (40%) kui maainimeste seas (20%) neid, kes oma lastega suheldes kunagi võru keelt ei kasuta (vt joonis 49). Ka emade hulgas on neid, kes väidetavalt *mitte kunagi* lastega võru keeles ei räägi, rohkem kui isade seas. See on kummaline, sest eelnevad tulemused näitavad, et isadega on kõneldud võru keeles vähem kui emadega. Üks spekulatsioonidest oleks: kuna naised, emad on keele prestiiži suhtes tundlikumad, siis tunnetavad nad ühiskonna ootust kõnelda lapsega eesti ühiskeeles. Ka peredes, kus on ainult alaealised lapsed, kõneldakse lastega vähem võru keelt kui nendes peredes, kus osa lapsi või kõik lapsed on täisealised.

Joonis 49. Mitte kunagi ei kõnele võru keelt lastega, (%).

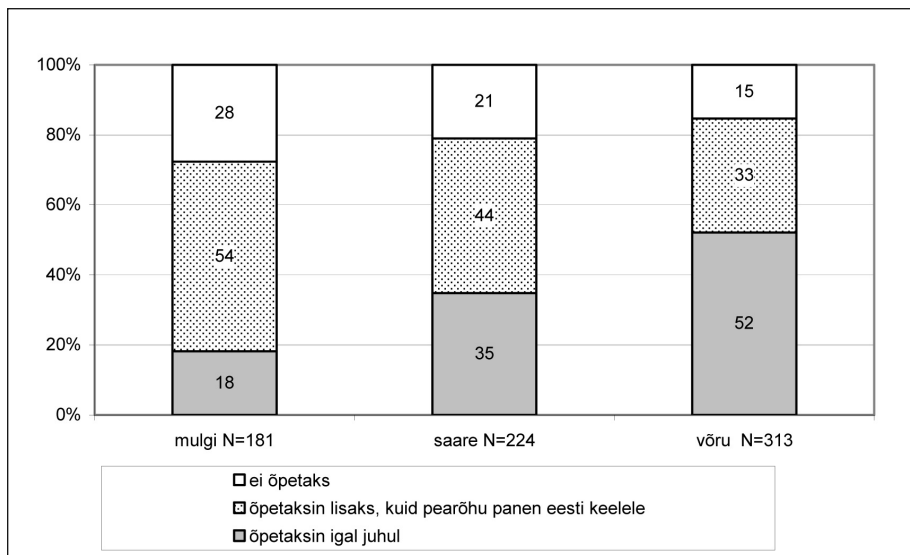
Kokkuvõttes kõneldakse oma lastega võru keeles tunduvalt harvemini kui oma vanematega. See on võru keele kõnelemise omamoodi assümmeetria – vanematega rohkem, lastega vähem –, mis viitab keele loomuliku ülekandumise mehhanismi nõrgenemisele. Nooremad inimesed ja ka nooremate laste vanemad kõnelevad lastega vähem omas keeles kui vanemad inimesed ja need, kelle lapsed on juba täiskasvanud. Ilmselt kõnelevad paljude Võrumaa elanike täiskasvanud lapsed juba ise võru keelt, suuremalt jaolt muidugi need, kes elavad võru keelealal. Paradoksaalne on, et nemad võrukeelsete lapsevanematena ei pruugi omakorda oma lastega võru keeles suhelda. Veel ilmsid erinevused maa- ja linnaperede vahel. Saadud tulemused kinnitavad võru keele õpetajate sõnu. Võru keelt õppivad lapsed on õpetajatele tunnistanud, et isad kõnelevad nendega võru keeles sagedamini kui emad. Uuringu tulemused viitavad samale asjaolule: mehi, kes kõnelevad oma lastega *pidevalt* võru keeles, on rohkem kui naisi. Maapiirkonnas kõneldakse oma lastega (ka täiskasvanud lastega) kohalikus keeles *pidevalt* rohkem kui Võrus, Põlvas ja Antslas. Seotud näivad olevat ka haridustase ja lastega võru keeles rääkimine. Mida pikem on olnud vastaja haridustee, seda harvemini ta lapsega kohalikus keeles suhtleb. Selles on ilmselt süüdi ka õpetajate ja haridustöötajate surve ja põhjendamatud seisukohad, mille järgi raskendab võru keeles kõnelemine eesti keele omandamist. Pole midagi imestada, et lapsevanemad on selles valguses teadlikult valinud eesti keele võru keele asemel, mitte eesti keele võru keele kõrval.

4.4. Kohakeel erinevates domeenides

4.4.1. Kas keele peaks omandama kodus või koolis

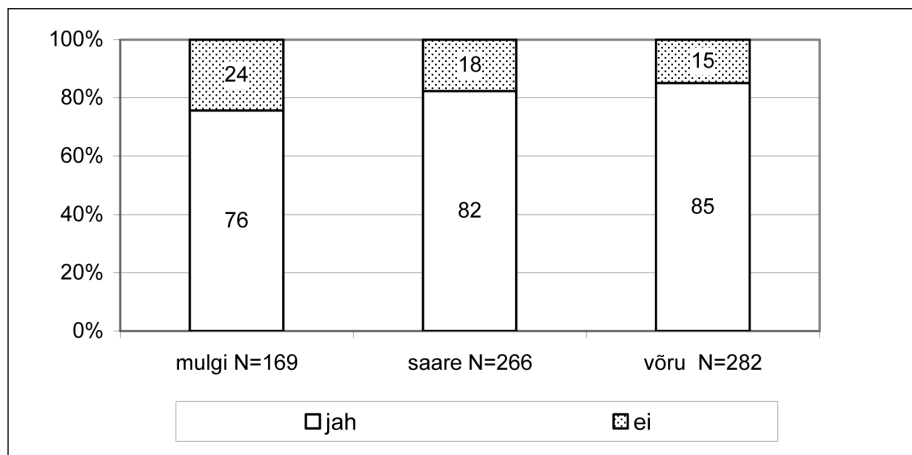
Eespool ilmnes, et suur osa Mulgi- ja Võrumaa vanematest ja vanavanematest ei suhtle oma laste ja lastelastega järjepidevalt kohalikus keeles või eelistab kasutada eesti ühiskeelt. Kuidas hindavad vanemad järeltulevate põlvkondade kohaliku keele oskust? Enamik mulgimaalaste lastest ja lastelastest kohalikku keelt ei räägi või kasutab jutus üksnes üksikuid sõnu (vt lisas tabel 40). Võrumaa ja Saaremaa lastevanemate hinnangust ilmneb, et nende laste ja lastelaste kohaliku keele oskus on tunduvalt parem: peaaegu pooled valdavad seda vabalt või räägivad vastavasse keelekeskkonda sattudes. Huvitav on siinjuures märkida, et saarlased väidetavalt kõnelevad lastega kohalikus keeles sama sageli kui teistega, ometi on nad laste keeleoskust tagasihoidlikuks hinnanud. Lastega kõneleb omas keeles *pidevalt* kaks kolmandikku vastanustest, kuid üksnes 29% arvab, et lapsed oskavad vabalt saarte murret. Võrumaa puhul on vahe väiksem. Kuidas seda seletada? Üks võimalus on, et tänapäeva ühiskonnas ei piisa madalama prestiižiga keele edasikandumiseks kodusest keelekeskkonnast. Järjest vähemaks jääb näiteks neid eestlasi, kelle esimene keel pole eesti ühiskeel, vaid mingi siiani murde staatuses olev kohalik keel. Teine võimalus on, et saarlased on oma kõnelemist tugevalt üle hinnanud, teiste (laste) kohta käivad hinnangud on aga kriitilisemad. Levinud seisukoha järgi räägivad nooremad põlvkonnad kohalikku keelt kehvemini, see seisukoht võib inimesi hinnangute andmisel mõjutada.

Kuigi kohaliku keele alleshoidmist toetab enamik Mulgi-, Saare- ja Võrumaa elanikest (vt tabel 41 lisas), on vaid ligikaudu pooled võrumaalastest ja üle kolmandiku saarlastest valmis seda oma lastele või lastelastele õpetama (vt joonis 50). Mulgimaalastest on valmis lastele kohalikku keelt või murret õpetama alla viiendiku. Kuna küsimus on hüpoteetilist laadi, siis peegeldavad vastused pigem hinnangut kohaliku keele üldisele prestiižile, kui näitavad inimeste valmisolekut vastavalt käituda. Võrumaal on nooremate ja pikema haridusteelega inimeste seas rohkem neid, kes ei ole nõus lastele või lastelastele kohalikku keelt õpetama (vt tabel 42–43 lisas). Ilmselt tajuvad need, kes ise kasutavad kohalikku kõnepruuki harva, alateadlikult, et ei suuda lastele keelt õpetada. Kindlasti leidub ka neid, kes põhimõtteliselt lastele kohalikku keelt ei õpeta.

Joonis 50. Kas õpetaksite lastele/lastelastele kohalikku keelt? (%)

Kui keele loomulik edasikandumise mehhanism – põlvest põlve – ei tööta, tehakse tavaliselt panus haridussüsteemile. Mitmel pool Euroopas ongi nii tehtud. Väikeste keelte õpetamiseks, mitmekeelsuse soodustamiseks on astutud mitmesuguseid samme. Huvitavamad näited pärinevad vahest bretooni-delt ja Cornwallist ning inarisaamidelt Lapimaalt (vt Grünthal-Robert 2002; Hirner 2004; Pasanen 2004). Üheks kohaliku keele alleshoidmise võimaluseks on kaasata keele õpetamise protsessi haridusasutused: kool, lasteaed. Kõigis uuritud piirkondades ollakse valdavalt nõus sellega, et lapsed või lapselapsed võiksid kohalikku keelt koolis õppida (vt joonis 51). Võrreldes kahe keele õpetamist puudutavate küsimuste vastuseid, on eitavate vastuste osakaal kõigis kolmes piirkonnas mõlemal juhul samas suurusjärgus. Võiks arvata, et siit tulebki välja kohaliku keele avaliku kasutamise vastaste hulk. Siiski kattuvad need rühmad igas piirkonnas vaid poolenisti. Nii Mulgimaal, Saaremaal kui ka Võrumaal ei õpetaks omakeelsete koolitundide vastastest pooled ka ise lapsele kohalikku keelt.

Joonis 51. Kas tahaksite, et lapsed/lapselapsed õpiksid koolis kohalikku keelt? (%)

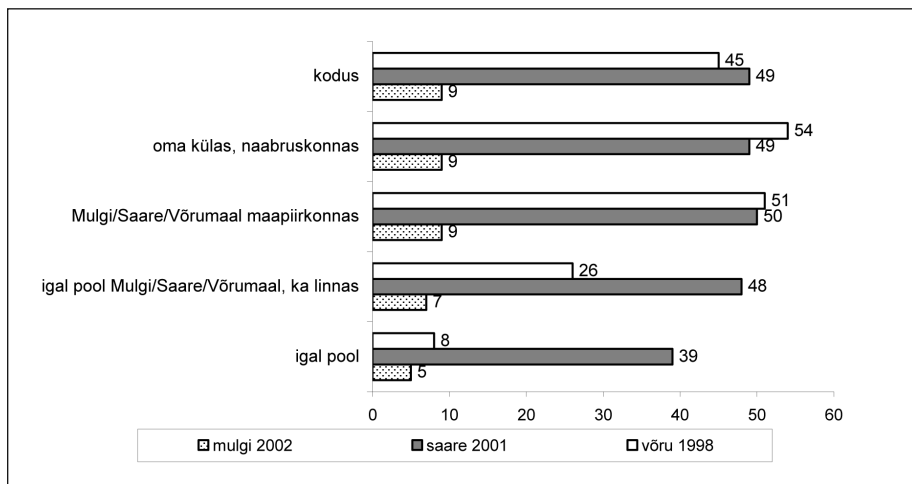
Üllatavalt on Mulgimaal just nooremate (25–44aastased) hulgas rohkem kui vanemate seas (45–64aastased) neid, kes soovivad, et nende lapsed võimaluse korral koolis kohalikku keelt õpiksid (vastavalt 82% ja 67%). Saaremaal pooldavad koolis kohaliku keele või murde õpet rohkem vanema vanusegrupi vastajad. Võrumaal vanus arvamusi ei mõjuta. Ehk on vanemad saarlased oma kodukandi keele suhtes nostalgilisemad ning soovivad, et keelest kaugenenud lapsed või lapselapsed saaksid seda vähemalt koolis õppida. Mulgimaa puhul võiks üks selgitus olla mulgi kultuuri kasvav prestiiž. Kohaliku keele koolis õpetamise puhul saab esile tuua veel erinevusi maa- ja linnaelanike suhtumises. Nii Saaremaal kui ka Võrumaal on linnaelanikud rohkem eitaval seisukohal kui maaelanikud (linnaelanikest peaaegu veerand, maal vaid kümnendik). Ilmselt on kohaliku keele igapäevane kasutamine linnas vähem oluline kui maal. Linnakeskkond on kahtlemata anonüümsem kui külaühiskond, ka asjaajamine on ametlikum ning ilmselt ei tundu kohalik keel nii funktsionaalne.

Üldiselt soovitakse siiski, et järeltulev põlvkond mõistaks kohalikku keelt/murret. Mulgimaal ollakse pisut rohkem lastele kohaliku keele õpetamise vastu kui teistes piirkondades. Arvatavasti on Mulgimaal kohalik kõnepruuk asendunud suures osas eesti ühiskeelega. Seevastu Saaremaal ja Võrumaal peetakse oluliseks, et laps siiski oskaks kohalikku keelt. Kogemus näitab, et Saaremaal tehakse aktsendi järgi vahet omal ja võõral. Võrumaal on võru keelel arvatavasti peiteprestiiž ning võru keele mittemõistmine võib mõnes olukorras kujuneda probleemiks. Asjaolu, et “...tä mõista-i kõnõlda, tä rääk’”, võib tähendada, et kõnealune isik on kogukonnas võõras.

4.4.2. Kus kõneldakse ja kus peaks kõnelema kohalikus keeles

Võrreldes mulgi, saarte ja võru keele kasutamist erinevates geograafilistes piirkondades, ilmneb taas saarlaste enam-vähem üldine ja ühetaoline saarte murde pruukimine. Ligikaudu pooled Saare maakonna 25–64aastased elanikud väidavad, et kõnelevad kohalikku keelt pidevalt nii oma kodus kui ka Kuressaares. Pisut vähem arvatakse seda tarvitavat väljaspool Saaremaad (vt joonis 52 ja tabelid 29–33 lisas).

Mulgi- ja Võrumaal on kõige rohkem neid, kes *pidevalt* kõnelevad omas keeles kodukülas või naabruskonnas. Kaugemal, linnas ja mujal Eestis, kõneldakse omas keeles *pidevalt* tublisti vähem, seda teeb üksnes pisut üle neljandiku võrumaalastest. Nii on Võrumaal kohalikuks suhtluskeeleks võru keel, kuid linnas ja võrukeelse keelekeskkonna puudumisel lülitatakse alateadlikult ümber eesti kirjakeelele. Pole välistatud, et inimesed võivad eesti ühiskeelest lingvistiliselt selgesti eristuva keele puhul teadlikult hoiduda kohalikku keelt *igal pool* ehk keelepiirkonnast väljas kasutamast.

Joonis 52. Kohaliku keele *pidevalt* kasutamine erinevates geograafilistes piirkondades, (%).

Milline võiks olla geograafilises tähenduses see piirkond, kus peaks kohalikku keelt kasutama? Kas oma keeles kõlbab kõnelda näiteks Tallinnas või peaks seda tarvitama vaid kodukohas? Mulgid, saarlased ja võrokesead on selles küsimuses erineval arvamusel. Neid, kelle arvates peaks kohalikku keelt kasutama *igal pool* on kõige rohkem Saaremaal (üle kolmandiku), Mulgimaal neljandik, Võrumaal peaaegu kaks-kolm korda vähem (13%) (vt joonis 53). Huvitaval

kombel näitab seesugune jaotus ka kohalike keelte kaugust eesti ühiskeelest ja kirjakeelest. Kuna saarte murre ja ka tänapäeva Saaremaa kõnepruuk erineb eesti ühiskeelest vähem, on see suhtlusvahendina funktsionaalne ka mujal Eestis. Võru keele kõnelemine väljaspool Võrumaad võib takistada sujuvat suhtlemist, seega peetakse ilmselt targemaks kasutada mujal eesti ühiskeelt. Mulgi keel erineb põhjaeesti keelel põhinevast eesti kirjakeelest küll üsna palju, aga selle keele kasutusulatus on praegusel ajal väike ja inimesed ei pruugi keeleerinevusi enam teada-tajuda. Samas ei puudu nendes hoiakutes keele sümboolset rolli ja prestiiži puudutatav aspekt. Saarte kõnepruugil on aegade jooksul olnud inimeste silmis ilmselt kõrgem maine kui näiteks võru keelel. Oma osa võib siin olla nii Saaremaa saarelisusel kui ka juba muinasajast pärineval eraldi seisval administratiivsel asendil (vrd Kallasmaa 2000). Ka nõukogudeaegne piirivalvetsoon ja lubadega saarel viibimine on kõigele saarepärasele tubli annuse eksootikat lisanud. Ometi ei pruugi kohaliku keele sobivate kasutuspiirkondade nimetamise põhjus olla saarte keele kõrges, vaid võru keele madalas maines. Taunivat hoiakut võru keele avaliku kasutuse suhtes on tunda tänini.

Joonis 53. Kus peaks kohalikku keelt kasutama?(%)

Kohalikku keelt peetakse kõige sobivamaks kasutada selle keele kasutus- alal. Nii arvab 71% võrumaalastest, et võru keelt peaks kasutama *igal pool Võrumaal*. Pooled mulgimaalastest ja Saare maakonna elanikest peavad koha- liku keele kasutamist sobivaks ennekõike oma keelealal (Mulgi- ja Saaremaal). Eraldi tuleb märkida, et pole sugugi kindel, mida erinevad inimesed Mulgi- ja

Võrumaad nimetades silmas peavad. Kas tegemist on ajalooliste piirkondadega või on Mulgimaa üle kantud kogu Viljandi maakonnale ja Võrumaa piirdub üksnes Võru maakonnaga? Sellele küsimusele uuringutes kahjuks vastust ei otsitud.

Vaid oma küla või naabruskonnaga on piiritlenud kohaliku keele kasutamise viiendik mulgimaalasi ning alla viiendiku Saare maakonna ja võru keeleala elanikke. Kõigis piirkondades on vähe inimesi, kes peavad oma kodukandi keelt nn kõögikeeleks, mida kõlbab rääkida vaid oma kodus või pereringis. Võrreldes neid tulemusi, küsimustele *kus ja kui sageli räägite ...murret/keelt* antud vastustega, tuleb välja, et Võrumaa inimesed näevad kohaliku keele kasutamise võimalusi laiemana, st külakeele kõrval ja asemel kogu keeleala sisese suhtlusvahendina. Pooled Saare maakonna elanikest väidetavalt kasutavadki seda igal pool Saaremaal (vrd joonis 52–53).

4.4.3. Kuivõrd sobib kohalik keel avalikku kasutusse

Eesti keele puhul on avalik diskussioon keelekorralduslikes küsimustes üsna tavaline. Aeg-ajalt juhitakse leheveergudel tähelepanu rohketele anglitsismidele ja vene keele mõjudele eesti keeles. Ka paljude poliitikute ja avaliku elu tegelaste retoorikas on kindel koht eesti keele püsijäämise teemal. Taasiseseisvumisajal on lisandunud vene keele staatust puudutav avalik arutelu. Keelekorralduse ajalugu Eestis viib tagasi juba 18.-19. sajandisse. Kohalike, eesti keele erikuju või murde staatuses olevate keelte puhul on asi teistmoodi. Neid ollakse harjunud pidama hääbuvaks nähtuseks, seetõttu tundub igasugune neid puudutav keelekorralduslik tegevus ebaratsionaalne. Praegu tundub, et kohalikud, väikesed keeled ja murded jäävad keelekorralduse, ennekõike staatuskorralduse haardeulatusest välja. Siiski on nende küsimustega tegeldud, sellest annavad tunnistust kihnu-, mulgi-, võru- ja setukeelne õppekirjandus ning keelekogukondade püüded kohalikke keeli ametlikku, avalikku kasutusse tuua ja koos sellega keele staatust kindlustada. Lõunaeesti keele staatust on arutanud valitsuskomisjon. Mitmed keeleteadlased on tegelnud ka võru keele korpuskorralduslike küsimustega (vt ”Võru-eesti sõnaraamat”, 2002).

Mulgimaa ja Saaremaa seisundiuuringu ja Kagu-Eesti etnosotsioloogilise uuringu üks eesmärk oli välja selgitada inimeste ootused keelepoliitika suhtes ja see ühiskondlik kandepind, millele keelepoliitikat teostavad inimesed võiksid keelekorralduslike küsimusi lahendades toetuda. Üks uuringute olulisemaid küsimusi oli: millised avaliku sfääri valdkonnad sobivad kohalike keelte ja murrete kasutuseks nimetatud keelealade inimeste meelest? On üpris selge, et mida laialdasemalt üht keelt kasutatakse, seda suuremad on

keele säilimise võimalused. Ka keelekorraldus võib keele püsimumist positiivselt mõjutada. Ehkki nii mulgimaalased, saarlased kui ka võru keelealal elavad inimesed pooldasid peaaegu üksmeelselt oma keele alleshoidmist, näitab edasine hinnangute uurimine, et kõikides valdkondades ei nähta kohalikul keelel kohta. Valdkonnad, kus kohalikku keelt võiks kindlasti kasutada, on ilukirjandus ja meedia, trükimeedia rohkem ning elektrooniline meedia vähem. Kõige rohkem näivad kokku sobivat ilukirjandus ja murre, seda näitab murdekirjanduse populaarsus. Ajalehtedes ning tele- ja raadiosaadetes võiks võru keelt kasutada kolme neljandiku võrokeste arvates. Saarlased ja mulgimaalased on omakeelse meedia suhtes kahtlevamad (vt joonis 37 lk 86). Võru keele ala elanike soovivam suhtumine omakeelsesesse meediasse võib olla seotud isikliku kogemusega, sest võrukeelset trükisõna ning raadiosaateid tehti Võrumaal juba aastaid enne uuringu toimumist (vt Saar 2005). Võrumaal on ka rohkem neid, kes peavad kooli kohaliku keele jaoks sobivaks valdkonnaks. Esmapilgul võib see tunduda loomulik, sest kohalikus keeles koolitundidega on Võrumaal nüüdseks ehk harjuda jõutud. Samas ei saa unustada, et Kagu-Eesti uuring toimus 1998. aastal, kui võru keele tunde Võrumaal alles alustati. Kui võrokestest üle poole leiab, et koolis võiks kohalikku keelt kasutada, siis Mulgi- ja Saaremaal ollakse selles vallas tagasihoidlikumad. Üsna ühtemoodi suhtutakse Saare-, Võru- ja Mulgimaal omakeelsetesse kiriklikesse toimingutesse. Peaaegu pooled nende piirkondade elanikest peavad sobivaks kohalikku keelt kirikus kasutada. Kõige suuremad erinevused on kolme uuringu vahel just küsimustes, mis puudutavad kooli, raadiot ja televisiooni ning ametlikku asjaajamist. Viimase suhtes on Võrumaa elanikud veidi soodsamalt meelestatud kui saarlased: üle viiendiku leiab, et see on kohalikule keelele sobilik kasutusala.

Kahtlemata peegeldub nendes hinnangutes kohaliku keele ja kultuuri väärtustamine või alaväärtustamine. Avaliku sektori valdkondades – koolis ja ametlikus asjaajamises – leiab kohalike keelte/murrete kasutamine enim vastuseisu. Ilmselt on tegu rahvusriigi toimimises oluliste sfääridega, näiteks on kool tähtis sotsialiseerumise ja kodanikuks kasvatamise seisukohast. Kohaliku keele kasutamist meedias on seevastu valmis toetama palju rohkem inimesi. Ilukirjandus ilmselt ei puuduta igapäeva elu nii otseselt, tegemist on ambivalentse sfääriga, mille piirid ja reeglid pole kuigi kindlad. Lisaks arvatakse, et murdesõnad ja -väljendid rikastavad eesti keelt, ning keelekorraldajad-uuendajad on neid oma töös ka kasutanud. Kirik on muutunud tänapäeva Eesti ühiskonnas üsna marginaalseks. Kui omal ajal olid lõunaeestikeelsed jutlused väga tähtsal kohal, siis tänapäeval puudutavad kirik ja religioossed rituaalid väheseid. Nii on kerge toetada asju, millega ise ollakse vaid kaudselt seotud.

Vaatame täpsemalt, millised sotsiaaldemograafilised näitajad millises

piirkonnas inimeste arvamusi diferentseerisid (vt ka tabelid 45–50 lisas). Mulgimaal toetasid nooremad inimesed sagedamini kohalikku keelt ilukirjandusteostes, vanemate hulgas on aga rohkem neid, kelle arvates sobiks see keel kooliseinte vahele. Võrumaal soosivad võru keele kasutamist koolis rohkem lühema haridustega ja end võrokesena identifitseerinud inimesed. Ametlikus asjaajamises näeksid võru keelt sagedamini põlised ning kesk- ja sellest madalama haridusega inimesed. Võru keele ala puudutavad tulemused on üsna ootuspärased, sest põlised võrokesed on oma keele säilimisest ju rohkem huvitatud kui hiljem siia elama sattunud inimesed. See, et haridus diferentseerib hinnanguid, on jälle võru keele madala prestiiži tunnistuseks.

Järgnevalt vaadeldakse, millised keelekorralduslikud meetmed aitaksid keelealade elanike arvates kohalikku keelt säilitada. Selgub, et ilusate omakeelsete lasteraamatute ja vabatahtlike kohaliku keele tundide vastu pole enamikul midagi. Toetus vabatahtlikule keeleõppele on kasvanud näiteks võru keelealal Võru maakonnas, kust meil on võrdlusandmeid aastast 1994, ajast, kui võru liikumine polnud veel institutsionaliseerunud (Koreinik 2001). Palju on ka neid, kes peavad õigeks lastega kohalikus keeles suhtlemist: Võrumaal umbes 73%, Mulgimaal pooled (vt tabel 21). Teiste ainete kohalikus keeles õpetamist toetab vähem inimesi: neljandik võrumaalastest, Mulgi- ja Saaremaal on toetajaid veelgi vähem. Samamoodi jaguneb toetus väite *on tarvis nõuda ametiisikutelt ...keele kasutamist* puhul. Üllatav on, et Mulgi- ja Võrumaal toetab 40-50% 25–64aastastest elanikest kohaliku keele kaitsmist seadusandlike vahenditega, Saaremaal on samal seisukohal ligikaudu veerand elanikest. Võrumaal on kõige vähem neid, kes arvavad, et *võru keele kaitseks pole vaja midagi teha*.

Tabel 21. Toetab võimalikke meetmeid kohaliku keele kaitsmiseks, (%).

	MULGI 2002	SAARE 2001	VÕRU 1998
on tarvis rääkida kodus lastega...keeles	51	65	73
on tarvis teha ilusaid lasteraamatuid...keeles	83	81	87
on tarvis õpetada vabatahtlikkuse alusel koolis...keelt	89	85	94
ei tohi õpetada kohustuslikult koolis...keelt	76	74	67
on tarvis õpetada koolis erinevaid aineid...keeles	10	14	25
on tarvis nõuda ametiisikutelt...keele kasutamist	11	10	20
on tarvis teha eraldi seadus...keele kaitseks	40	28	48
...keele kaitseks pole vaja midagi teha	22	25	14

Eelnevast tabelist on näha, et kohakeele kaitsmisel soositakse n-õ pehmeid meetmeid, millega ei kaasne suuri keelepoliitilisi muudatusi. Samas on kohalike keelte seadusandliku kaitse toetajaid üpris palju. See peaks peegeldama ühiskondlikke ootusi selles küsimuses. Lastega kodus kohalikus keeles kõnelemine ei kohusta tegelikult millekski, eriti kui võrrelda seda valmisolekuga ise lastele kohalikku keelt õpetada (vt ptk 3.6.2.). Tähelepanuväärne on, et omakeelsel kooliõpetusel ja lasteraamatute väljaandmisel on rohkem toetajaid kui kodusel keeleõppel. Pole selge, kas siin peegeldub kartus koduse keelekeskkonna ahtaks jäämise pärast või tunnetatakse haridussüsteemi rolli kohaliku keele alalhoidmisel.

Kui vaadelda kohaliku keele toetamiseks mõeldud meetmeid, on näha, et lastega kodus kohaliku keele kõnelemist toetavad Saare- ja Mulgimaal pisut rohkem vanemad inimesed ning võru keele alal ennast võrokestena määratlenud inimesed ja põlised võrumaalased (vt tabelid 51–52, 54–55 lisas). Selles, et koolis ei tohiks kohustuslikult kohalikku keelt õpetada, on rohkem veendunud nooremad kui vanemad mulgimaalased (vt tabel 53 lisas). Küllap on see seotud mitme asjaoluga, ennekõike nooremaid põlvkondi kujundanud väärtushinnangutega. Võru keel asjaajamisekeelena pälviks suurema toetuse lühema haridusteedega ja end võrokesteks pidavate inimeste seas ning Võrumaa põliselanike hulgas (vt tabel 56–58 lisas). Peale selle usub rohkem maa- kui linnainimesi võimalusse kaitsta kohalikku keelt seadusandlike vahenditega (vt tabel 59 lisas).

5. Paiksus ja kohalik identiteet Mulgi-, Saare ja Võrumaal

5.1. Põlisusest elukoha ja elaniku silmade kaudu

Rahvastikuteaduse keskmes on arusaam rahvastikust kui geodemograafilisest süsteemist (vt näiteks Katus *et al.* 2002). Põlisus näitab rahva ja territooriumi sisulist ühtekuuluvust ning on üks demograafilisi põhitunnuseid. Rändega, tavaliselt küll asukohamaa vahetusega võib kaasneda uus adapteerumisprotsess või teistkordne sotsialiseerumine. Tavapäraselt kulub selleks kolm inimpõlve, ent põlistumine võib kulgeda veelgi aeglasemalt (vt Katus *et al.* 2002: 51). Keele uurimises on põlisus ja paiksus kaudselt kohal, ennekõike keelekeskkonna ja –kogukonna tugevuse seisukohalt ning keelehoidu ja -vahetust silmas pidades. Kõik keelevahetuse uurimisega seotud teadusharud tegelevad kaudselt ka põlisuse ja paiksuse küsimustega. Sotsiolingvistika uurib keele variatiivsust ja selle sotsiaalseid faktoreid, dialektoloogia keele geograafilist variatiivsust. Keelesotsioloogia keskendub keele prestiiži ja keele etnolingvistilise vitaalsuse kirjeldamisele ja hindamisele. Rahvalik lingvistika uurib keelemuutuste kõrval ka grupisest solidaarsust ja grupiväliseid stereotüüpe. Kogukond ja grupp eeldavad teatud ühtekuuluvust, mis saab tekkida küllal-dase aja jooksul.

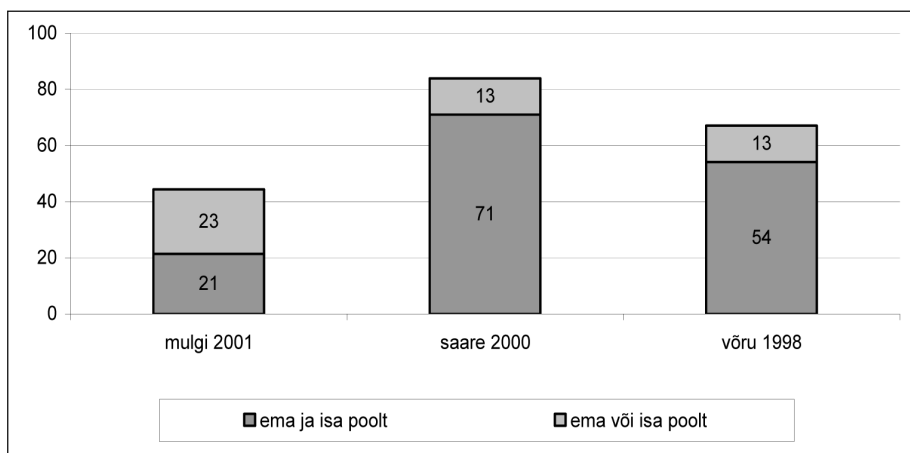
Enamasti on rahvastik ja selle asuala keelekeskkond heterogeensed. Isegi kõige homogeensemas ühiskonnas varieerub keel üsna suurel määral, sest ka kirjakeele ja standardi loomisega ei kaota igapäevast keelelist variatiivsust: allkeeli, slänge, dialekte. Kohaliku keele ja eripärase kõnepruugi toel võib identiteete luua (konstrueerida) ja hoida, olenevalt ka prestiižikeskustest (vt Ehala 2004).

Ehkki kohanemisel ja põlisuse mõõtmisel on palju kriteeriume, lähtume selles raamatus kolme põlvkonna jooksul toimuva põlistumise ideest. Nimetame põliselanikeks või paikseteks ennekõike neid, kes ise ja kelle mõlemad vanemad on selles piirkonnas sündinud. Mis muidugi ei tähenda, et inimesed ei võiks ühe vanema kaudu põlised või paiksed olla. Kasutame niimoodi, jäigalt defineeritud paiksuse mõistet piirkondade võrdlemise jaoks, ent ka kohaliku keele ja identiteedi uurimisel. Seega on põlisus või paiksus antud tekstis n-ö objektiivne fenomen, mitte inimeste subjektiivne seisukoht oma põlisuse kohta.

Paiksust mõõtsime järgmisel viisil. Asula täpsusega fikseeriti vastused küsimustele, *kus on teie isa sündinud, st kus elas teie isa ema ajal, kui isa sündis; kus on teie ema sündinud, st kus elas teie ema ema ajal, kui ema sündis; kus te sündisite, st kus oli teie ema alaline elukoht, kui te sündisite*. Edasi grupeeriti need respondendid, kes ise ja kelle mõlemad vanemad või vähemalt üks va-

nem olid vastavas piirkonnas (Mulgimaal, Saare maakonnas, vanal Võrumaal) sündinud, esimesse ja teise ning ülejäänud kolmandasse rühma. Selline lihtsustamine on valikküsitluste puhul üsna tavapärane, eriti juhul, kui ei uurita põhjalikumalt respondendi elutee sündmusi. Niisuguse mõõtmise puhul ei arvestata siiski sündimise ja küsitlemise vahepeal toimunud rännet.

Seisundiuringute tulemuste võrdlemisel selgub, et kõige paiksemad inimesed on Saare maakonnas, kus 84% 25–64aastastest elanikest ja vähemalt üks nende vanematest on sündinud Saare maakonnas. Võru keelealal on selliseid põliselanikke üle kahe kolmandiku. Mulgimaal on põliste osakaal 44% (vt joonis 54). Samuti on Saares ja Võrus tublisti rohkem inimesi, kelle mõlemad vanemad on vastavalt Saare- ja Võrumaalt pärit. Vaevalt viitab see järjekindlale endogaamiale, pigem on tegemist rände protsessidest tulenevate erinevustega piirkondade vahel.

Joonis 54. Kolm põlve põlised, %.

Vaadates praeguste mulgimaalaste vanemate sünnikohti (vt tabel 60 lisas) ajaloolise Mulgimaa ja tänapäevase administratiivjaotuse taustal, võib öelda, et alla poolte praeguste mulgimaalaste vanematest on sündinud Mulgimaal. Ligi poolte tänapäeva mulgimaalaste mõlemad vanemad on sündinud mujal. Nende sünnikohad on suures osas endiste Mulgi kihelkondade naabruses: mujal tänapäeva Viljandi, Pärnu ja Valga maakonnas. Paljud emad ja isad on sündinud välismaal, peamiselt Vene Föderatsioonis, aga ka Leedus, Lätis, Soomes, Ukrainas ja Valgevenes. Nende puhul võib tegemist olla nii väljarännanute, küüditatute kui ka välismaalaste järeltulijatega. Ülejäänud mulgimaalased ei tea oma vanemate sünnikohta.

Enamik respondente, kelle mõlemad vanemad on Mulgimaal sündinud, on

ka ise samas sündinud ja kasvanud. Ka suurem osa ühe vanema liinis mulgimaalasi on Mulgimaal sündinud ja kasvanud, sünnikoht on küll tihtipeale teine kui mulgimaalalasest vanemal. Siiski on rohkem kui kaks kolmandikku mulgimaalasi juba kaks põlvkonda tagasi mujalt Mulgimaale elama asunud. Sellise rände põhjusi võib otsida nii koos majanduskasvuga tööjõu siserändamisest, küüditamistest kui ka nõukogudeaegsest spetsialistide suunamisest. Mulgimaal sündinud mulgimaalasi oli 2001. aastal üle poole (54%). Kümnedik on sündinud Põhja-Viljandimaal, ligikaudu 6% praeguses Tartu maakonnas, 4% nii Pärnu maakonnas kui ka Valga maakonna vana Tartu- ja Võrumaa osas. Kui liita neile mujal Lõuna-Eestis sündinud mulgimaalased, tuleb kokku üle 80%. Kui võrrelda Saare maakonna ja ajaloolise Võrumaaga, on Mulgimaal välismaal sündinuid kõige enam – 8%.

Saarlaste paiksus ilmneb juba Saaremaa respondentide vanemate sünnikohtade järgi: enamiku (71%) mõlemad vanemad on sündinud Saare maakonnas (vt tabel 61 lisas). Koos nendega, kelle üks vanematest on Saare maakonnas sündinud, saab kokku 84%. Enamik vanemaid, kelle sünnikoht pole Saaremaal, on pärit kas Harju või Pärnu maakonnast, paljud ka välisriikidest. Saaremaa elanike paiksust on mõjutanud ka seal pikka aega (1946–1993) kehtinud erikord. Nõukogude riigi välispiiritsoonis asunud Eesti saarte ja mandri vahel liikusid saarte põliselanikud passi ja teised inimesed erilubade alusel. See jättis Saaremaa veel suuremasse isolatsiooni ning takistas inimeste siserännet.

Enamik respondente, kelle vanemad on Saaremaal sündinud, on ka ise Saaremaal sündinud ja kasvanud. Ka ühe vanema liinis Saaremaa päritolu respondentid on valdavalt sündinud ja elanud Saaremaal. Saare maakonnas on sündinud 82% 25–64aastastest elanikest. Mujal Eesti maakondades sündinud saarlasi on vähe. Kõige rohkem on neid sündinud Harju maakonnas – 5%. Väljaspool Eestit on sündinud alla 2% saarlastest.

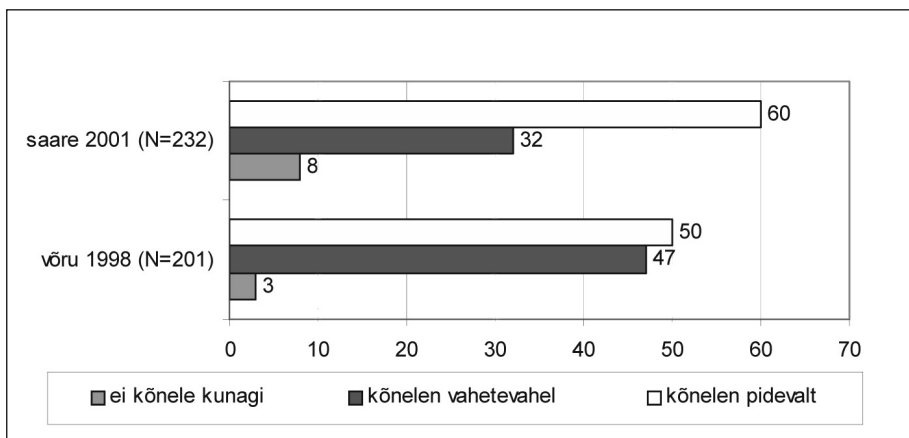
Vanal Võrumaal on mõlema vanema kaudu põliseid elanikke 54%. Lisanduvad need, kelle üks vanematest on Võrumaalt (kokku 65%). Vanemate sünnikohtade tabelist (vt tabel 62 lisas) on näha, kust on Võrumaale elama tulnud. Sagedamini on vanemate sünnikohad Võrumaa lähinaabruses: setude asualal ning tänapäeva Tartu ja Valga maakonnas. Paljud vanemad on sündinud välismaal, peamiselt Vene Föderatsioonis, aga ka Lätis ja Leedus. Enamik Venemaale jäävatest sünnikohtadest asub kas Peipsi-tagusel alal või – ilmselt küüditamistest ja väljarändest tingituna – Siberis.

Uuringu tulemuste põhjal on kuni 10% Võrumaa elanikest kas ühe või mõlema vanema kaudu setu päritolu. Kuigi neid käsitletakse siinkohal mittepõlistena, on nende keeleline taust võrreldav põliste võrumaalaste omaga. Vanal Võrumaal on sündinud kolm neljandikku, Petserimaal ja tänapäeva Tartu maa-

konnas mõlemas ligikaudu 5% võrumaalastest. Väljaspool Eestit ja omaaegset Petserimaad on sündinud alla 4% võrumaalastest.

Alates 1989. aastast Eestis toimunud siserännet on hinnatud 2000. aasta rahvaloenduse andmetele toetudes. Varasemat siserännet iseloomustab üldiselt hoogne linnastumine, konkreetsete piirkondade kohta on ebausaldusväärsete andmete tõttu raske järeldusi teha (vt ka Ainsaar 2004). Võrreldes selle uuringu tulemusi siserände trendidega – sh maapiirkondade rahvastiku kaoga –, võib üksnes oletada, et Saare maakond ja vana Võrumaa kui perifeeriad on läbi aegade kaotanud rahvast keskustele²⁰. Uusi elanikke on võrreldes Mulgimaaga vähe juurde tulnud, seda näitab suur põliste-paiksete inimeste osakaal. Mulgimaal on kolm põlve põliseid elanikke tublisti vähem, ilmselt on väljarände kõrval toimunud ka sisseränne. Nii võib arvata, et Saare- ja Võrumaal on kohaliku keele ja traditsioonide järjepidevuseks paremad eeldused kui Mulgimaal, kus on rohkem kohalikku keelt ja kombeid mittetundvaid, mujalt Eestist elama asunud inimesi.

Keelega koos annab üks põlvkond teisele edasi oma teadmised, uskumused ja kogemused. Seega on põlisus keele ja kultuuri kestmise üks alustugedest. Saare- ja Võrumaal on kohalikus keeles pidevalt kõnelejaid põliste elanike hulgas pool kuni kolm neljandikku, lühemat aega paikkonnas elanute hulgas vaid kolmandik (vt tabel 64 lisas ja joonis 55 all). Mulgimaal oli põliseid elanikke nii vähe, et nende keeikasutust polnud võimalik lähemalt vaadelda.

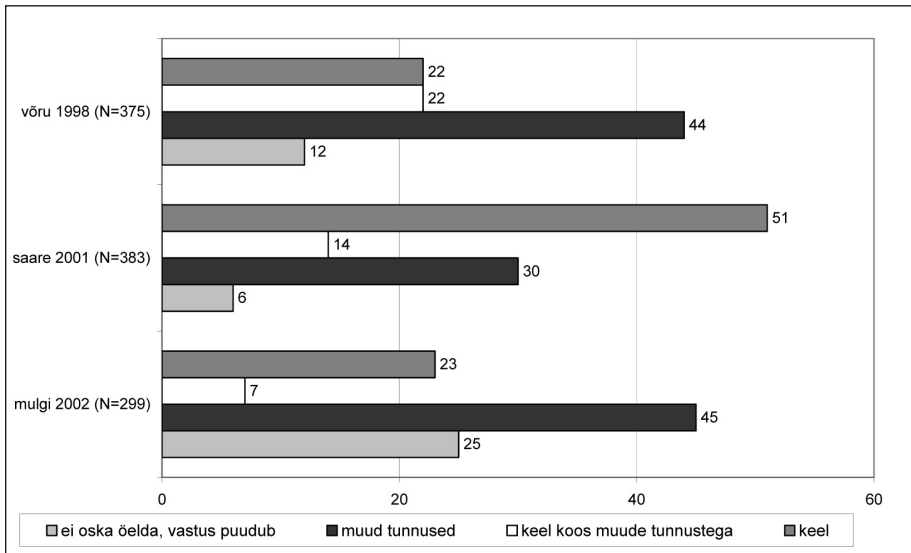

Joonis 55. Põliselanike kohaliku keele kasutamise sagedus, (%).

²⁰ 1970-1980. aastate rändestatistika lubab tuua esile eraldi Kagu-Eesti maa- ja Peipsi rannapiirkonna, mis on kannatanud depopulatsiooni tõttu. Pragi (1988) Ainsaare (2004) kaudu.

Eespool hinnati põlisust ja paiksust n-ö objektiivsete kriteeriumide abil. Milliseid tunnuseid inimesed aga ühe või teise paikkonna põliselanike puhul ise oluliseks peavad? Esmalt tähendab see põlisuse subjektiivseid kriteeriume, samas näitab ka, millel võiks põhineda kohalik identiteet. Palusime vastajatel ise nimetada, mille järgi nad otsustavad, kes on Mulgi-, Saare- ja Võrumaa põliselanik. Peamiste tunnustena nimetati kohaliku keele jooni inimese kõnes ja tema päritolu²¹.

Kuna uuringute põhitähelepanu oli suunatud kohaliku keele rollile inimeste igapäevaelus, siis on vastuste grupeerimisel toodud välja ennekõike kohaliku keelega seotud mainingud. Nagu ilmneb jooniselt 56, tunneb saarlane saarlast peamiselt saare keele järgi, Mulgi- ja Võrumaal on oma keelest olulisemad muud tunnused: inimese päritolu või teatud iseloomuomadused ja mentaliteet.

Joonis 56. Mille põhjal te otsustate, et keegi on selle paikkonna (küla, naabruskonna) põline elanik? (%)

Mulgimaal peab peaaegu veerand põliselaniku tunnuseks ennekõike eripärast keelt. Kui liita keele kaudu põlisuse defineerinud vastustele veel need vastused, kus nimetati keelt kombinatsioonis teiste tunnustega, kasvab keele osakaal

²¹ Need tulemused võivad olla mõjutatud uuringu(te) meetodikast. Küsimustikus olid eespool ja primaarsed kohalikku keelt puudutavad küsimused, alles seejärel põlisust ja identiteeti mõõtvad küsimused. *Autori märkus.*

põlisuse või ka kohaliku identiteedi alusena umbes kolmandikuni (vt ka tabel 63 lisas). Vähem kui viiendik peab põliselanikeks neid, kes on Mulgimaal sündinud-kasvanud või kelle juured on Mulgimaal ja kelle suguvõsa on siin põlvkondi elanud. 13% nimetab põliste elanike tunnustena teatud iseloomu, mõtteviisi ja käitumist, enamasti stereotüüpseid jooni. Samas on päris suur nende inimeste osakaal, kes ei suuda Mulgimaa põliselanike (vrd mulkide) põlisust kuidagi defineerida. Seda võib selgitada põliste 25–64aastaste mulgimaalaste ja teiste vahel, mis on 1:5 põliste kahjuks.

Põlise saarlase tunnuseks peavad pooled **Saaremaa** vastajad saare keele kõnelemist. Omapärast keelt koos teatud mõttelaadi ja käitumisega peavad põlisuse põhitudunuseks veel 14% vastajatest. Peaaegu viiendik leiab, et paikkonna (küla, naabruskonna) põline inimene peab olema Saaremaal sündinud või esivanemate kaudu Saaremaa päritolu. Muid saarlastele iseloomulikke tunnuseid nimetati harvemini (vt tabel 63 lisas).

Võrumaal osutus küsitlute arvates põliselaniku tähtsaimaks tunnuseks paikkondlik päritolu (vt lisas tabel 63). Rohkem kui kolmandik võrumaalastest pidas põlisteks Võrumaal sündinud-kasvanud inimesi ja neid, kelle suguvõsa on põlvkondi paikkonnas elanud. Võru keele oskust pidas põlisuse aluseks 22% võrumaalastest. Sama paljud nimetasid keelt koos mõne teise tunnusega (päritolu, kumbed, traditsioonid). Vähesed tõid põlistele elanikele omasena esile teatud mentaliteedi ja traditsioonidega seotuse.

Kokkuvõttes võiks öelda, et saarlaste ja muhulaste jaoks on keel põliselaniku kindlakstegemisel määrav, võrokeste jaoks on tähtsam päritolu. Samas on Võrumaal loomulik, et põline elanik kõneleb või vähemalt mõistab võru keelt. Nagu keelesituatsioon, varieerub Mulgis ka see, mille järgi arvatakse põliselanikku ära tundvat. Mulgi tulemused peegeldavad mõistetega seonduvaid stereotüüpe, mis tekivad sageli siis, kui otsene kontakt ja läbikäimine puuduvad. Samas ei saa väita, et Võru ja Saare tulemused stereotüüpset mõtlemist ei peegelda.

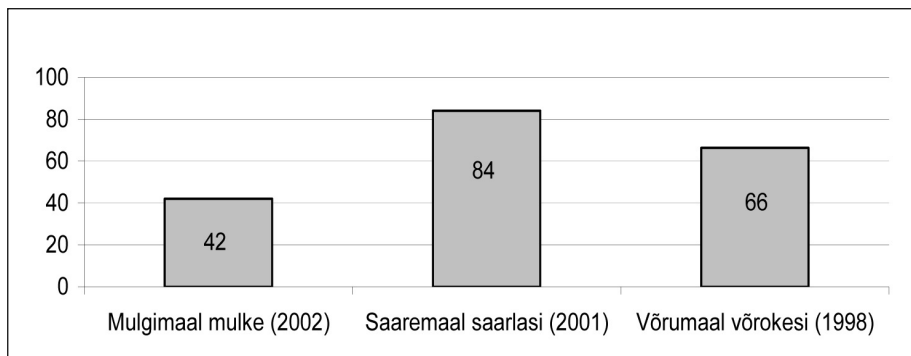
5.2. Mulgi-, Saare- ja Võrumaa kohalik identiteet

Keelevahetus oleneb suurel määral sellest, kas kogukonna või ühiskonna prestiižikeskus asub keelekogukonna sees või väljas. Viimasel juhul võib keelevahetus kergesti aset leida: üha rohkem inimesi peab otstarbekaks kõnelda prestiižikamat keelt. Ent alati ei pruugi keelevahetus toimuda. Keelehoid sõltub paljuski keelekasutaja identiteedist, õigemini identiteetidest. Kui Võrumaa elanik väärtustab eurooplaseks olemise kõrval ka eestlaseks ja võrokesteks olemist, siis peaksid *lingua franca* kõrval alles püsima nii eesti kui ka kohalik

keel (vrđl Ehala 2004). Kuna on selge, et tänapäeva mitmikidentiteetidega ühiskonnas ei saa piirduda ühe kollektiivse identiteedi, näiteks rahvusidentiteedi uurimisega, paluti nii Mulgi-, Saare- kui ka Võrumaa elanikel ennast oma päritolu järgi identifitseerida (*Kelleks te ennast päritolu järgi peate (näiteks mulk, saarlane, seto, võroke, virulane, muhulane, muu)?*). Kahtlemata võisid nii küsimus ise koos vihjega kui ka eelnevad, kohalikku keelt või murret puudutanud küsimused eneseidentifikatsioone mõjutada, samuti võis tulemusi muuta küsitluse kontekst. Selliseid kahtlusi tekitab geograafiliselt veelgi kitsamat kohalikku identiteeti (kogukonna-, koha-, küla-, naabruskonnaidentiteet) peegeldavate vastuste vähesus.

Mulgi-, Saare- ja Võrumaal saadi erinevad tulemused. Mulgimaal määratles ennast üle 40% mulkidena, Saare maakonnas olid enamik saarlased ja Võrumaal kaks kolmandikku võrokest (vt joonis 57). Ilmselt on sellist eneseidentifikatsioonide jaotust mõjutanud ka ränne: eelmisest peatükist selgus, et Mulgimaal on võrreldes Saare- ja Võrumaaga tunduvalt vähem paikseid-põliseid inimesi, neid, kellelt mulgi identiteeti eeldaksime. Valk (2000) vaatab 1998. aasta tulemusi tänapäeva maakondade lõikes. Võru maakonnas peab 79% end võrokesteks, Põlva maakonnas 54% võrokesteks ja 15% setudeks, Valga maakonnas 14–15% mulkideks ja võrokesteks ning näiteks 36% eestlasteks ja 9% valgamaalasteks. 2001. aasta uuringu järgi ei oska 41% Valga maakonna Põdrala ja Helme valla ning Tõrva linna 25–64aastastest elanikest oma kohalikku identiteeti määratleda. 29% peab ennast mulgiks, 4% tõrvalaseks ja umbes 1% valgamaalaseks. Mulgimaa Viljandi maakonna osas peavad peaaegu pooled (47%) end mulkideks, 14% ei oska vastata ja 14% peab end eestlaseks. Nende uuringute põhjal paistab, et uuemate administratiivüksustega seotud kohalik identiteet on olnud siiski visa juurduma. Ehkki enamik vaadeldavatest põlvkondadest – 25–64aastased – on sündinud-kasvanud ajal, kui olid loodud Valga (1920) ja Põlva maakond²² (1950), pidasid Mulgimaal ennast valgamaalasteks ja Võrumaal põlvamaalasteks vaid vähesed.

²² Kuni 1990. aastani rajoonid. *Autori märkus.*

Joonis 57. Mulgi-, Saare- ja Võrumaa 25–64aastaste eneseidentifikatsioon, (%).

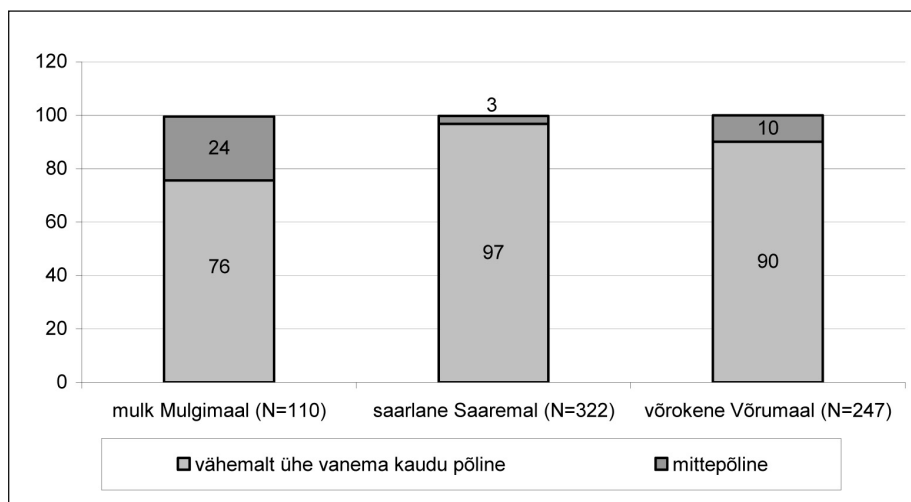
Mulgimaal elab tänapäeval mulkide kõrval palju inimesi, kes on ennast määratlenud kuidagi teisiti, nt geograafilise (eurooplane, siberlane) või ajaloolise piirkonna (lõunaeestlane, virulane), nüüdisaegse maakonna (idavirumaalane, valgamaalane) või linna (tallinlane, tõrvakas) järgi, rahvusvähemusena (ees-tivenelane, eestisoomlane) või rahvusena (sakslane, ukrainlane). Kolmandik mulgimaalastest kas ei oska oma lokaalset identiteeti määratleda (22%) või määratlevad ennast eestlasena (11%).

Saaremaal on enamik ennast saarlaseks pidanud. Muu identiteediga elanikke on viiendik. Nendest ligi veerand määratleb ennast mõne Saare maakonna konkreetse piirkonna järgi (muhulane, sõrulane, ruhnlane või põidelane). Teise veerandosa moodustavad n-õ poolsaarlased, ilmselt ühe vanema liinis muud päritolu. Ülejäänud on ennast nimetanud Mandri-Eesti erinevate piirkondade järgi. Kõigist vastanuist kümme on end eestlaseks nimetanud ja vaid paar vastajat ei osanud oma identiteeti määratleda.

Võrumaa elanikest on peaaegu viiendik määratlenud ennast kas muu ajaloolise piirkonna (virulane, mulk, saarlane), geograafilise piirkonna (põhja-, lõuna-, kagu-, lääne-, keskeestlane), nüüdisaegse maakonna (järvamaalane, valgamaalane, põlvamaalane) või linna (pärnakas, tartlane) järgi, aga ka rahvusena (soomlane, lätlane, venelane). Võrumaal peab end setudeks 5% võrumaalastest. Alla kümnendiku on neid, kes määratlevad ennast vaid eestlasena (9%). Mõned üksikud ei ole osanud end kuidagi nimetada.

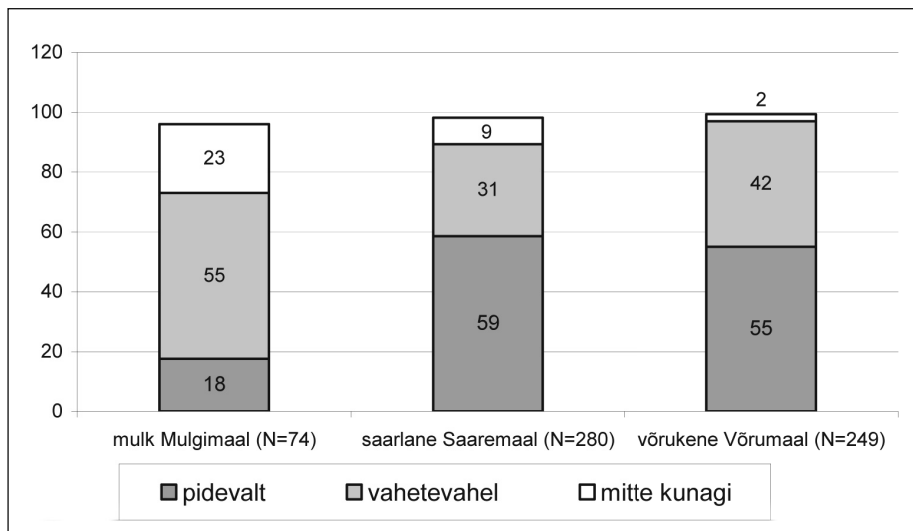
Kuidas on põlisus-paiksus ja kohaliku keele kasutamise sagedus identiteediga seotud? Üldiselt kinnitavad tulemused kohaliku identiteedi seotust paikkonna ja põlisusega. Seda näitab ühe või mõlema vanema kaudu põliste 25–64aastaste elanike jaotus kohaliku identiteedi lõikes (vt tabel 65 lisas). Enamik

(82–93%) vähemalt ühe vanema liinis mulgi-, saare- ja võrumaalasest peab ennast vastavalt mulgiks, saarlaseks või võrokeseks. Eneseidentifikatsioon ühe või mõlema vanema kaudu põlisuse lõikes annab pisut erinevaid tulemusi. Saare maakonnas on 97% ja Võrumaal 90% vastavalt saare ja võru identiteediga vastajatest vähemalt ühe vanema liinis põlised-paiksed. Mulgimaal on mulkide seas vähemalt ühe vanema kaudu põliseid umbes kolm-neljandikku (vt joonis 58). Sellise tulemuse põhjal võib oletada, et mulgi identiteedi puhul ei pruugi mitme põlve tahtuv Mulgimaa päritolu või põlisus nii tähtis olla kui näiteks Saaremaal ja mulgiks saab “hakata” lihtsamalt. Peale selle käsitleb avalik diskursus kogu Viljandi maakonda kui Mulgimaa ning selle taustal pole ootamatu, kui selle elanikud end automaatselt mulkideks peavad.

Joonis 58. Kohalik identiteet põlisuse lõikes, %.

Lokaalse identiteedi analüüs kohalike keelte kasutamise hinnangute lõikes annab võimaluse teha järeldusi kohaliku keele tähtsuse kohta lokaalse identiteedi alusena. Jooniselt 59 on näha, et oma sõnul *pidevalt* kohalikku keelt tarvitavaid inimesi on ennast saarlaste ja võrokestena määratlenute seas tublisti üle poole. Mulgimaal oli neid, kes väitsid end *pidevalt* kohalikku keelt rääkivat nõnda vähe, et kahe tunnuse vaatlemine ei anna usaldusväärseid tulemusi.

Joonis 59. Eneseidentifikatsioonid kohaliku keele kasutamise sageduse lõikes, %.

6. Järeldused ja kokkuvõte

Keeled muutuvad ning enamasti suhtutakse muutustesse valuliselt ja neid tajutakse negatiivsetena (vt Labov 2001: 4–6). Tihtipeale kujutatakse ette, et minevikus on olnud omamoodi kuldajastu, mil keeled olid õiged, puhtad ja kaunikõlalised, kuid nüüdseks on see paratamatult läbi saanud. Tegemist on keeleliste representatsioonide või ideoloogiatega, mis on seotud piiblitooliste narratiividega ükskeelsest Eedenist ja mitmekeelsest Paabelist (vt ka Errington 2001: 27). Keelelistes representatsioonides sisalduvaid ajalisi-ruumilisi binaarsusi on minevik *versus* olevik kõrval teisi: kiri *versus* kõne, keskus *versus* perifeeria, linn *versus* maa, globaalne *versus* lokaalne (vt Guenier 2004: 54). Empiirilisel saab näidata, et keelemuutused pole üksnes ajaloolised, vaid iseloomustavad ka lähemat minevikku ja olevikku, ehkki tavateadvus eeldaks, et ringhäälinguajastu loob konvergentsi ja kohamurded kaovad järk-järgult (vt Labov 2001). Tehnoloogilised avastused, mis parandasid inimeste kommunikatsiooni-, tootmis- ja transpordivõimalusi, ning isikuvabaduste laienemine on paikselt külakogukonnas elanud inimesed mobiilseks muutnud. Ennekõike läänemaailmas on toimunud elanike kontsentratsioon linna. Rahvusriikide ehitamisel tekkis vajadus ühise keelestandardi järele. Nii on ühes impeeriumide lagunemisega tekkinud Euroopa kaardile mitmeid uusi väikeriike ja koos nendega kirjaviise. Paraku toidab globaalne turg ennekõike suure kasutajaskonnaga keeli ning väikeste keelte kadumises on süüdistatud keelelist imperialismi (*linguistic imperialism*)²³, näiteks inglise keele²⁴ domineerimist (vt ka Phillipson 2006). Ent enamus- ja suure kõnelejaskonnaga keelte domineerimine ja hegemoonia kui *fait accompli* (May 2005) ei tähenda, et keele- ja ühiskonnauurijad ei peaks uurima neid spetsiifilisi sotsiaalajaloolisi kontekste, kus teatud keelte domineerimine alguse sai.

Mineviku tundmine kõlbab hästi ka tänapäevase keeleökoloogia seletamiseks. Tänapäeval aitab polütsentristlik avatus näha teisi kultuure ning alternatiivsed kommunikatsioonikanalid võimaldavad tarvitada vähem kasutatud keeli suhtlemisvahendina ka erasfäärist väljaspool ja näiteks pikkade vahemaade tagant. Vähemus- ja väikeste keelte õiguste apoloogeetid-uurijad ei pea võimalikuks suletud ja välistavate keelekogukondade taasloomist, vaid on seisuko-

²³ Keelelise imperialismiga kaasnevad inimeste või gruppide ebavõrdne hüvede vahetus (*exchange*) ja ebavõrdsed kommunikatiivsed õigused, mis on defineeritud teatud keelelise kompetentsi kaudu, süsteemis, mis muudab loomulikuks ja legitimeerib sellise ekspluateerimise. (Phillipson 2006: 348).

²⁴ Et keerulist laenamise ja keelte segunemise protsessi kirjeldada, oleks kohasem ja täpsem kasutada “inglise keeled” inglise keele asemel. *Autori märkus*.

hal, et väga tähtis on uurida keelekasutust domeenides ja domeenide vahel, st formaalseid ja mitteformaalseid keeleökonoomikaid (May 2005: 338). Eestis näevad paljud inimesed, sealhulgas mitmed keeleteadlased ja -korraldajad kohakeelte või murrete funktsiooni endiselt üksnes eesti ühiskeele rikastamisel. Mõned dogmaatilisemad kirjakeele eest seisjad peavad murdeid ka kirjakeele risustajaks, arvestamata, et kommunikatsioon toimub ngunii kõnekeeles ja kohalik keel võiks olla ka iseseisvalt oluline²⁵. Järjest enam on neid, kes mõistavad, et kohakeel on tähtis osa kohaliku identiteedi loomes ja inimeste kollektiivne identiteet ei pruugi piirduda üksnes rahvus(riigi)identiteedi. Keelelist mitmekesisust peetakse biokultuurilise diversiteedi lahutamatuks osaks ning kultuurilist (sh keelelist) ja bioloogilist mitmekesisust üksteist vastastikku toetavaks (vt Maffi 2000). Seisundiuringute põhiliseks ülesandeks oli selgitada kolme uurimispiirkonna täiskasvanud elanike hinnangute põhjal välja, kuidas on Eestis keeleline mitmekesisus säilinud.

Järgnevalt esitame kokkuvõtvalt keelekasutusele antud hinnangute võrdluse Võru-, Saare- ja Mulgimaal. Võru- ja Saaremaal on kohakeelele paigapealse kommunikatsioonivahendi ja kohaliku (kollektiivse) identiteedi kandjana üsna suur kandepind. Mulgimaal on keele osa ilmselt vähenenud, samas ei saa uuringu tulemuste põhjal kuidagi väita, et mulgi identiteet palju nõrgem oleks. Pääaegu pooled mulgimaalastest arvavad, et eesti ühiskeelest erinevat kohalikku keelt külas või naabruskonnas ei kõnelda. Saaremaal on samasugusel arvamusel kümnendik vastanutest, Võrumaal üksnes mõned. Võrumaa elanikkonna keeleline identiteet on selgem kui Mulgimaal ja *võru keel Võru murde* asemel on võru keelealal kohaliku kõnepruugi kohta levinum määratlus kui *saare keel* Saaremaal, kus keelt ja murret on nimetatud võrdselt. Seega on *võro kiil* kujunenud kohakeele omanimetuseks. Saare maakonna elanikud väidavad, et pruugivad kohalikku keelt üsna ühtemoodi nii tööl, kodus kui ka naabrite, sõprade ja sugulaste ringis. Võrumaal kõneldakse võru keeles rohkem külarahva, harvem töökaaslastega. Isegi sõprade, sugulaste ja oma kodustega väidetakse räägitavat vähem kui külarahvaga. Ilmselt peetakse võru keelt maa- piirkonnas kõneldavaks kogukonna keeleks, mis on eesti ühiskeelest staatuse poolest madalamal, aga igapäevases suhtluses igati ootuspärane ja legitiimne. Mulgimaal on erinevates suhtlusingides kohaliku kõnepruugi *pidevalt* kasu-

²⁵ Hennoste (1999) iseloomustab Eesti keelesituatsiooni ärkamisajast kuni 1980. aastate teise pooleni kui totalitaarset. "Keele säilitamise all mõeldakse aga kirjakeele normingute ja nende järgimise säilitamist. Eesti keele kui allkeelte kogumi säilitamisest ei ole sellises mudelis juttu üldse või on ainult muuseas. Vastupidi, tegelikult püütakse selles mudelis kirjakeele nimel teistmoodi ennast väljendavaid allkeeli lihtsalt hävitada (mitte ainult vanu kohamurdeid, vaid ka argielus kasutatavat argikeelt ja suulise kõne erijooni)." (Hennoste 1999: 89).

tamise hinnangute osakaal kõige madalam, mis näitab, et mulgi keele kasutamine pole kuigi levinud ning seda kuulub igapäevases suhtluses tõesti vähe ja harva. Peamiseks põhjuseks on ilmselt kohaliku keele kiirem tasandumine (vt ka Pajusalu 1987) ja mulgikeelse kogukonna lahustumine näiteks rände, küüditamiste, poliitika tõttu. Mulgi- ja Võrumaal on märgata vahet endast vanema ja noorema põlvkonnaga suhtlemisel. Perekonna ringis räägitakse kohalikus keeles küll vanema põlvkonnaga, ema-isa, vanaema-vanaisaga, kuid laste ja lastelastega kõneldakse kohalikus keeles tunduvalt harvemini. Sellise keelelise käitumise taga võib olla lõunaeesti keele eesti keelest kui riigikeelest, põhjaeesti keelel põhinevast eesti kirjakeelest ning kooli- ja hariduskeelest madalam prestiiž. Võru keele nihkumisele “kogukonna üldise suhtluskeele rollist üha enam madala staatuse ja haridusega meestekeskse võrgustiku sisekeele rolli, millel on oma peiteprestiiž, kuid samas laiema elanikkonna silmis oht stigmatiseeruda” on osutanud Ehala (2006: 23). Domineerivate kirjakeeltele või riigikeeltele kasutuspekter on tavaliselt lai, väikese kõnelejaskonnaga keeled, väheprestiižsed kohakeeled ja murded piirduvad teatud domeenidega, näiteks on kasutusel üksnes koduses ringis. Nii võivad keele registrid jääda tänapäeva ühiskonna vajaduste jaoks piiratuks, mistõttu prestiiž langeb veelgi. Madalast prestiižist ja muudest teguritest tulenevalt nõrgeneb keele loomulik ülekandumise mehhanism – levik vanematelt lastele – ja toimub keelevahetus. Võru keele kõnelemise põlvkondlik asümmeetria viitab keele kadumisele pikas perspektiivis. Igapäevane kogemus on näidanud, et võrukeelsed lapsevanemad hakkavad oma lastega võru keeles kõnelema tihti alles siis, kui need on keskikka jõudnud. Ka maa- ja linnapered ning emad ja isad annavad oma keelekasutuse kohta erinevaid hinnanguid. Kõik saadud tulemused kinnitavad võru keele õpetajate sõnu. Võru keelt õppivad lapsed on õpetajatele tunnistanud, et isad kõnelevad nendega võru keeles sagedamini kui emad. Uuringu tulemused viitavad samale asjaolule: isasid, kes oma hinnangul kõnelevad oma lastega *pidevalt* võru keeles, on rohkem kui emasid. Maapiirkonnas kõneldakse oma lastega (ka täiskasvanud lastega) *pidevalt* kohalikus keeles sagedamini kui Võrus, Põlvas, Räpinas ja Antslas. Mida pikem on olnud vastaja haridustee, seda harvemini ta väidetavalt lapsega kohalikus keeles suhtleb. Selles on ilmselt üldise rahvus-, keele- ja hariduspoliitika kõrval “süüdi” ka empiirilisel põhjendamatud, stereotüüpsed seisukohad, mille järgi raskendab võru keeles kõnelemine eesti keele korralikku omandamist. Nende stereotüüpide taustal on ootuspärane, et lapsevanemad valivad teadlikult eesti keele võru keele asemel, mitte eesti keele võru keele kõrval.

Kohaliku keele alleshoidmist toetab enamik Mulgi-, Saare- ja Võrumaa elanikest. Siiski on üksnes pooled võrumaalastest ja üle kolmandiku saarlastest valmis oma lastele või lastelastele kohalikku keelt õpetama. Mulgimaal

on vanemate valmisolek lastele mulgi keelt õpetada veelgi väiksem. Need tulemused peegeldavad pigem hinnangut kohaliku keele üldisele prestiižile, kui näitavad inimeste keelelist käitumist. Võrumaal on nooremate ja pikema haridustega inimeste seas kõige rohkem neid, kes ei ole nõus lastele või lastelastele kohalikku keelt õpetama. Ilmselt ei suudakski suur osa vanemaid lastele enam keelt õpetada, st nendega iga päev võru keeles suhelda. Kindlasti leidub ka selliseid vanemaid, kes põhimõtteliselt või ajanappuse tõttu lastele kohalikku keelt ei õpetaks. Kõigis uuritud piirkondades ollakse valdavalt nõus sellega, et lastel või lastelastel peaks olema võimalus kohalikku keelt koolis õppida. Võrreldes kahele keele õpetamist puudutavale küsimusele antud vastuseid, on eitavate vastuste osakaal kõigis piirkondades ühesugune, ulatudes 15%st Võrumaal neljandikuni Mulgimaal. Võiks arvata, et selline ongi kohaliku keele õpetamise ja avaliku kasutamise vastaste osakaal.

Kõrvutades Mulgi-, Saare- ja Võrumaal kohaliku keele geograafilist kasutust peegeldavaid hinnanguid, ilmneb taas saarlaste enam-vähem üleüldine ja ühetaoline kohaliku keele pruukimine. Võrumaal on võru keel kohalikuks suhtlusvahendiks, linnas ja võrukeelse keelekeskkonna puudumisel lülitatakse väidetavalt ümber eesti ühiskeelele. Pole välistatud, et inimesed võivad eesti ühiskeelest suuresti erineva keele puhul teadlikult hoiduda kohalikku keelt *igal pool* ehk keelepiirkonnast väljas kasutamast. Seega on suur osa võrumaalasi bilingvaalid, kes vahetavad koodi vastavalt vajadusele. Tänapäevane Saare kõnepruuk erineb eesti ühiskeelest vähem ja on seepärast suhtlusvahendina funktsionaalne ka mujal Eestis. Mulgimaal on kohakeele kasutusulatus praeguseks väikseks jäänud ja inimesed ei pruugi keeleerinevusi enam teada-tajuda. Kõigis piirkondades on ühtviisi vähe inimesi, kes peavad oma kodukandi keelt nn kõögikeeleks, mida kõlbab rääkida vaid oma kodus või pereringis. Vaadeldes küsimustele, *kus ja kui sageli räägite ...murret/keelt*, antud vastuseid, tuleb välja, et Võrumaa inimesed näevad kohaliku keele kasutusvõimalusi laiemana, st külakeele kõrval ja asemel kogu keeleala siseses ühe suhtlusvahendina.

Kahtlemata peegelduvad uuringute tulemustes keelelised representatsioonid ning ka mitmed eespool nimetatud ja muud binaarsused (kool *versus* kodu, ametlik *versus* mitteametlik). Avaliku sektori domeenides – koolis kohustusliku aina ja ametialases suhtlemises – leiab kohakeelte kasutamine enim vastuseisu, kuna tegemist on rahvusriigi toimimises oluliste institutsioonidega. Seevastu meedias on kohaliku keele kasutamist valmis toetama palju rohkem inimesi. See tulemus sai Võrumaa puhul kinnitust ka Saar Polli *Uma Lehe* loetavuse uuringust (vt ka Faster 2005). Ilukirjandus on fiktsioon, mille reeglid on hajusad ja kus murdekirjandusel on oma harjumuspärane koht. Lisaks on rahvakeelest laenamine kirjakeele kujundamisel levinud prak-

tika. Saareste (2006: 127) viitab, et XX sajandi algul ja keeleuendusliikumise päevil sundisid eesti keele kasvavad vajadused näiteks ilmakirjanduse tõlkimisel käänduma “rahvakeele ammutamata, kuid veel väheselt tuntud varade poole”. Nii kiriku kui ka traditsiooniliste religioossete õpetuste ja rituaalide tähtsus on üksikisiku ning Eesti ühiskonna elus vaieldamatult vähenenud (vt näiteks Liiman 2001). Kui varasemal ajal olid lõunaeestikeelsed jutlused väga tähtsal kohal, siis tänapäeval puudutab kirik väheseid, ent ometi näevad inimesed meelsasti kirikut traditsioonide ja vanade kommete kandjana. Ilusate omakeelsete lasteraamatute ja vabatahtlike kohaliku keele tundide vastu pole enamikul midagi. Palju on ka neid, kes peavad õigeks lastega kohalikus keeles suhtlemist: Võrumaal on neid ligi kolm neljandikku, Mulgimaal pooled ja Saaremaal kaks kolmandikku. Ise ollakse vähem valmis oma lastele kohaliku keelt õpetama. Teiste ainete õpetamist kohalikus keeles toetab tunduvalt vähem inimesi. Üllatav on, et Mulgi- ja Võrumaal toetavad kuni pooled 25–64-aastastest elanikest kohaliku keele kaitsmist seadusandlike vahenditega, Saaremaal on samal seisukohal olijaid ligikaudu veerand. Võrumaal on kõige vähem neid, kes arvavad, et *võru keele kaitseks pole vaja midagi teha*.

Põlisusnäitajate võrdlemine selgitab paljuski keelekasutuse ja –oskuse kohta antud hinnanguid. Seisundiuuringute põlisuse ja paiksuse tulemuste kõrvutamisel selgub, et kõige põlisem on Saaremaa elanikkond, kus peaaegu kolm neljandikku 25–64aastastest inimestest on vähemalt kolmanda põlvkonna saarlased. Võru keelealal on selliseid põliselanikke üle poole, Mulgimaal üksnes viiendik. Kui Võrus ja Saares on veel alles üsna paikne elanikkond, siis Mulgimaale on enamik rahvast tulnud väljaspoolt mulgi keeleala. Nii on Mulgimaal kohakeel marginaliseerumas, seda on põhjustanud paikse keelekogukonna asendumine sisserändajatega. Suur põliste-paiksete elanike osakaal ei tähenda muidugi, et Võru- ja Saaremaalt poleks välja rännatud. Erinevus Mulgimaaga on ilmselt selles, et sisserändajaid on olnud väljarändajatest tublisti vähem. Üldse on linnastumise ja üldise globaliseerumisega suurenenud inimeste mobiilsus, mis ei soosi vanade kogukondlike sidemete püsimist ja kohakeelte kandumist põlvest põlve.

Ehala (2006) viitab võru keelevahetust uurides Fishmanile (1991; 2001) ning nendib, et ohustatud keelte funktsioonide laiendamine pere- ja kogukondlikust sfäärist avalikku sfääri pole keelevahetuse pööramisel edu lubav eesmärk. Avalikus sfääris rakendatavad keelehoiu meetmed on suunatud enamasti täiskasvanud kõnelejale, mitte lastele. Keelevahetuse pööramiseks tuleks taastada hoopis keele loomulik põlvkondadevaheline järjepidevus ja toetada pere rolli keelehoius. Paraku on sotsialiseerumine nihkumas järjest enam perekonnast kooli ja meediasse ning haridust ei anta enam üksnes kooliseinte vahel, vaid ka meedia vahendusel. Olukorrad, kui “Võrumaal ja Helmeski on juhtu-

nud, et linnast suveks külasse tulnud kooliõpilane on vanemalt saanud pilgata või hurjutada, kui ta kaasa toob võõra keele (*kas ma' su tuuperäst kuuli saadi, et sa' mul säääl joba "rääkmä" "nakkat?" = kas ma su seepärast kooli saatsin, et sa mul seal "rääkima" – "kõnelema" asemel – hakkad?*) on nüüdseks ilmselt mõödaniikuks saanud (Saareste 2006:136). Samas näitavad seisundiuuringute olulisemad, koodivahetusele viitavad tulemused, et Võrumaa on endiselt kakskeelne. Kuna diglossia pole mustvalge nähtus, võib oletada, et säilinud on osaline diglossia ja toimub kiire keelevahetus. Kakskeelsete võrumaalaste puhul ei ole keelevahetus siiski ainuke käimasolev keelemuutuste protsess. Mets (2004) viitab lõunaeeesti keele assimileerumise kõrval ka lõunaeeesti ühiskeele tekkimisele ja tendentsidele, mis töötavad nivelleerumise vastu. Mulkide keele kohta on Pajusalu (1987: 543) juba kaksikümmend aastat tagasi ennustanud, et "ilmselt nivelleerub Kaksi murrak põhjaeeesti ühiskeelega kiiremini kui Võru murre või Kihnu murrak". Meie viie aasta taguse uuringu tulemused kinnitavad sedasama keeleliste representatsioonide kaudu: Mulgis on teadmine oma kohakeelest kasin, hinnangud keelekasutuse sagedusele, oskusele jms madalad. See viitab mulgi keele marginaalsusele Mulgimaal, mistõttu ei ole võimalik rääkida ka kakskeelsest kogukonnast. Samas on mulgi liikumine tõusuteel ja mulgi identiteet tugevnenud-laienenud üle kogu Viljandimaa. Saaremaal on asjad teistmoodi. Võiks öelda, et vaatamata saarte meloodilisele murdekõnele, on tegemist ikkagi ükskeelse – põhjaeeestikeelse – kogukonnaga. Seda näitavad kaudselt hinnangud, mille järgi räägitakse ühtemoodi nii vanavanemate kui ka lastelastega, st koodivahetust ilmselt ei toimu. Nii on allkeelte seisundi uuringu üks tähtsamaid, ent ühtlasi spekulatiivsemaid järeldusi, et on kakskeelne – ühis- ja lõunaeeestikeelne – võru keelekogukond, võrreldes ükskeelse Saaremaa ja marginaalse kohaliku kõnepruugi kasutusega Mulgimaaga. On vaja uusi keeleuuringuid, et tuua selgust keelemuutustesse lähemalt, keelekasutajate strateegiatesse, koodivahetuse ja interferentsi mehhanismidesse. Ehala (2006) paneb ette muuta võru liikumise ideoloogiat ja vahetada puristlikud seisukohad inklusiivsemate, tasandunud keelega võrokesi soosivamate seisukohtade vastu, aga ei täpsusta, kas võru keelejoonte markerimisega ühiskeeles ei jõuta mitte olukorda, kus saare keel on praegu.

Kokkovõtõq

Keeleq muutusõq ja inämbältjaolt om tuu muutuminõ inemiisi jaos rassõ. Inemiseq arvasõq, et keele muutuminõ om halv asi (kq Labov 2001: 4-6). Tihtsäle mõtõldas, et vanastõ oll' kõik parõmb ku parhillatsõl aol, keeleq olliq kah sis õigõq, puhtaq ja ilosaq, a täämbädses pääväs om tuu illos otsa saanuq. Keele muutuminõ olõ-iq õnnõ aoluulinõ asi, a ütles midägi ka lähembä minevigu ja parhillatsõ ao kotsilõ. Ku rahvusriigiq tetti, oll' vaia ütist keelenormi. Nii om suurriike lagonõmisõga tegünüq pallõ vahtsit tsillokõisi riike ja noidõga üten ka vahtsit kiräviise. A kaõhos om suuril keelil rohkõmb pruukmisvõimaluusi ja väikuq keeleq nakkasõq pikä pääle häömä.

Eestin om hulga inemiisi (näide siän ka mitmõq keeletiidläseq ja keelekõr-raldajaq), kiä arvasõq õks viil, et kotosõkeeleq vai murdõq ommaq tarviliuguq õnnõ tuujaos, et eesti ütist kiilt rikkambas muutaq. Mõnõq kiräkeele iist saisjaq arvasõq, et murdõq tsurkvaq kiräkeele ärq ja ei mõtlõ tuu pääle, et läbikäümi-ses pruugitas jo nigunii kõnnõkiilt ni kotosõpääliline kiil võisi ka umaette tähtsä ollaq. Kõrrast inämb om säändsit inemiisi, kiä saavaq arvo, et kotosõpääliline kiil om kotosõpäälidse hindäsolõmisõ tegünemise man tähtsä. Ka inemiisi üti-ne hindätiidmine või ollaq midägi muud ku õnnõ rahvus(riigi) hindätiidmine. Keelelist kirivüst peetas biokultuurilisõ kirivüse ütes tähtsäs osas, kultuuri-linõ (tuu siän ka keeleline) ja bioloogilinõ kirivüs tugõva tõnõtdõist (kq Maffi 2000).

Kotosõkiili saisu-uuringidõ päämises tsihis oll' kolmõ uurmispiirkunna suuri inemiisi arvamiisi perrä selges saiaq, kas ja ku pallõ om Eestin keeleline kirivüs alalõ püsünüq.

Noq annamigiq lühkü ülekaehusõ keelepruukmisõ kotsilõ annõtuist arva-miisist Võro-, Saarõ- ja Mulgimaal. Võro- ja Saarõmaal om kotosõkiil pai-gapäälidse läbikäümise ja kotosõpäälidse (ütidse) hindäspidämise jaos peris tähtsä. Mulgimaal olõ-iq kiil nii tähtsä, a uurmisõ tulõmi perrä saa-iq tuud ka üldäq, et mulgi hindätiidmine hulga nõrgõmb olõsi. Pia poolõq mulgiq arvasõq, et eesti ütidsest keelest tõistsugust kotosõpäälisõ kiilt külän vai ümbre-kunnan ei kõnõlda. Saarõmaal om säänestsamma miilt kümnesosa vastanuist inemiisist, Võromaal õnnõ mõnõq. Võromaa inemiisi keeleline hindäspidä-mine om selgemb ku Mulgimaal ja võro kiil Võro murdõ asõmõl om võro kotosõpäälidse kõnnõpruugi kotsilõ hariligumb nimi ku saarõ kiil Saarõmaal, kon kiilt ja murrõt nimmati üte pallõ. Tuu tähendäs, et võro kiil om muutu-nuq kotosõkeele umanimes. Saarõ maakunna inemiseq ütleseq, et tarvitasõq kotosõpäälisõ kiilt küländ üttemuudu nii tüül, koton ku ka naabridõ, sõpru ja sugulaisi tsõõrin. Võromaal kõnõldas võro kiilt rohkõmb küläravaga, har-võmb tüü man. Esiki sõpru, sugulaisi ja uma perrega kõnõldavat veidemõ ku

külärahvaga. Arvadaq peetas võro kiilt maal kõnõldavas kogokunna keeles, mis om eesti üttest keelest staatusõ poolõst madalambal, a egäpäävädse läbi-käümise jaos iks tuu õigõ ja hää. Mulgimaal om kõgõ veidemb noid inemiisi, kiä umma kiilt kõikaig kõnõlõsõq, mis näütäs, et mulgi kiilt pruugitas veidüq ja inemiisi egäpääväelon kuuld tedä harva. Mulgi- ja Võromaal jääs silmä ka sääne asi, et vanõmbaq umavaihõl kõnõlõsõq kodusõpäälist kiilt, a latsi ja latsõlatsigaq pruugitas taad kiilt väega veidüq. Arvadaq või, et kodusõpäälist kiilt peetas eesti üttest keelest halvõmbas. Keele sääne pruukminõ näütäs, et kiil häõs pikäpääle ärq, ku tuud latsigaq inämb ei kõnõlda. Esäq kõnõlõsõq latsigaq umma kiilt inämb ku imäq; maal kõnõldas umma kiilt rohkõmb ku liinan. Midä rohkõmb inemiseq koolin käünüq ommaq, tuud veidemb nä latsigaq umma kiilt kõnõlõsõq. Väega harilik om arvaminõ, et uman keelen kõnõlaminõ tege eesti keele selgessaamisõ latsi jaos rassõmbas.

Uma keele alalõhoitmist tugõ suurõmb jago Mulgi-, Saarõ- ja Võromaa inemiisist. Siski omma õnnõ poolõq võrokõsõq ja umbõs kolmasosa saarlaisist valmis umilõ latsilõ vai latsõlatsilõ umma kiilt oppama. Mulgimaal om säändsit inemiisi viil veidemb. Siski oldas inämbältjaolt peri tuugaq, et latsil ja latsõlatsil piät olõma võimalus umma kiilt koolin oppi.

Saarlaisõq pruukvaq umma kiilt inämb-vähämb üttemuudu kõikaig ja egäl puul, selle et tuu olõ-iq eesti üttest keelest väega pallo tõistmuudu. Mulgimaal om sais inämb-vähämb sama - kiil om joba väega üttdse keele muudu ja suur jago inemiisist tii-iq inämb vaiht, määnest kiilt kõnõldas. Võromaal om uma kiil kodusõ pääl kõnõlamisõs. Ku mindäs kohegi, kon võrokiilset keelekesk-kunda ei olõq, sis nakkasõq võrokõsõq kah õkva eesti ütist kiilt kõnõlõma. Nii Mulgi-, Saarõ- ku Võromaal om üttemuudu veidüq inemiisi, kiä umma kiilt nn kõõgikeeles pidäse, midä kõlbaski õnnõ uma perregaq kõnõlda.

Kõgõ rohkõmb oldas kodusõpäälidse keele pruukmisõ vasta avaligun sektorin – näütuses oldas tuu vasta, et koolin piät kõik latsõ kiilt opma vai suurõ inemiseq ammõtliidsi asju taan keelen ajama. Tuu iist aokirändüsen ja telekan kodusõpäälidse keele pruukmisõ puult om hulga inämb inemiisi. Niisama arvas, et kerikun võisiq kah umma kiilt inämb pruukiq; Ka ilosidõ umakeelitside latsiraamatidõ ja tuu vasta, et koolin saavaq umma kiilt oppiq nuuq, kiä tahtvaq, olõ-iq suurõmbal jaol midägi. Säändsit inemiisi om pallo, kiä arvasõq, et latsigaq uman keelen läbi kävvü om õigõ: Võromaal om näid pia kolm neländikku, Mulgimaal poolõq ja Saarõmaal kats kolmandikku. Esi oldas veidemb valmis umilõ latsilõ kodusõpäälist kiilt oppama. Tõisi ainidõ oppamist uman keelen tugõ hulga veidemb inemiisi.

Uma keele tähtsäpidämise man või uma osa ollaq ka tuul, et Võro- ja Saarõmaal om suur jago inemiisist muistidsõq olõjaq, Mulgimaalõ tuu iist om väega hulga rahvast mano tulnu. Tuuperäst omgi uma kiil võrokõsilõ ja saar-

laisilõ tähtsamb ku Mulgimaal elävile inemiisile.

Ehala (2006) om kirotanuq, et ku tahta keelevaihtust ümbre käändäq, ei olõq tähtsä mitte tuu, et kiilt naatas pruukma ammõdligun aśaajamisõn. Päätähtsä om tuu, et latsigaq naatu jälki uman keelen kõnõlõma. Mi uurminõ näütäs, et Võromaa om iks viil katõkeeline. Mulgimaal om tiidmine umast keelest vilets, arvamisõq keele pruukmisõ ja mõistmisõ kotsilõ kehväq. Tuu näütäs, et Mulgimaa puhul saa-iq täämbä kõnõlda q katõkeelitsest kogokun-nast. Saarõmaal kõnõldas üttemuudu ni vanavanõmbidõ ku latsõlatsigaq, koo-divaihtust ei olõq, nii et arvadaq om sää l ka ütekeeline – põhaeestikeeline kogokund. Et keelemuutuisi, koodivaihtust jm täpsembält uuriq, om vaia vahtsit keeleuuringit.

Summary

This book presents and compares the results from three sociological studies examining regional language use and vitality. The first representative study (1998) was launched in three Võro-speaking South Eastern counties. Its aim was to estimate (1) the spread and status (language shift) of the local (Võro) tongue, traditionally considered one of (Southern) Estonian dialects, (2) different aspects of traditional life (i.e. transitional rituals, customs) and local identity, and (3) media consumption by using structured interviews with 25-64 year old residents in the region. The other two studies in Saaremaa (2001) and in Mulgimaa (Southern Viljandimaa) (2002) focused on the same age group; respondents were asked to report on similar linguistic phenomena plus some aspects of identity and/or traditional life. The Ministry of Education and Research sponsored these two studies, which helped to guide language planning (Development Strategy of the Estonian Language (2004-2010)).

According to the results of the 1998 study, Võro is reported to be spoken both widely and everyday by middle-aged residents of South-Eastern Estonia. Men, seniors, rural residents and people with a shorter educational history report more frequent use than women, younger people, town dwellers and higher educated people. Given the evidence that men tend to over-report and women under-report their language use, the results demonstrate the difference in the prestige of local language vis-à-vis common (standard) Estonian. Moreover, people report different language use with younger and older generations, with neighbouring villagers and colleagues, people in Võrumaa and outside the region. Although the language is said to be used mainly in known, defined sur-

roundings – less in the family and more in the village, and neighbourhoods – one can assert that a large majority of the residents use it either continually or intermittently. Given the language politics of the twentieth century, South Estonian and other dialects were pushed out of the education system and the cultural and professional establishments. The emerging standard language, which is based largely on North Estonian, dominated nation and state-building. Therefore, opinions about the use and function of the South Estonian remain guarded. Overwhelmingly, people consider the village and neighbourhood, close surroundings, or South-Eastern Estonia as the appropriate places to speak the language. While it appears that South-Eastern Estonians wish to see the South Estonian language primarily in literature and the media, there is no desire to have the Võro language made a compulsory subject for future generations. The majority of 25-64 year old residents do consider it right, however, to teach the language on a voluntary basis.

In contrast to Southern Estonia, on Saaremaa the same age group report using the local language similarly in all settings and with different interlocutors, which indicates no code-switching. For almost half of residents, the linguistic traits characteristic to the insular dialect (especially for western Saaremaa) – the rise of fundamental frequency and some specific traits of vowel system –, were detected. In Mulgimaa, the share of those who identify what they speak as a tongue different from the common Estonian or report its frequent use is much lower than in Võrumaa and Saaremaa. This development can be explained, in part, by in-migration and the lower number of people whose (both) parents and grandparents were also born there. The other two regions have probably faced similar out-migration, but in-migration was significantly lower than in Mulgimaa. The region's reported use of local language is probably determined by the erosion of traditional community and is indicative of the endangered state of the Mulgi variety in comparison to other regions.

The authors hope the results will be used for reviving Estonian linguistic diversity and are grateful to all the people who were involved in the conceptualization of research, fieldwork or review of the book.

Kasutatud allikad

- Aavik, Johannes 1920:** *Rahvamurded ja kirjakeel: õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles*. Tartu, 31–32.
- Aavik, Joh(annes) (koostaja) 1923:** *Saaremaa keel ja kirjakeel: käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele*. Saaremaa „Kultuurkapitali” kirjastus.
- Aikio, Marjut 1992:** Are women innovators in the shift to a second language? A case study of Reindeer Sámi women and men. – *International Journal of Sociology of Language*, 94, 43–61.
- Ainsaar, Mare 2002:** Rände suunad ja põhjused Eestis 1990ndatel aastatel. – Dagmar Kutsar (toimetaja). *Elutingimused Eestis viis aastat hiljem*. Norbalt II. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 139–153.
- Ainsaar, Mare 2004:** *Reasons for move: A study on trends and reasons of internal migration with particular interest in Estonia 1989–2000*. Annales Universitatis Turkuensis.
- Allard, Réal ja Rodrigue Landry 1986:** Subjective ethnolinguistic vitality viewed as a belief system. – *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 7, 1986, 1–12.
- Allard, Réal ja Rodrigue Landry 1994:** Subjective ethnolinguistic vitality: a comparison of two measures. – *International Journal of Sociology of Language*, 108, 1994, 117–144.
- Anderson, Benedict 1991:** *Imagined Communities*. Verso.
- Assmuth, Laura 1998:** Saaremaa, Eesti murranguaegne perifeeria. – Laura Assmuth, Aili Kelam (toimetajad). *Saarte elu murdlainetes. Saaremaa ja väikesaared üleminekuühiskonnas*. Tallinn: TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Helsingi Ülikooli sotsioloogia osakond, 7–18.
- Asu, Eva Liina 2005:** Intonational contour alignment in Saaremaa and Standard Estonian. – *Linguistica Uralica*, 2, 2005, 107–112.
- Baker, Colin 1992:** *Attitudes and Language*. Multilingual Matters Ltd.
- Billig, Michael 2006:** *Banal Nationalism*. Sage Publications Ltd.
- Bourdieu, Pierre 1991:** *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Campbell, Lyle 1998:** *Historical Linguistics*. Edinburgh University Press.
- Chambers, Jack K. 2003:** *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and its Social Significance. 2nd edition*. Blackwell Publishers.
- Edwards, John 1985:** *Language, Society and Identity*. Oxford. Basil Blackwell.
- Eichenbaum, Külli (toimetaja) 1998:** *Võru Instituudi Toimetised*, 2, 1998.
- Eichenbaum, Külli ja Karl Pajusalu 2001:** Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – *Keel ja Kirjandus*, 7, 2001, 483–489.

- Eichenbaum, Külli ja Kadri Koreinik 2002:** Kiil ja põlisus. – Karl Pajusalu ja Jan Rahman (toimetajad). *Võru Instituudi Toimetised*, 14, 2002, 131–140.
- Eelma, Kaia ja Maret Pank 1998:** Eesti saarte elanike elustiil ja toimetulek. – Laura Assmuth, Aili Kelam (toimetajad). *Saarte elu murdlainetes. Saaremaa ja väikesaared üleminekuihiskonnas*. Tallinn: TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Helsingi Ülikooli sotsioloogia osakond, 75–99.
- Eesti ajalugu VI 2005:** Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: kirjastus Ilmamaa, 28–37.
- Eesti keele arendamise strateegia 2004:** *Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010*. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Ehala, Martin 2004:** Keelehoid ja mitmikidentiteet. – *Võru Instituudi Toimetised*, 16, 2004, 11–22.
- Ehala, Martin 2006:** Keelevahetuse pööramisvõimalusi võru keelealal. – *Võru Instituudi Toimetised*, 18, 2006, 11–26.
- Ehala, Martin 2006:** Etnolingvistiline vitaalsus ja selle mõõtmine. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 68–84.
- Ehala, Martin ja Katrin Niglas (ilmumas):** Empirical Evaluation of a Mathematical Model of Ethnolinguistic Vitality: the Case of Võro. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*.
- Erikson, Robert ja John H. Goldthorpe 1992:** *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon
- Errington, Joseph 2001:** Colonial linguistics. *Annual Review of Anthropology*, 30, 2001, 19–39.
- ESA 2000 = Eesti Statistikaamet 2000:** *Rahvaloendus 2000*. Statistika andmebaas. Allikat kasutatud internetist: <http://pub.stat.ee/>
- ESA = Eesti Statistikaamet:** Allikat kasutatud internetist: <http://pub.stat.ee/> Valdkonnad. Rahvaloendus.1881., 1897., 1922., 1934., 1959., 1970., 1979., 1989. aasta rahvaloenduse põhiandmed.
- ESA 1995:** *Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel I*. 1959., 1970., 1979., 1989. aasta rahvaloenduse tulemuste kogumik. Tallinn: Eesti Statistikaamet.
- ESA 1997:** Rahvaloendused Eestis: 1881, 1897, 1922, 1934, 1959, 1970, 1979, 1989. Tallinn: Eesti Statistikaamet.
- Fairclough, Norman 1992:** *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 2001:** *Language and Power*. 2nd ed. Longman.
- Faster, Mariko 2002:** Ülevaade ajaloolise Võrumaa ja Setomaa kohanimele determinatidest. *Võromaa kotussõnimmist*. – *Võru Instituudi toimetised*, 13, 2002, Võro, 105–111.

- Faster, Mariko 2005:** Võromaan kansan omakielinen Uma Leht. – Olga Haurinen, Helena Sulkala (toimetajat). *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivirantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti IV*. Suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos. Oulu: Oulun yliopisto, 2005, 103–108.
- Fishman, Joshua A. 1980:** Bilingualism and biculturalism as individual and societal phenomena. – *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1, 1980, 3–15.
- Fishman, Joshua A. 1991:** *Reversing language shift. Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fishman, Joshua A. (ed.) 2001:** *Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: A 21st century perspective*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Giles, Howard, Richard Y. Bourhis, Donald M. Taylor 1977:** Toward a theory of language in ethnic group relations. – Howard Giles (ed.). *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. NY: Academic Press.
- Grin, François 1999:** Economics. – Joshua A. Fishman (ed.). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford University Press.
- Grosjean, François 1982:** *Life with two languages. An introduction to bilingualism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Grünthal-Robert Tiiu 2002:** Bretooni identiteedist tänapäeva Prantsusmaal – surema määratud keele uus elu? – *Võru Instituudi Toimetised*, 14, 2002, 141–149.
- Gueunier, Nicole 2003:** Attitudes and representations in sociolinguistics: theories and practice. – *International Journal of the Sociology of Language*, 160, 2003, 41–62.
- Harris Russel, A. Sue 2001:** Towards predicting ethnolinguistic vitality: A sociocultural approach. – Tom Ammerlaan *et al.* (eds.) *Sociolinguistic and psycholinguistic perspectives on maintenance and loss of minority languages*. Münster: Waxmann, 139–152.
- Help, Toomas 1991:** Vokaalharmoonia eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus*, 1, 1991, 24–33.
- Hennoste, Tiit 1997:** Eesti keele sotsioerioodid. Üldpilt. – *Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised*, 7, 45–66.
- Hennoste, Tiit 1999:** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. – *Keel ja Kirjandus*, 2, 1999, 88–96.
- Hennoste, Tiit ja Karl Pajusalu 2002:** Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg (toimetajat). *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 65–71.

- Hirner, Ute 2004:** Taaselustatud korni keel oma sajandal juubelil – kas võitluse lõpp? – *Võru Instituudi Toimetised*, 16, 2004, 51–66.
- Hudson, Alan 2002:** Outline of a theory of diglossia. – *International Journal of the Sociology of Language*, 157, 2002, 1–48.
- Hurt, Johann 1885:** *Vastne Võro keeli ABD raamat*. Tartu.
- Iannàccaro Gabriele ja Vittorio Dell’Aquila 2001:** Mapping languages from inside: notes on perceptual dialectology. *Social & Cultural Geography*, Volume 2, Issue 3, 1 September 2001, 265–280.
- Iva, Sulev 2005:** Glottal stop in Võro South Estonian. – *Linguistica Uralica*, Volume 41, Issue 2, 2005, 123–133.
- Iva, Sulev (koostaja) 2002:** *Võru-Eesti sõnaraamat. Võru Instituudi Toimetised 12*, Võru.
- Iva, Triin 2001:** Võron nykykielen kehityssuunnista sivistyneistön verbinkäytön kannalta. – Niina Määttä ja Helena Sulkala (toimetajad). *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III*. Oulu: Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja n:o 20., 143–147.
- Kallasmaa, Marja 2000:** Saaremaa kui piiriik. – Karl Pajusalu, Sulev Iva (toimetajad). *Võru Instituudi toimetised*, 10, 2000, 147–156.
- Kask, Arnold 1984:** *Eesti murded ja kirjakeel*. Tallinn.
- Katus, Kalev 1999:** Rahvastiku areng: Eesti maa ja rahva taastarengu kindlustamisest 21. sajandi geopoliitilises keskkonnas – *Eesti 21. sajandil, Arengustrateegiad. Visioonid. Valikud*. Tallinn: SEI, 42–46.
- Katus et al. 2002 = Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma, 2002:** *Eesti Põlvkondlik rahvastikuareng*, Tallinn: EKDK.
- Katz, David 1960:** The Functional Approach to the Study of Attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24, 2, 1960, 163–204.
- Keem, Hella 1997:** *Võru keel*. Tallinn.
- Keevallik, Leelo ja Karl Pajusalu 1995:** Linguistic Diversity and Standardization in Estonian. The History of the Active Past Participle. – *Dialectologia et Geolinguistica*, 3, 13–41.
- Korb, Anu 1999:** *Taaru-tagused ja stepiasukad. Eesti asundused IV*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Koreinik, Kadri ja Jan Rahman (toimetajad) 2000:** *Võru Instituudi Toimetised*, 8, 2000.
- Koreinik, Kadri 2001:** Võrokeste keele- ja kultuurihoiakutest. – Karl Pajusalu ja Jan Rahman (toimetajad). *Võru Instituudi Toimetised*, 11, 2001, 63–72.
- Koreinik, Kadri 2004:** Keele sotsioloogilisest uurimisest Võru, saarte ja Mulgi näitel. – Karl Pajusalu ja Jan Rahman (toimetajad). *Võru Instituudi Toimetised*, 16, 2004, 67–78.

- Koreinik, Kadri ja Karl Pajusalu 2007:** Language naming practices and linguistic identity in South-Eastern Estonia. – Rogier Blokland / Cornelius Hasselblatt (eds.). *Language and Identity in the Finno-Ugric World. Proceedings of the Fourth International Symposium at the University of Groningen*, May 17–19, 2006. Maastricht: Shaker 2007. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 4), 192–204.
- Kloss, Heinz 1967:** ‘Abstand languages’ and ‘Ausbau languages’. – *Anthropological Linguistics*, Vol. 9, No. 7, 1967, 29–41.
- Kroskirty, Paul V. (ed.). 2000:** *Regimes of languages: ideologies, politics, identities*. Santa Fe: SAR.
- Kriiska, Aivar 2002:** Lääne-Eesti saarte asustamine ja püsielanikkonna kujunemine. – Valter Lang (koostanud ja toimetanud). *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus II*. Tallinn-Tartu, 29–54.
- Kymlicka, Will 2002:** Multiculturalism and Minority Rights: West and East. – *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Issue 4, 2002, 1–21.
- Laanekask, Heli 2003:** Tartu ja Tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Karl Pajusalu ja Jan Rahman (toimetajad). *Võru Instituudi Toimetised*, 15, 2003, 112–129.
- Laanekask, Heli 2004:** *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Labov, William 2001:** *Principles of Linguistic Change. Vol. 2: Social Factors*. Blackwell Publishers.
- Laul, Silvia 1999:** Eesti kagunurk – piiriala Pihkva ja Ordu valduste vahel. – Karl Pajusalu ja Tõnu Tender (toimetajad). *Võru Instituudi toimetised*, 6, 1999, 55–64.
- Liiman, Raigo 2001:** *Usklikkus muutub Eestis ühiskonnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lonn, Varje ja Ellen Niit 2002:** *Saarte murde tekstid*. Tallinn (Eesti murded VII).
- Madisson, Hans 1935:** Rahvastiku areng Eestis ja tähtsamais Euroopa riiges. – *Eesti rahva tulevik: II Rahvusliku kasvatuse kongressi kõned ja läbirääkimised*. H. Madisson (peatoimetaja). Tartu: Eesti Eugeenika ja Genealoogia Seltsi toimetused, 9–32.
- Maffi, Luisa 2000:** Language preservation vs. language maintenance and revitalization: assessing concepts, approaches, and implications for the language sciences. *International Journal of the Sociology of Language*, 142, 2000, 175–190.
- Marksoo, Ann 2002:** Rahvastik ja asustus – *Saaremaa I: Loodus, aeg, inimene*. Toimetajad H. Kään, H. Mardiste, R. Nelis, O. Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 377–466.

- May, Stephen 2005:** Language rights: Moving the debate forward. *Journal of Sociolinguistics*, 9/3, 2005, 319–347.
- McGarry, John ja Brendan O’Leary 1994:** The macro-political regulation of ethnic conflict. – John McGarry, Brendan O’Leary (eds.). *The Politics of Ethnic Conflict Regulation. Case studies of Protracted Ethnic Conflicts*. London, New York: Routledge, 1–40.
- Melucci, Alberto 1996:** *Challenging Codes. Collective action in the information age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mets, Mari 2004:** Võru kõnekeel: nud-kesksõna varieerumine. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 2004, 657–669.
- Mets, Mari ja Kristiina Praakli 2007:** Suhtlusvõrgustikud kui üks võimalus tõlgendada võrukeste keelelist käitumist. – *Keel ja Kirjandus*, 10, 2007, 799–817.
- Milroy, James 2001:** Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4, 2001, 530–55.
- Mulgi Kultuuri Instituudi kodulehekül:** www.mulgikultuur.ee, külastus 18.09.2005.
- Mulkide almanak 1936 [1992]:** Helgi Kaldma (kordustrüki toimetaja). Eesti Mulkide Selts.
- Mulkide almanak 2 1993:** Ene Nobel (toimetaja). Viljandi.
- Neetar, Helmi 1998:** Võru murre Eesti kirjakeele rikastajana. – *Võru Instituudi Toimetised*, 3, 1998, 45–50.
- Niit, Ellen 1977:** On the Perception of Tone Contours with Simple Frequency Changes. – *Estonian Papers in Phonetics*. Tallinn, 71–79.
- Niit, Ellen 1980:** *The Structure of the Baltic Prosodic Area and the Place of Estonian Dialects in It*. Tallinn (Preprint KKI-17).
- Niit, Ellen 2005:** Vowels in initial syllables in Saaremaa. – *Linguistica Uralica*, 2, 2005, 113–122.
- Oksaar, Els 1998:** *Mitmekeelsus, mitmekultuurilisus ja kultuuridevaheline suhtlemine*. Tartu.
- Org et al. 1994 = Org, Ervin, Nele Reiman, Katrin Uind, Eva Velsker, Karl Pajusalu 1994:** Vastseliina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – *Keel ja Kirjandus*, 4, 1994, 203–209
- Pajusalu, Karl 1987:** Nivelleeruv murre: Karksi verb. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 1987, 529–543.
- Pajusalu, Karl 1996:** *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku.
- Pajusalu, Karl et al. 1999 = Pajusalu, Karl, Velsker, Eva, Org, Ervin. 1999:** On recent changes in South Estonian: dynamics in the formation of the inessive. *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 139, 1999, 87–103.

- Pajusalu, Karl et al. 2000** = Pajusalu, Karl, Koreinik Kadri, Rahman, Jan 2000: Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis. – *Võru Instituudi Toimetised*, 8, 2000, 13–38.
- Pajusalu, Karl ja Tiit Hennoste 2002**: Dialektoloogia põhimõisted ja uurimisala. – Karl Pajusalu et al. (toim). *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 19–33.
- Pajusalu, Karl ja Pire Teras (toimetajad) 2003**: Lõunaeesti häälikud II. *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised*, 27, 2003, 68–91
- Pajusalu, Renate 1998**: Eesti pronoomenid 2: Võru *sjoo, taa, tuu ja timä*. – *Keel ja Kirjandus*, 3, 1998, 159–172.
- Parbus, Ülo 1966**: Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest. *ESA 12*, 3–15.
- Pasanen, Annika 2004**: Karjalaisten ja inarinsaamelaisten kielipesätominta ja identiteetti. – *Võru Instituudi Toimetised*, 16, 2004, 97–104.
- Phillipson, Robert 2006**: Language policy and linguistic imperialism. – Thomas Ricento (ed.). *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Blackwell Publishing Ltd, 346–361.
- Preston, Dennis. R. 1986**: *Perceptual Dialectology: Nonlinguist's Views of Areal Linguistic*. Dordrecht-Holland/Providence RI-USA: Fodris.
- Puur, Allan 1998**: Eesti põlisusuuring: lähtekohad ja põhijooned. – *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Mustvee II konverents, 21.–22. november 1997*. Jõgeva: Seitung “Vooremaa”, 85–99.
- Pärdi, Heiki 2000**: Mulgi müüt ja mulgi identiteet. – *Ettekandeid I Mulgi konverentsilt Tõrvas 23.10.99*. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1, 15–34.
- Pärnumaa 1930**: *Eesti IV. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 9. Toimetajad A. Tammekann, J. Kõpp, Edg. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Rannut et al. 2003** = Rannut, Mart, Ülle Rannut, Anna Verschik 2003: *Keel. Võim. Ühiskond*. TPÜ Kirjastus.
- Raudla, Heiki 2003**: Mulkide invasioon kestab edasi. – *Sakala Kalender 2004*. Põltsamaa, 63–73.
- Raudvassar, Valdur 1997**: *Eesti Vabadussõda ja Võrumaa*. Võru.
- Regionaalarengu strateegia**: Eesti regionaalarengu strateegia 2005–2015.a. <http://www.siseministerium.ee/5370>
- Reiman, Willem 1910**: Sakala maa ja Sakala rahvas: Kõne Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi rahvapidul 30. juulil 1906, Viljandi.
- Reimann, Nele 2000**: *Tiijuht' ABC-kiräoppussõd manoq. Abis ja juhatusõs kuul'meistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ*. – Võru Instituudi toimetised, 9, 2000, 21–22.

- Remmel, Mari-Ann 2003:** Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärимuses. – *Mäetagused*, 21, 2003, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 141–192. Sama Internetis, vt <http://www.folklore.ee/tagused/nr21/remmel.pdf>
- Ricento Thomas (ed.) 2006:** *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Blackwell Publishing Ltd, 346–361.
- Ross, Kristiina 2005:** Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel. – *Vikerkaar*, 7–8, juuli-august 2005, 130–139.
- Saar, Evar 2005:** Võron kielen käyttö vironkielisissä sanomalehdissä Etelä-Virossa. – Olga Haurinen, Helena Sulkala (toim). *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti IV*. Suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos. Oulu: Oulun yliopisto, 98–102.
- Saar, Theodor 1975:** Mõtteid kodumurdest. – *Kodumurre 12. Keelelise uuenduse kirjastik nr 29*. Eesti Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts.
- Saaremaa 1 2002:** *Loodus, aeg, inimene*. Toimetajad H. Kään, H. Mardiste, R. Nelis, O. Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Saaremaa 1934:** *Eesti VI. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne*, 11. Toimetajad A. Luha, E. Blumfeldt, A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Saareste, Andrus 1932:** Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – *Eesti Keel*, 17–40.
- Saareste, Andrus 2006:** *Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Sammalahti, Pekka. 1977:** Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – *Virittäjä*, 119–1936.
- Sulkala, Helena 2004:** Uus keel või vana murre? – *Võru Instituudi Toimetised*, 16, 2004, 146–162.
- Tajfel, Henri 1981:** *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tanning, Salme 2004:** Karksi murrak. Toimetaja Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Toomse, Mihkel 1998:** *Lõuna-Eesti murded 1–30. Kaardid*. Toimetaja Karl Pajusalu. Turku: Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 56.
- Trudgill, Peter 1972:** Sex, covert prestige, and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society*, 1, 1972, 179–196.
- Uuet, Liivi 2002:** *Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik*. Tallinn: Eesti Omavalitsuste Ühendus, Riigiarhiiv.
- Vaba, Lembit 1997 a:** Eesti-Läti keelepiiri kujunemise ajaloost. – *Võru Instituudi toimetised*, 1, 1997, 113–117.

- Vaba, Lembit 1997 b:** *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn-Tampere, 31–32.
- Valgamaa 1932:** *Eesti V. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 10. Toimetajad A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Valk, Aune 2000:** Võrokeste identiteedist. – *Võru Instituudi Toimetised*, 8, 2000, 39–55.
- van Dijk, Teun A. 2005:** *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu: TÜ Kirjastus.
- Velsker, Eva 2000:** *Inessiivi lõpu varieerumine Vastseliina murrakus*. Tartu: Magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Verschik, Anna 2001:** Vene-eesti keelekontaktidest ja interferentsi mehhanismides. – *Keel ja Kirjandus*, 8, 2001, 529 - 542.
- Verschik, Anna 2004:** Koodivahetus meil ja mujal. – *Keel ja Kirjandus*, 1, 2004, 25–45.
- Viitso, Tiit-Rein 1985:** Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – *Keel ja Kirjandus*, 7, 1985, 399–404.
- Viljandimaa I 1939:** *Eesti VII. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus I. Üldosa*. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 12. Toimetajad A. Luha, H. Kruus, E. Kant, A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Viljandi maakonna aastaraamat 2000:** *Viljandi maakond arengus: kommentaaridega aastaraamat*. Viljandi: Viljandi Maavalitsus.
- Võrumaa 1926:** *Eesti II. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 7. Toimetajad J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Vääri, Eduard 2000:** Mulgi kultuuri edasiarendamise ja rakendamise võimalusi. – *Ettekandeid I Mulgi konverentsilt Tõrvas 23.10.99*. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1, 9–13.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864:** Versuch ueber den werroestnischen Dialect. St. Petersburg (vt Uurimus Võru murdest, TÜ eesti keeleõppetooli toimetised 20, Tartu 2002).
- Wiik, Kalevi 1988:** *Viron vokaalisointu*. Helsinki.

LISAD

Tabel 1. Kuidas nimetate eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelt või murret? Mulgi 2002.

	N	%
Mulgi murre/ubamulgi murre/Mulgi segamurre	67	22
mulgi keel/Mulgimaa keel	31	10
Mulgi murrak	8	3
Võru(Setu)/Tartu/Valga-Mulgi segamurre v -keel	23	8
lõunaeesti keel	2	1
Tarvastu, Abja, Paistu, Helme, Tõrva murre/keel/murrak	11	4
muu	14	5
ei oska öelda/selline keel/murre puudub	143	47
KOKKU	299	100

Tabel 2. Kuidas nimetate eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelt või murret? Saare 2001.

	N	%
saare/Saaremaa murre	123	32
saare/Saaremaa/saarlaste keel	99	26
Saare/Saaremaa murrak	57	15
kitsama piirkonaga seotud, nt Sõrve, Põide	16	4
muhu/Muhu murre/murrak/keel	19	5
eesti keel, kirjakeel, segakeel, jms	20	5
ei oska öelda/selline keel/murre puudub	49	13
KOKKU	383	100

Tabel 3. Kuidas nimetate eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelt või murret? Võru 1998.

	N	%
võru keel	296	79
võru murre/murdekeel	4	1
võro-seto keel	27	7
seto keel	12	3
kitsama piirkonnaga seotud, nt Põlva keel, Koikküla murrak	19	5
eesti ja võro segakeel	5	1
lõunaeesti keel	2	1
võru ja tartu segakeel	3	1
ei oska öelda	7	2
KOKKU	375	100

Tabel 4. Kui tihti räägite ... keeles/murdes?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	23	8	175	46	157	42
vahetevahel	84	28	118	31	180	48
mitte kunagi	51	17	39	10	38	10
keel puudub	141	47	51	13	0	0
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 5. Kuidas hindate oma ... keele/murde oskust?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
räägin vabalt igas olukorras ja igal teemal	18	6	145	38	184	49
räägin vabalt kodukohas kodustest asjadest	27	9	55	14	75	20
räägin natuke, kui olen...keelekeskkonnas	55	18	72	19	64	17
saan aru, aga ei räägi	5	2	23	6	47	13
ei saa sellest isegi aru			1	0	5	1
ei oska öelda	3	1				
keel puudub/mitte kunagi ei räägi	191	64	87	23		
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 6. Millest rääkides kasutate ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
räägin kõikidel teemadel	25	8	154	40	190	51
räägin kõigest peale teaduse, usuasjade jms	7	2	13	3	25	7
räägin ainult igapäevastest asjadest	55	18	79	21	99	26
saan ainult nalja visata	8	3	19	5	5	1
meenutan möödunud	3	1	6	2	1	0
mõni erandlik olukord	6	2	3	1	2	1
keel puudub	195	65	109	28	53	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 7. Keelekasutuse sagedus ja põlisus, Saare 2001.

	kolm põlvkonda Saaremaal elanud		vähem kui kolm põlvkonda Saaremaal elanud		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	140	52	27	28	167	45
vahetevahel	76	28	39	41	115	31
mitte kunagi	18	7	18	19	36	10
keel puudub	38	13	12	12	50	14
KOKKU	272	100	96	100	368	100

Tabel 8. Keeleoskuse hinnangud ja põlisus, Saare 2001.

	kolm põlve elanud Saaremaal		vähem kui kolm põlve Saaremaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
räägin vabalt igas olukorras	116	43	21	22	137	37
räägin vabalt kodukohas	42	15	12	13	54	15
räägin natuke, kui olen keelekeskkonnas	50	18	20	21	70	19
saan aru, aga ei räägi	10	4	13	14	23	6
ei saa sellest isegi aru	1	0			1	0
keel puudub	53	20	30	30	83	23
KOKKU	272	100	96	100	368	100

Tabel 9. Keelekasutuse teemad ja põlisus, Saare 2001.

	kolm põlve elanud Saaremaal		vähem kui kolm põlve Saaremaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
räägin kõikidel teemadel	125	46	23	24	148	40
räägin kõigest peale teaduse, usuasjade jms	9	3	3	3	12	3
räägin ainult igapäevastest asjadest	59	22	19	20	78	21
saan ainult nalja visata	11	4	8	8	19	5
meenutan möödunut	4	2	2	2	6	2
keel puudub	64	23	41	43	105	29
KOKKU	272	100	96	100	368	100

Tabel 10. Keelekasutuse sagedus ja elukoht, Saare 2001.

	Kuressaare		maapiirkond		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	65	39	109	51	174	46
vahetevahel	49	30	66	31	115	30
mitte kunagi	21	13	17	8	38	10
keel puudub	30	18	21	10	51	14
KOKKU	165	100	213	100	378	100

Tabel 11. Keeleoskuse hinnangud ja elukoht, Saare 2001.

	elab Kuressaares		elab mujal Saaremaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
räägin vabalt igas olukorras	46	28	99	47	145	38
räägin vabalt kodukohas	29	18	26	12	55	15
räägin natuke, kui olen keelekeskkonnas	31	19	37	17	68	18
saan aru, aga ei räägi	11	7	12	6	23	6
ei saa sellest isegi aru			1	1	1	0
keel puudub	48	29	38	17	86	23
KOKKU	165	100	213	100	378	100

Tabel 12. Keelekasutuse teemad ja elukoht, Saare 2001.

	elab Kuressaares		elab mujal Saaremaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
räägin kõikidel teemadel	50	30	103	48	153	41
räägin kõigest peale teaduse, usuaegade jms	6	4	7	3	13	3
räägin ainult igapäevastest asjadest	38	23	41	19	79	21
saan ainult nalja visata	11	7	8	4	19	5
meenutan möödunut	1	1	5	2	6	2
keel puudub	59	35	49	24	108	29
KOKKU	165	100	213	100	378	100

Tabel 13. Võru keeles kõnelemise sagedus vanusegruppide lõikes, Võru 1998.

	25-34		35-44		45-54		55-64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
pidevalt	21	24	41	37	49	62	46	47	157	42
vahetevahel	54	62	55	49	26	33	45	47	180	48
mitte kunagi	12	14	16	14	4	5	6	6	38	10
KOKKU	87	100	112	100	79	100	97	100	375	100

Tabel 14. Võru keeles kõnelemise sagedus hariduse lõikes, Võru 1998.

	alla keskhariduse		üldine keskharidus		keskeri- ja kõrgharidus		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%
pidevalt	65	68	40	42	52	28	157	42
vahetevahel	27	28	51	54	102	56	180	48
mitte kunagi	4	4	4	4	30	16	38	10
KOKKU	96	100	95	100	184	100	375	100

Tabel 15. Hinnang keeleoskusele ja põlisus, Võru 1998.

	kolm põlve elanud Võrumaal		vähem kui kolm põlve Võrumaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
kõnelen vabalt igas olukorras	124	61	42	30	166	48
kõnelen vabalt kodukohas	49	24	20	14	69	20
kõnelen natuke, kui olen keelekeskkonnas	19	9	42	30	61	18
saan aru, aga ei kõnele	10	5	35	25	45	13
ei saa sellest isegi aru	1	1	2	1	3	1
KOKKU	203	100	141	100	344	100

Tabel 16. Hinnang keeleoskusele ja vanus, Võru 1998.

	25–34		35–44		45–54		55–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
kõnelen vabalt igas olukorras	25	29	47	42	49	62	63	65	184	49
kõnelen vabalt kodukohas	20	23	30	27	14	18	11	12	75	20
kõnelen natuke, kui olen keelekeskkonnas	28	32	16	14	8	10	12	12	64	17
saan aru, aga ei kõnele	14	16	16	14	8	10	9	9	47	13
ei saa sellest isegi aru			3	3			2	2	5	1
KOKKU	87	100	112	100	79	100	97	100	375	100

Tabel 17. Hinnang keeleoskusele ja haridus, Võru 1998.

	alla keskhariduse		üldine keskharidus		keskeri- ja kõrgharidus		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%
kõnelen vabalt igas olukorras	67	70	52	54	65	35	184	49
kõnelen vabalt kodukohas	17	18	17	18	41	22	75	20
kõnelen natuke, kui olen keelekeskkonnas	5	5	14	15	45	25	64	17
saan aru, aga ei kõnele	6	6	10	11	31	17	47	13
ei saa sellest isegi aru	1	1	2	2	2	1	5	1
KOKKU	96	100	95	100	184	100	375	100

Tabel 18. Kui sageli räägite TÖÖKAASLASEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	15	5	166	43	106	28
vahetevahel	50	17	63	16	162	44
mitte kunagi	23	8	20	5	50	13
keel või suhtlusring puudub	211	70	134	36	57	15
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 19. Kui sageli räägite KÜLARAHVAGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	28	9	188	49	199	53
vahetevahel	65	22	70	18	105	28
mitte kunagi	12	4	6	2	15	4
keel või suhtlusring puudub	194	65	119	31	56	15
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 20. Kui sageli räägite SÕPRADEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	28	9	181	47	135	36
vahetevahel	50	17	71	19	147	39
mitte kunagi	24	8	19	5	40	11
keel või suhtlusring puudub	197	66	112	29	53	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 21. Kui sageli räägite SUGULASTEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	33	11	176	46	148	40
vahetevahel	56	19	81	21	146	39
mitte kunagi	17	6	15	4	29	7
keel või suhtlusring puudub	193	64	111	29	52	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 22. Kui sageli räägite KODUSTEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	25	8	192	50	175	46
vahetevahel	55	18	61	16	111	30
mitte kunagi	23	8	20	5	37	10
keel või suhtlusring puudub	196	66	110	29	52	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 23. Kui sageli räägite/rääkisite ISAGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	30	10	157	41	214	57
vahetevahel	19	6	40	10	52	14
mitte kunagi	28	9	40	10	44	12
keel või vestluspartner puudub	222	75	146	39	65	17
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 24. Kui sageli räägite/rääkisite EMAGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
peidevalt	41	14	183	48	227	60
vahetevahel	34	11	50	13	60	16
mitte kunagi	31	10	32	8	32	9
keel või vestluspartner puudub	193	65	118	31	56	15
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 25. Kui sageli räägite/rääkisite EMA VANEMATEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
peidevalt	27	9	138	36	210	56
vahetevahel	14	5	23	6	30	8
mitte kunagi	29	10	32	8	51	14
keel või vestluspartner puudub	229	76	190	50	84	22
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 26. Kui sageli räägite/rääkisite ISA VANEMATEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
peidevalt	17	6	113	30	202	54
vahetevahel	9	3	22	6	27	7
mitte kunagi	24	8	35	9	47	13
keel või vestluspartner puudub	249	83	213	55	99	26
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 27. Kui sageli räägite/rääkisite LASTEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	19	6	160	42	71	19
vahetevahel	37	12	47	12	133	35
mitte kunagi	37	12	31	8	78	21
keel või vestluspartner puudub	206	70	145	38	93	25
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 28. Kui sageli räägite/rääkisite LASTELASTEGA ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	8	3	59	15	26	7
vahetevahel	13	4	16	4	41	11
mitte kunagi	22	7	11	3	43	12
keel või vestluspartner puudub	256	86	297	78	265	701
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 29. Kui sageli räägite IGAL POOL ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	15	5	149	39	30	8
vahetevahel	47	16	93	24	204	54
mitte kunagi	40	13	30	8	82	22
keel puudub	197	66	111	29	59	16
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 30. Kui sageli räägite IGAL POOL MULGI/SAARE/VÕRUMAAL ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	20	7	184	48	98	26
vahetevahel	52	17	72	18	196	52
mitte kunagi	32	11	18	5	29	8
keel puudub	195	65	109	29	52	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 31. Kui sageli räägite MULGI/SAARE/VÕRUMAAL MAA-PIIRKONNAS ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	27	9	193	50	191	51
vahetevahel	57	19	75	20	118	31
mitte kunagi	18	6	5	1	13	4
keel puudub	197	66	110	29	53	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 32. Kui sageli räägite OMA KÜLAS/NAABRUSKONNAS ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	28	9	188	49	204	54
vahetevahel	65	22	76	20	110	29
mitte kunagi	12	4	11	3	10	3
keel puudub	194	65	108	28	51	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 33. Kui sageli räägite KODUS ... keelt/murret?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
pidevalt	28	9	188	49	170	45
vahetevahel	52	17	69	18	123	33
mitte kunagi	26	9	18	5	31	8
keel puudub	193	65	108	28	51	14
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 34. Põlised Saaremaa elanikud ja kohaliku keele rääkimine erinevates suhtlusringides (%).

	põlised (N=272)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
töökaaslastega	47	17	6	30	100
külarahvaga	54	19	1	26	100
sõpradega	52	20	3	25	100
sugulastega	52	23	2	23	100
kodustega	56	17	3	24	100

Tabel 35. Mittepõlised Saaremaa elanikud ja kohaliku keele rääkimine erinevates suhtlusringides (%).

	mittepõlised (N=96)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
töökaaslastega	31	17	3	49	100
külarahvaga	33	18	2	47	100
sõpradega	32	15	9	44	100
sugulastega	28	17	10	45	100
kodustega	31	14	12	43	100

Tabel 36. Põlised Saaremaa elanikud ja kohaliku keele rääkimine erinevate pereliikmetega (%).

	põlised (N=272)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
isaga	50	13	5	32	100
emaga	55	15	4	26	100
ema vanematega	42	8	4	46	100
isa vanematega	36	7	4	53	100
lastega	46	13	7	34	100

Tabel 37. Mittepõlised Saaremaa elanikud ja kohaliku keele rääkimine erinevate pereliikmetega (%).

	mittepõlised (N=96)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
isaga	20	5	24	51	100
emaga	26	8	19	47	100
ema vanematega	20	2	19	59	100
isa vanematega	13	2	22	63	100
lastega	26	12	10	52	100

Tabel 38. 25–44-aastased ja kohaliku keele rääkimine erinevate pereliikmetega Saaremaal (%).

	noorem vanusegrupp 25–44 (N=209)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
isa vanematega	24	9	10	57	100
lastega	35	10	8	47	100

Tabel 39. 45–64-aastased ja kohaliku keele rääkimine erinevate pereliikmetega Saaremaal (%).

	vanem vanusegrupp 45–64 (N=174)				
	pidevalt	vahete- vahel	mitte kunagi	puudub	kokku
isa vanematega	36	2	9	53	100
lastega	49	15	8	28	100

Tabel 40. Kas teie lapsed/lapselapsed oskavad ... murdes/keeles kõnelda?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
jah, oskavad vabalt	6	3	80	29	37	19
räägivad natuke, kui on keelekeskkonnas	9	5	46	17	42	22
kasutavad jutus üksikuid...keelseid sõnu	48	24	77	27	62	32
ei räägi	137	68	76	27	52	272
KOKKU	200	100	279	100	193	100

Tabel 41. Kas ... keelt/murret tuleks alles hoida?

	MULGI		SAARE		VÕRU	
	N	%	N	%	N	%
jah	252	94	345	94	335	99
ei	16	6	22	6	3	1
KOKKU	268	100	367	100	338	100

Tabel 42. Küsimuse *kas teie lapsed/lapselapsed oskavad ... murdes/keeles kõnelda* elukoha lõikes, Saare 2000.

	Kuressaare linn		maapiirkond		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
oskavad vabalt	28	23	52	33	80	29
räägivad natuke, kui on saarekeelses keskkonnas	17	14	29	19	46	16
kasutavad jutus üksikuid sõnu	33	27	44	28	77	28
ei räägi	43	36	31	20	74	27
KOKKU	121	100	156	100	277	100

Tabel 43. Küsimuse *kas teie lapsed/lapselapsed oskavad ... murdes/keeles kõnelda* vastused põlisuse lõikes, Võru 1998.

	põlised		mittepõlised		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	26	26	7	9	33	19
natuke, kui on võrukeelses keskkonnas	23	23	17	22	40	22
kasutavad üksikuid sõnu jutu sees	32	32	27	34	59	33
ei	18	18	28	35	46	26
KOKKU	99	100	79	100	178	100

Tabel 44. Küsimuse *kui koolis oleks võimalik õppida ... keelt, kas te tahaksite, et teie lapsed/lapselapsed seda teeksid* vastused vanuse lõikes, Mulgi 2001.

	vanus 25–44		vanus 45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	79	82	49	67	128	76
ei	17	18	24	33	41	24
KOKKU	96	100	73	100	169	100

Tabel 45. Kas ... murret/keelt peaks kasutama ILUKIRJANDUSES ja vanus, Mulgi 2002.

	25–44		45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	132	82	100	72	232	78
ei	25	16	26	19	51	17
ei oska öelda	3	2	13	9	16	5
KOKKU	160	100	139	100	299	100

Tabel 46. Kas ... murret/keelt peaks kasutama KOOLIS ja vanus, Mulgi 2002.

	25–44		45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	43	27	61	44	104	35
ei	95	59	66	47	161	54
ei oska öelda	22	14	12	9	34	11
KOKKU	160	100	139	100	299	100

Tabel 47. Kas ... murret/keelt peaks kasutama KOOLIS ja identiteet, Võru 1998.

	võrokene		muu identiteediga		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	145	59	53	45	198	54
ei	92	37	56	48	148	41
ei oska öelda	11	4	8	7	19	5
KOKKU	248	100	117	100	365	100

Tabel 48. Kas ... murret/keelt peaks kasutama KOOLIS ja haridus, Võru 1998.

	alla keskhariduse		üldine keskharidus		keskeri- ja kõrgharidus		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%
jah	62	65	57	60	82	45	201	54
ei	30	31	34	36	90	49	154	41
ei oska öelda	4	4	4	4	11	6	19	5
KOKKU	96	100	95	100	183	100	374	100

Tabel 49. Kas ... murret/keelt peaks kasutama AMETLIKUS ASJA-AJAMISES ja põlisus, Võru 1998.

	põline		mittepõline		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	55	27	22	16	77	22
ei	136	67	113	80	249	73
ei oska öelda	12	6	6	4	18	5
KOKKU	203	100	141	100	344	100

Tabel 50. Kas ... murret/keelt peaks kasutama AMETLIKUS ASJA-AJAMISES ja haridus, Võru 1998.

	alla keskhariduse		üldine keskharidus		keskeri- ja kõrgharidus		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%
jah	31	32	27	28	24	13	82	22
ei	57	60	66	70	149	81	272	72
ei oska öelda	8	8	2	2	11	6	21	6
KOKKU	96	100	95	100	184	100	375	100

Tabel 51. On tarvis rääkida kodus lastega ... murdes/keeles ja vanus, Saare 2001.

	25–44		45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	126	61	122	70	248	65
ei	72	34	40	23	112	29
ei oska öelda	10	5	12	7	22	6
KOKKU	208	100	174	100	382	100

Tabel 52. On tarvis rääkida kodus lastega ... murdes/keeles ja vanus, Mulgi 2002.

	25–44		45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	75	47	76	55	151	50
ei	73	46	45	32	118	40
ei oska öelda	12	7	18	13	30	10
KOKKU	160	100	139	100	299	100

Tabel 53. Ei tohi õpetada kohustuslikult koolis ... murret/keelt ja vanus, Mulgi 2002.

	25–44		45–64		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	133	83	95	68	228	76
ei	24	15	32	23	56	19
ei oska öelda	3	2	12	9	15	5
KOKKU	160	100	139	100	299	100

Tabel 54. On tarvis rääkida kodus lastega ... murdes/keeles ja identiteet, Võru 1998.

	võrokene		muu identiteediga		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	201	81	67	57	268	73
ei	32	13	38	33	70	19
ei oska öelda	16	6	12	10	28	8
KOKKU	249	100	117	100	366	100

Tabel 55. On tarvis rääkida kodus lastega ... murdes/keeles ja põlisus, Võru 1998.

	põline		mittepõline		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	155	77	96	68	251	73
ei	31	15	38	27	69	20
ei oska öelda	17	8	7	5	24	7
KOKKU	203	100	141	100	344	100

Tabel 56. On tarvis nõuda ametiisikutelt ... murde/keele kasutamist ja haridus, Võru 1998.

	alla keskhariduse		üldine keskharidus		keskeri- ja kõrgharidus		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%
jah	26	27	24	25	24	13	74	20
ei	65	68	69	73	151	82	285	76
ei oska öelda	5	5	2	2	9	5	16	4
KOKKU	96	100	95	100	184	100	375	100

Tabel 57. On tarvis nõuda ametiisikutelt ... murde/keele kasutamist ja identiteet, Võru 1998.

	võrokene		muu identiteediga		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	60	24	13	11	73	20
ei	181	73	96	82	277	76
ei oska öelda	8	3	8	7	16	4
KOKKU	249	100	117	100	366	100

Tabel 58. On tarvis nõuda ametiisikutelt ... murde/keele kasutamist ja põllus, Võru 1998.

	põline		mittepõline		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	57	28	13	9	70	20
ei	138	68	121	86	259	76
ei oska öelda	8	4	7	5	15	4
KOKKU	203	100	141	100	344	100

Tabel 59. On tarvis teha eraldi seadus ... murde/keele kaitseks ja elukoht, Võru 1998.

	elukoht linnas		elukoht maal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
jah	63	40	115	53	178	48
ei	82	53	81	37	163	43
ei oska öelda	11	7	23	10	34	9
KOKKU	156	100	219	100	375	100

Tabel 60. 25–64-aastaste mulgimaalaste vanemate päritolu.

ema/isa	Mulgimaal	Harju	Hiiu	Ida-Viru	Jõgeva	Järva	L-Viru	Lääne	Põlva	Pärnu	Rapla	Saare	Tartu	Valga	Viljandi	Võru	välismaal	pole teada	KOKKU
Mulgimaal	65			1	2	1		1	1	5		4	1	5	10	2	4	9	111
Harju	1	1	1										1				1		5
Hiiu																			0
I-Viru	3			3															6
Jõgeva					1								1						2
Järva	2					2									2			1	7
L-Viru				1			2			1							1	1	6
Lääne	3																		3
Põlva									2				1						3
Pärnu	6							1		13			1		2		2	1	26
Rapla		1		1							1								3
Saare	2											2							7
Tartu	3				1		1						7		1	1	1	3	18
Valga		2									1		1	7			1	2	14
Viljandi	4					1				2	1		1	3	6	1	1	3	23
Võru	6								1					2	2	4			17
välismaal	6	1			1		1			1				1			27	4	42
pole teada		1											1		1			3	6
KOKKU	101	6	1	6	5	4	4	2	4	22	3	6	15	18	25	9	41	27	299

Tabel 61. 25–64-aastaste Saare maakonna elanike vanemate päritolu.

ema/isa	välismaal	Harju	Hiiu	I-Viru	Jõgeva	Järva	L-Viru	Lääne	Põlva	Pärnu	Rapla	Saare	Tartu	Valga	Viljandi	Võru	pole teada	KOKKU
välismaal	4											4					1	9
Harju		4				1		1				1					2	10
Hiiu										2								2
I-Viru				2								1						3
Jõgeva					1							2						3
Järva						1	1			1			1					4
L-Viru		1					2					1						4
Lääne								3										3
Põlva												1						1
Pärnu								2		3		2		1				9
Rapla											1	2						3
Saare	11	3	1	1	1		1	2	1	5		276	1	1	1		11	316
Tartu													3			2		5
Valga		1										1	1					3
Viljandi				1								2			1			4
Võru												1						2
pole teada																	1	1
KOKKU	17	8	1	5	2	2	4	8	1	11	2	294	5	3	2	2	15	383

Tabel 62. 25–64-aastaste Võru keeleala elanike vanemate päritolu.

ema/isa	välismaal	ajal. Võrumaa	ajal. Setomaa	Harju	Hiiu	I-Viru	Jõgeva	Järva	L-Viru	Lääne	Põlva	Pärnu	Rapla	Tartu	Valga	Viljandi	pole teada	Kokku
välismaal	11	7																
ajal. Võrumaa	10	204	8	1	1		1							3	3		11	244
ajal. Setomaa	1	15	17			1	1	1	1		1			2				38
Harju								1	1									2
Hiiu							1											1
I-Viru		1	1			1			1									4
Jõgeva		2					1											3
Järva		1						4										5
L-Viru						1			1									2
Lääne																		1
Põlva		1	3											1				5
Pärnu	1											2						3
Rapla				1														1
Tartu		4		2			1			1	1			3	1	1	1	15
Valga		1						1				1		2	6		1	12
Viljandi		1				1			1							3		6
pole teada		2				1					1						2	7
KOKKU	24	242	26	4	1	6	5	6	5	1	4	3	0	12	14	4	18	375

Tabel 63. Mille järgi tuntakse paikkonna elanikke (%)

	MULGI 2002		SAARE 2001		VÕRU 1998	
	N	%	N	%	N	%
keel või selle eripära	68	23	194	51	83	22
keel koos muude tunnustega	22	7	52	14	83	22
päritolu, sündinud ja kasvanud, juured siin	54	18	69	18	138	37
teat. iseloom, mõtteviis, käitumine	39	13	28	7	9	2
seotus traditsioonidega	4	1	3	1	9	2
muude tunnuste järgi	25	8	14	4	7	2
ei oska öelda, vastus puudub	87	30	23	5	46	13
KOKKU	299	100	383	100	375	100

Tabel 64. Keelekasutuse sagedus ja paiksus.

Mulgi 2002	kolm põlvkonda elanud Mulgimaal		vähem kui kolm põlve Mulgimaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
kõnelen pidevalt	8	21	12	13	20	15
kõnelen vahetevahel	25	64	39	44	64	50
ei kõnele kunagi	6	15	39	43	45	35
KOKKU	39	100	90	100	129	100
Saare 2001	kolm põlvkonda elanud Saaremaal		vähem kui kolm põlve Saaremaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
kõnelen pidevalt	140	60	27	33	167	53
kõnelen vahetevahel	74	32	36	44	110	35
ei kõnele kunagi	18	8	18	23	36	12
KOKKU	232	100	81	100	313	100
Võru 1998	kolm põlvkonda elanud Võrumaal		vähem kui kolm põlve Võrumaal		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%
kõnelen pidevalt	100	50	40	30	140	42
kõnelen vahetevahel	95	47	66	49	161	48
ei kõnele kunagi	6	3	28	21	34	10
KOKKU	201	100	134	100	335	100

Tablel 65. Paiksus ideniteedi lõikes.

	mulk		saarlane		võroke		mmu		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Mulgi 2002	90	82	300	93	206	83	41	17	247	74
ema ja/või isa Mulgimaalt	29	26	10	23	23	26	66	74	89	26
sisserännanu	119	54	310	85	229	68	107	32	336	100
KOKKU										
Saare 2001			N	%	N	%	N	%	N	%
ema ja/või isa Saaremaalt			300	93	22	7	7	322	88	
sisserännanu			10	23	34	77	44	12		
KOKKU			310	85	56	15	366	100		
Võru 1998					N	%	N	%	N	%
ema ja/või isa Võrumaalt					206	83	41	17	247	74
sisserännanu					23	26	66	74	89	26
KOKKU					229	68	107	32	336	100

Tabel 66. Identiteet paiksuse lõikes.

	mulk						muu		KOKKU	
	N	%					N	%	N	%
Mulgi 2002	50	46					4	4	54	25
ema ja isa Mulgimaalt	60	55					97	96	157	75
sisserännanu	110	100					101	100	211	100
KOKKU			saarlane				muu		KOKKU	
			N	%			N	%	N	%
Saare 2001			260	84			12	21	272	74
ema ja isa Saaremaalt			50	16			44	79	94	26
sisserännanu			310	100			56	100	366	100
KOKKU										
					võroke		muu		KOKKU	
Võru 1998			N	%	N		%	N	%	
ema ja isa Võrumaalt			173	76	26		24	199	59	
sisserännanu			56	25	81		76	137	41	
KOKKU			229	100	107		100	336	100	

Võro Instituudi toimõnduisist om varrampa ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.

Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.

Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.

Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.

Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.

Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuht ABC kiräoppusõ manoaq.

Autor Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.

Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.

Autori q Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupii r.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiil ja hindätiidmine.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuri q ja -keeleq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.

Autor Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.